

Qo`ziyev Umidjon

O`ZBEK ADABIYOTI TARIXI

1-qism

(uslubiy qo`llanma)

Namangan – 2016

Mazkur uslubiy qo'llanma universitetlarning 5120100 – filologiya va tillarni o'qitish (o'zbek filologiyasi) yo'nalishi 1-kurs talabalari uchun mo'ljallangan bo'lib, unda "O'zbek mumtoz va milliy uyg'onish adabiyoti" fani bo'yicha ma'ruza mashg'ulotlari uchun tavsiya etilgan mavzular, reja, nazorat uchun savol va topshiriqlar, foydalanishga tavsiya etilgan adabiyotlar ro'yxati jamlangan. O'quv-uslubiy qo'llanmadagi mavzular Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2015-yilda oliy o'quv yurtlari uchun tasdiqlangan namunaviy o'quv dasturiga muvofiq tartiblangan. Ma'ruzalar uchun oliy o'quv yurtlariga mo'ljallangan N.Mallayev, R.Vohidov, H.Eshonqulov, B.To'xliyev kabi yetakchi mutaxassislarning turli kitoblari asos qilib olingan. Zaruriy o'rinlarda internet ma'lumotlari ham kiritilgan.

Mas'ul muharrir:

M.Sulaymonov, *filologiya fanlari
nomzodi, NamDU dotsenti*

Taqrizchilar:

F.Karimova, *filologiya fanlari nomzodi,
NamDU dotsenti*

K.Abdullayev, *pedagogika fanlari
nomzodi, NamDU qoshidagi 2-akademik
litsey direktori*

Musahhih:

G'.Xolmatov

Mazkur o'quv-uslubiy qo'llanma NamDU o'quv-uslubiy kengashining 2016-yil 11-maydagi 8-sonli yig'ilishi qarori bilan tasdiqlangan va nashrga tavsiya etilgan.

ADABIY TASAVVUR VA BADIY TAFAKKURNING SHAKLLANISH DAVRI. ISLOMGA QADAR YARATILGAN ADABIYOT (ENG QADIMGI DAVRLARDAN X ASRGACHA)

Reja:

1. O'zbek adabiyotini davrlashtirish masalasi
2. Turonzamin qadimgi madaniy markazlardan biri sifatida.
3. Qadimgi davrlardan eramizning VIII asrigacha Markaziy Osiyoda yashagan xalqlar madaniyati, yozuvi va san'ati.
4. Qadimgi shumer madaniyati va turkiy qavmlar tarixi.
5. "Bilgamish" dostonining turkiy xalqlar eposiga munosabati. Eng qadimgi og'zaki adabiy yodgorliklar.
6. Qahramonlik eposi.

Tayanch so'z va iboralar: *so'z san'ati, adabiyot, davrlashtirish, epos, "Bilgamish", Alp Er To'nga, shumer adabiyoti, akkad, Atilla, qahramonlik eposi, Alpomish, Afrosiyob*

O'zbek adabiyotini davrlashtirish masalasi. Ayrim mutaxassislar adabiyot tarixi bosqichlarini podsholarning, sulolalarning hukmdorlik davri bilan, boshqalari esa yirik tarixiy voqealar bilan bog'lashadi. Ba'zi olimlarimiz, jumladan, prof. N.Mallayev o'zbek adabiyoti tarixini, bir tomondan, jamiyatning umumiy taraqqiyot qonunlari, o'zbek xalqining ijtimoiy-siyosiy hayotdagi taraqqiyoti, ikkinchi tomondan, adabiyot tarixi taraqqiyotining o'ziga xos xususiyatlarini: badiiy adabiyotning ijtimoiy mohiyati, vazifasining o'sib borishi, adabiy tur va janrlarning shakllanishi, taraqqiy etishi hamda so'z san'atining boshqa jihatlari takomiliga xos xususiyatlarni ko'zda tutib bosqichlarga ajratish kerakligini ko'rsatib o'tishgan. Professor **N.Mallayev**ning oliy o'quv yurti talabalari uchun chiqargan darsligida o'zbek adabiyoti tarixi quyidagi bosqichlarga bo'lingan:

1. Eng qadimgi adabiy yodgorliklar.
2. X-XI asrlar adabiyoti.
3. XI asr va XIV asr boshlaridagi adabiyot.
4. XIV asr o'rtalaridan XVII asrgacha bo'lgan adabiyot.
5. XVII asrdan XIX asrning o'rtalarigacha bo'lgan adabiyot.
6. XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlaridagi adabiyot.

Prof. **B.To'xliyev** o'zbek adabiyoti tarixini quyidagicha davrlashtirishni tavsiya etadi:

1. Eng qadimgi adabiy yodgorliklar «Avesto», «Alpomish» va b.
2. Ilk o'rta asrlar adabiyoti «Kultegin» bitiklari va b.
3. O'rta asrlar adabiyoti IX-XVI asrlar:
4. Temuriylar davri adabiyoti.
5. Alisher Navoiy va uning davri adabiyoti.

6. XVII-XIX asrlar adabiyoti.

7. XX asr adabiyoti¹.

Boshqa manbalarda:

1. Adabiy tasavvur va badiiy tafakkurning shakllanish davri

2. Islom madaniyatining shakllanishi va musulmon intibohi (renessansi).

3. Mumtoz didaktik badiiy ijod, dostonchilik va qissachilikning vujudga kelish davri (XI-XIII asrlar)

4. Tasavvufiy talqinlar va badiiy tafakkurning yuksalish davri.

5. Adabiy muhitlarning shakllanishi va rivojlanishi davri. XVII –XIX

6. Yangicha ma'rifatparvarlik adabiyoti

7. Milliy uyg'onish davri

8. Ijtimoiy-siyosiy va mafkuraviy kurashlar davri (1917-1929)

Prof. **R.Vohidov va H.Eshonqulov** quyidagi variantdagi tasnifni ma'qul ko'radilar:

1. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi (Eng qadimgi davrlardan XIX asr o'rtalarigacha)

2. Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti (XIX asr II yarmidan XX asr 20-yillarigacha)

3. Yangi o'zbek adabiyoti (1930-yildan hozirgacha)

Eng qadimgi adabiy yodgorliklar Markaziy Osiyo hududida qadimdan yashagan o'zbek, tojik, turkman va boshqa xalqlarning adabiy yodgorliklaridir. Keyingi taraqqiyot bosqichlaridagi adabiyot esa bevosita o'zbek xalqi tomonidan yaratilgan adabiyotdir.

O'zbek xalqi ma'naviy madaniyatining katta va ajralmas bir qismi o'zbek adabiyotidir.

O'zbek adabiyoti tarixi o'zbek xalqining qadim zamonlaridan boshlab hozirgi kunga qadar yaratgan badiiy adabiyotini o'z ichiga oladi. Adabiyotshunoslikda o'zbek adabiyoti tarixi ikki nom asosida tilga olinadi:

1. O'zbek mumtoz adabiyoti. Bunda eng qadimgi davrlardan boshlab, XX asr boshlarigacha bo'lgan davr nazarga olinadi.

2. Hozirgi zamon o'zbek adabiyoti yoki XX-XXI asrlar o'zbek adabiyoti.

Turonzamin qadimgi madaniy markazlardan biri sifatida. Markaziy Osiyo xalqlari juda qadim zamonlardan yozuvdan foydalanib kelishgan. Avesto yozuvi, oromiy yozuvi hududimizda foydalanilgan eng qadimgi xat turlaridan ekanligi tasdiqlangan. Mutaxassislar o'rxun yozuvi I asrda vujudga kelganligini ta'kidlashadi. Markaziy Osiyoda ilm-fan taraqqiyoti manbalari bizga qadar yetib kelmagan bo'lsa ham "Devonu lug'ot it-turk", "Qutadg'u bilig" asarlaridagi faktlar ajdodlarimiz falakiyot sohasida ham ulkan yutuqlarga erishganligini isbotlaydi. Beruniy "Osor ul-boqiya" asarida qadimgi Xorazmda nihoyatda aniq taqvim yaratilganligi, ilm-fan o'ta taraqqiy etganligini yozadi.

¹ To'xlijev B. O'zbek adabiyoti. Darslik. 9-sinf. - T., 2000. 13-bet.

1932-yilda Termiz yaqinidagi Ayritomdan toshga ishlangan uch cholg'uchi ayol surati topildi. Tuproqqal'a saroyidagi III asrga mansub devor suratlari ham Turonda madaniyat taraqqiyoti darajasini ko'rsatib turibdi. Abu Mansur as-Saolibiy (961-1038)ning "Yatimat ad-dahr" asari Qohira nusxasi 1801 sahifadan iborat bo'lib, Movarounnahr va Xurosonda arab tilida ijod etgan shoir va adiblar 4-qismga kiritilgan. Ularning umumiy soni 124 ta bo'lib, 48 tasi bevosita Buxoro farzandlari hisoblanadi. Afsuski, yurtimizga kirgan har bir bosqinchi o'z hukmronligini o'rnatish uchun oldingi sivilizatsiya qo'lga kiritgan yutuqlarni tag-tugi bilan yo'q qilgan. Turkiy xalqlar og'zaki ijodi bilan miloddan avvalgi 2800-yillarda yashagan Bilgamishxon (Gilgamesh) va uning sharafiga sopol lavhalarda bitilgan dostonlar davrining ma'lum jihatdan o'xshashlik tomonlari bor. O'tgan asrning 40-yillarida ingliz arxeologi Leyard Ossuriya poytaxti Nineviya xarobalarini o'rgana boshladi. Tekshirish natijasida Ossuriya podshosi Ashshurbanipal saroyi qoldiqlaridan mixxat belgilari bilan qoplangan 20 ming sopol kitobga ega bo'lgan kutubxona qo'lga kiritildi.

Midiyalik va bobillik johillar tomonidan yondirilgan kutubxona xazinasida qadimgi ajdodlarimiz yaratgan adabiy yodgorliklar borligini tan olish g'oyat faxrlanarlidir. Bu sopol kitoblar eramizdan oldingi 2000-yillarda so'zlashuvdan qolgan shumer (sumer) tilida bitilgan deb hisoblanadi. Amerikalik shumershunos S.N.Kramerning isbotlashicha, shumeriylar yaratgan adabiy syujetlar va ilmiy kashfiyotlarni boshqa xalqlar, jumladan, bobilliklar o'zlashtirganlar. Shumeriylar Mesopotamiyada – Dajla va Frot (turkiylar buni O'kuz deb atashgan) daryosi oralig'ida yashashgan.

Yunon tarixchisi Xores Mitilenskiy Tanais (Sirdaryo) daryosi naryog'idagi xalqlarda ibodatxonalar, qasrlar va xususiy uylarning devorlariga turli tasvirlash urf bo'lib, mahalliy xalqlar orasida shuhrat qozongan epik asarlarning sujeti asosiy manba vazifasini o'tagan². Uning motivlari XIV-XVI asr miniatyurachiligi, og'zaki va yozma adabiyotiga ta'sir qilgan.

Ashshurbanipal kutubxonasidan topilgan sopol kitoblar orasidan ikki daryo oralig'i - Mesopotamiyaning ulug' tarixiy-afsonaviy qahramoni Bilgamish haqidagi she'rlar turkumi ham uchraydi. Bu she'rlarni keyinchalik akkadlar o'zlashtirib olishgan va o'z tillarida 12 qismdan iborat tugal doston yaratishgan. Shumer tilidagi sopol kitoblar topilgunga qadar bu doston akkادلarning adabiy merosi sifatida mashhur bo'lgan. Zotan, doston ijodkorlari shumerlardan yetib kelgan adabiy parchalarni ma'lum bir tizimga solishgan, qahramonlarning asl nomlarini o'z tillari va urf-odatlariga moslab o'zlashtirishgan, qo'shimcha voqealar kiritishgan. Akkadlar dostoni «Gilgamish» deb atalgan. Qadimshunoslar bu asarning mukammaligini asos qilishib, ko'proq akkad shakllariga murojaat etishgan. Chunonchi, shumer va akkadshunos I.M.Dyakonov ham dostonni rus tiliga akkadchadan tarjima qilgan.

² Рахимов А. Шарқда уйғониш ҳаракати // ЎТА, №5, 1991, 4-бет

Shumer tilidagi sopol hujjatlar doston qahramoni tarixiy shaxs bo'lganligini ko'rsatadi. I.M.Dyakonovning ma'lumot berishicha, miloddan avvalgi XXVII asr yozuvlarida Bilgames yoki Belgemes shaklidagi shumer xudolarining nomlari uchraydi. 2800-2700 yillarda esa Unug shahrining kohini va qo'shin boshlig'i Bilgamish (yoki Bilgames) bo'lgan. Bu shaharning nomi qadimgi yahudiy tilida Erex, akkادلarda Uruk, yunonlarda Orxoy, hozirda esa Varka nomi bilan yuritiladi. Arxeologlar Unug shahri tarixda bo'lgan va qalin devorlar bilan ko'tarilganligini isbotlashgan.

«Bilgamish» dostonining turkiy xalqlar eposiga munosabati. «Bilgamish» dostonining shumer tilida saqlangan syujeti bilan akkad nusxasi syujeti o'rtasida farq bor. Masalan, shumer tilidagi nusxada birinchi qo'shiq «Bilgamish va Akka» deb nomlangan. Unda Bilgamish hukmdorlik qilgan shahar Kish shahrining hukmdori Akkaga bo'ysungan. Bilgamish o'z do'sti Enkidu, xalq yig'ini va oqsoqollari maslahati bilan Akkad zulmidan qutulish uchun kurashga otlanadi. Jang Bilgamishning g'alabasi bilan tugaydi. Akkadlar yaratgan dostonda shumeriylar qo'shig'ida aks etgan tasvir berilmagan. Akkad dostonining syujetida Bilgamish bir muncha zulmkor shoh sifatida ko'rsatilgan. Bilgamish erkaklarni shahar devorlarini qurishga majbur etib, xotin-qizlarni o'z haramiga olib boradigan hukmdorga aylangan. Bilgamish do'sti Enkidu bilan bir qancha qahramonliklar ko'rsatadi. Masalan, Kedr o'rmonida yashovchi pahlavon Xumbaboni kurashda halok etadi. Bilgamishning pahlavonligiga qoyil qolgan ma'buda Ishtar (shumerlarda Innin) unga sevgi izhor etadi. Bilgamishdan rad javobini oladi. Ishtar bundan g'azablanadi va otasidan yordam so'raydi. Otasi xudo Anu unga qarshi samoviy ho'kizni yuboradi. U shunchalik bahaybatli ediki, Frot daryosining suvini bir simirishda ichib qo'yadi³. Dami bilan yerni yoradi. Bilgamish Enkidu bilan birgalikda samoviy ho'kizni o'ldiradi.

Bilgamish xudolarga bas kelaolmasligini anglab yetadi. Shu sababli u o'lmaslik – boqiy yashash sirini axtarib kemada Okeandan suzib o'tadi va O'tnapisitim yashayotgan orolga yetib keladi. Uning maslahati bilan dengiz tubiga tushib, qari odamlarni yashartiradigan sehrli o'tni olib chiqadi. Lekin qarshisida ilon paydo bo'lib, o'tni olib qochadi.

«Bilgamish»ning mantiqiy hukmi kuchli pahlavonlar ham abadiy yashay olmaydi, xudoga itoat et, hamma ish uning roziligi bilan bo'ladi, degan g'oya asosida qurilgan.

Shumer afsonalarida hayot daraxti – "Xuluppu" haqida so'z ketadi. Uning uchida Anzur qushi qo'nib turar, o'rtasida Lilit ismli pari yashar, ildizlari ustida esa ilon o'rmlab yurar ekan⁴.

Dostonning turkiylar bilan yaqinlik tomoni. Qadimshunoslar «Bilgamish» yaratilgan shumer tilini biror til oilasiga kiritish qiyin, deb

³ M.Koshg'ariy turkiylarning o'g'uz qabilasi Frot daryosini O'ko'z – Ho'kiz nomi bilan ataganligini yozadi. Qarang: I, 91-bet

⁴ Мифы народов мира. Т.1. – Москва, 1992.С.400.

hisoblaydilar. Shu sababli ham bu tilni ba'zan turkiylar, ba'zan hindlarning qadimgi mund tiliga taqqoslashlar bo'lgan. Kuzatishlar dostonning turkiylar bilan aloqador tomonlari ham borligini ko'rsatadi.

1. «Bilgamiş» yaratilgan tilni qadimshunoslar o'lik til deb hisoblashadi. Shumer tili miloddan avvalgi 4 minginchi yillikning oxirlaridan birinchi ming yilliklargacha amalda bo'lgan. Tarixiy manbalarga ko'ra, shumerlar miloddan avvalgi ikki minginchi yillikning birinchi yarmida akkadlar, keyinchalik Babil davlati tarkibiga qo'shilgan. Natijada, ularning tili bu xalqlar tili bilan chatishib ketgan.

Shumer xalqining ijtimoiy-siyosiy tarixi nuqtayi nazaridan bu fikrlar to'g'ri. Lekin uch ming yil davomida fan, madaniyat, adabiyot, din va turli xil davlat hujjatlari yaratilgan tilning tarix sahnasiga kirib kelishi va yo'qolib ketishini ertaklardagi voqealardek tushunish ajablanarlidir. Uch ming yil davomida yaratilgan madaniyatni hozirgi davrda yashayotgan aniq bir xalqning ota-bobolari nomi bilan bog'lash jahonda ulug' sanalgan biror xalqning madaniyatini kamsitmaydi. Shumer tilining grammatik va leksik tarkibi turkiy tilga mos tushishini aytishga uringan olimlarni ikkinchi guruhlar faraziya, deb tanqid qilishdi. Masalan, F. Xommel birinchilardan bo'lib, shumer tilini turkiy tilga nisbat bergan. Bizning zamonamizga kelib qozoq shoiri O'ljas Sulaymonov bu tilni ural-oltay tillari oilasiga kiritishga harakat qilgan. Polyak olimi Ya. Braun tibet, M.Serotelli gruzin tillari oilasiga mansub deb hisoblaydi. Shumerishunos I. M. Dyakonov esa bu fikrlarni faraz deb tushunadi va ularning taqqoslarini inkor etadi. O'rni kelganda aytish kerakki, bu olim Olmaotadan 50 kilometr uzoqlikda Issiq daryosi bo'yidagi qo'rg'ondan topilgan yozuvni ko'pgina turkiyshunoslar sak turklariga nisbat berganida va o'qib asoslashganida ham tan olishni istamagan edi.

Masalan, shumer tilida ama – ona. Mahmud Koshg'ariyning yozishicha, qaysidir o'lkalardan turkiylar mamlakatiga ko'chib kelgan tubutliklar onani uma deb atashadi. Turkiy qavmlarning ayollardan tashkil topgan jangovor guruhi Ama – zonkadir. Ada – otadir. Bu so'z turkiylar uchun tushunarli. Kisikil- qiz, ayol. Qadimgi turkiylarda bu ma'no kis, kishi so'zlari orqali ifodalangan. Shumerlarga xos «s» va «sh»ning almashinuvi e'tiborga olinsa, uning turkiycha bilan yaqinligi bor. Bizning tilimizdagi egar so'zi shumerlarning eger – bel orqani ifodalaydigan so'ziga yaqin turadi. Kusa – kursidir. Turkiylarning «r» harfini aytolmaydigan (masalan, kursi – kussi, mardon – maddon, to'rt – to't kabi) lahjalari mavjud. Shumerlarda ug' – xalq, ken – kengash ma'nosini beradi. Ug'ken – xalq yig'ilib kengashadigan joy. Demak, ken – kengash, ayni paytda turli joylardan keladigan xalqlarning to'planib, maslahat o'tkazadigan markazi ma'nosini ham anglatadi. Bu, albatta, turkiylarda ken (kent) shahar (Toshkent kabi) mazmuniga ham mosdir.

Shumer va turkiy tillar o'rtasidagi yaqinlikni qiyosan o'rganish ishiga O'ljas Sulaymonov birinchilardan bo'lib kirishgan, shumer tilidagi oltmishdan ortiq so'zning hozirgi turkiy tillarda qo'llanilishi hamda bu tillardagi so'zlar bilan o'zakdosh ekanligini isbotlagan edi. Olim shumer atamasining ma'nosi

haqida ham fikr yuritar ekan, bu soʻzni «sub – yer», «sibir», «yer — sub» soʻzlari bilan oʻzakkdosh deb tushunadi hamda yer–suv mazmunini beradi, degan farazga keladi. Chindan ham turkiylarga xos tovush oʻzgarish hodisalari («sh» — «s», «m» — «b») shumeri «sub — yer» deb oʻqishga imkon beradi.

Badiiy asarni maʼlum bir xalq adabiyotiga nisbat berish uchun faqat tilni asos qilib olish yetarli emas. Bunday muammoli masalalar tugʻilganida badiiy asarda aks etgan diniy eʼtiqodlar, qabila yoki xalqlarning urf-odatlarini, obrazlarning xarakteri va qahramonligi soʻnggi asrlardagi qaysi xalqning turmushida saqlanganligi nuqtayi nazaridan ham yondashish kerak. «Bilgamish» dostonini turkiy xalqlar adabiy merosiga nisbat berishga sabab unda koʻpgina qadimiylk belgilari saqlanib qolganidir.

Turkiy qabilalarning eng qadimgi qavmi gumer hisoblanadi. Bu qavm oʻzlarini Nuh toʻfonidan soʻng dunyoda paydo boʻlgan birinchi xalqlardan deb tushunishgan. Qadimshunoslar turkiylarning kimmer qabilasini gumer qavmining nomi sifatida eʼtirof etishadi. Antik yunon va ossuriy tarixchilarining kitoblarida kimmerlar haqida boy maʼlumotlar berilgan. Tarixiy asarlarda bu turkiy qabilaning nomi gimmer, kimmer shaklida, shumer esa baʼzan sumer shaklida ham yozilgan. Shumer va kimmer nomlarida mantiqan bogʻlanish hamda ohangdorlik bor. Qolaversa, gumerlar ham shumerlardek dunyodagi eng qadimgi qabilalardan biridir.

2. Antik davr yunon va ossuriy tilida yaratilgan tarixiy kitoblarda kimmeriylarning vatani Shimolda – Qrim atroflarida deb koʻrsatilgan.

«Injil»da koʻrsatilgan gumerning oʻgʻillaridan biri Ashkanoz. Bu qavm tarixda skiflar nomi bilan yuritiladi. Gumerning yana bir oʻgʻli Tugarma deb atalgan. Undan Mesopotamiyada yashagan xalqlar tarqalishgan. Demak, kimmer va skiflar Kichik Osiyo mamlakatlariga tez-tez hujum qilishi hamda oʻz hukmronligini oʻtkazishga urinishining mantiqiy zamini mavjud. Axir, Ossuriya shohi Ashshurbanipal oʻz kutubxonasida shumeriylarning sopol kitoblarini bekorga saqlamagan. Skif–kimmerlar hukmdori Prototeyga ossuriylar shohi tinchlik ittifoqini mustahkamlash uchun oʻz qizini xotinlikka bergan edi. Shu kundan boshlab Prototey ossuriylarning shohi sifatida ham tan olingan. Yoki I.M.Dyakonov Midiya tarixiga bagʻishlangan kitobida skiflar sarkardasi Madi ham Ashshurbanipalning kuyovi boʻlganligini qayd etadi. Midiya shohi Kiaksar Madini oʻldirib, Ossuriya kutubxonasini yoqib yuborishga tashkilotchilik qilishida katta mantiq bor. Kiaksar Ossuriya kutubxonasida kimmeriy va skiflar madaniyati, tarixi va adabiyoti bitilgan xazina borligini sezgan boʻlishi kerak.

Shumer va qadimgi mesopotamiyaliklar turkiylar bilan yaqinligini asoslovchi yana bir necha dalillarni keltirish mumkin. Chuvashlar turkiylarning qadimgi qavmlaridan biridir. Chuvashiya jumhuriyatida Shumeriya deb ataluvchi shahar mavjud. X asrda yashagan arab tarixchisi ibn Havqal maʼlumot berishicha, Samarqand atrofida mesopotamiyalik – iroqliklarning qishloqlari boʻlgan. Ular oʻzlarini doimiy yashaydigan xalq sifatida koʻrsatishgan. Aytish kerakki, Shumer viloyati hozir janubiy Mesopotamiya –

Iroqda. Arab tarixchilari iroqliklarning Jizzax, Toshkent atroflarida ham qishloqlari bo'lganini yozishadi. Iroqliklarning Urgutdagi qishlog'i Vazkerd, Jizzaxdagisi Vinkerd, Toshkent atrofdagisi Binkent deb atalgan. Arxeolog V.L.Vyatkin mesopotamiyaliklarning Urgutdagi manzili bo'ylab kuzatish ishlari olib borib, ular yashagan joyni Qing'ir qishlog'ida deb ko'rsatadi. Qing'irni kimmer, gimmer, qimmerning o'zgargan shakli deb hisoblash mumkin. 1920-yilda akademik V.V.Bartold Urgut tog'larining Gulbog' soyidagi qoyada Suriya tilidagi yozuvlarni ham ko'rgan. Ajabmaski, arablargacha Markaziy Osiyo shaharlarida yashay boshlagan va o'zini iroqlik deb hisoblagan xalqlar shumerlar avlodidan bo'lishsa.

Shumeriylar tarixi haqidagi izlanishlar Urgut nomining yangicha talqinini ham beradi. Bu esa qadimgi mesopotamiyaliklarning Urgutda yashaganligidan yana bir dalildir. Miloddan avvalgi uch minginchi yillarning o'rtalarida akkad va shumer davlatlari birlashtirilgan. Akkad davlati taxminan 120 yil yashagan. Miloddan avvalgi 2200-yilda Sharq tomondan kelgan tog'lik gutiylar deb nomlangan urushqoq xalqlar akkadlar hukumatini ag'darishgan. Bunday qahramonlikka shumerlarning Lagash shahri aholisi katta yordam bergan. XXII asrga kelib, Ur sulolasidan bo'lgan qavm ulardan hokimiyatni qaytarib oladi va gutiylar bilan lagashliklar mamlakatdan quvib chiqariladi. Bu o'rinda yana bir farazni ham eslatib o'tish kerak. Ko'pchilik shumer-shunoslar shumerlar Mesopotamiyaga tog'lik o'lkalardan, ehtimol Eron va Markaziy Osiyodan kelib qolishgan, degan fikrni ham olg'a surishadi.

3. Shumer shahar-davlatiga asos solgan xonlardan biri Bilgamishdir. Uning hokimi Bilgamish Kish hokimi ustidan g'alaba qozonib, afsonaviy qahramonga aylanadi. Bilgamish akkad tilidagi eposda Gilgamish deb nomlangan. Uni Bilgamish deb nomlash to'g'ridir. Bu turkiy tilga yaqinlashtirish maqsadida emas, albatta, «Bilgamish» so'zining o'zagi turkiycha «bilmoq» ma'nosini ifodalaydi. Dostonning mazmuni ham asar qahramonining nomiga «bilish» so'zi asos bo'lganligini isbotlaydi. Dostonda Gilgamishga berilgan ta'riflar qahramon chindan bilguvchi – Bilgamish ekanligiga shubha tug'dirmaydi.

4. Doston qahramonining asl ismi Bilgadir. Mish esa o'sha davrdagi bobil, xett, ossuriy xalqi o'rtasida taniqli kishilar va afsonaviy qahramonlarga nisbatan keng qo'llanilgan bir belgi. Mish ko'proq turli janglarda g'olib kelgan, umuman, bahodir, pahlavon kishilarning nomidan keyin ishlatilgan. Mish turkiy xalqlar o'rtasida yaratilgan ayrim qahramonlik eposlarida, masalan, «Alpomish», «Kuntug'mish» dostonlarida yoki Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asarida o'z qadimiyligini to'la saqlagan (O'gdilmish, O'zg'urmish). Bizning milodimizda ham turk xoqonlari orasida Bilga va mish nomi bilan atalganlari bor. Masalan, VII-VIII asrlarda yashagan turk xoqonlaridan birining nomi Bilgadir. U 732-yilda vafot etgan va turkiylar mamlakatida 20 yil xoqonlik qilgan. Yoki Oltin O'rda xoni To'xtamish nomida shunday belgi mavjud.

5. Doston qahramonining nomi Bilgamish hamda Bilgamis shaklida qo'llanilgan. «s» va «sh» tovushlarining almashinuvi turkiy xalqlar tilida saqlangan. Masalan, qirg'izlarning «Manas» eposi «Manash» deb ham yuritilgan. «s» va «sh» almashinuvi, xususan, hozirgi qozoq tilida keng ishlatiladigan hodisadir.

6. «Bilgamish» dostonida xudolar obrazi yaratilgan. Bilgamish madad so'raydigan Quyosh xudosining nomi O'tu. Bilgamish o'rmonga jo'nash oldidan osmonga qo'llarini cho'zib, unga iltijo qiladi:

*O'tu, men toqqa ketyapman, sen mening yordamchim bo'!!
Toqqa kedr kesmoqqa boryapman, sen mening yordamchim bo'!!*

Dostonning akkad nusxasida Quyosh xudosi Shamash nomi bilan berilgan. O'tuning turkiy tilga yaqin tomonlari bor. Birinchidan, O'tu ma'lum ma'noda o'tni, issiqlikni, haroratni anglatadi. Quyosh shunday xususiyatga ega. Ikkinchidan, turkiylar islom diniga qadar ko'kka, osmon jismlariga sig'ingan paytar ham bo'lgan. Ya'ni, Ko'k tangri turkiylarning muqaddas dinidir yoki massagetlarning yagona xudosi quyoshdir. Shu sababli Quyosh turkiylar uchun muqaddasdir. Eng qadimgi davrlardan Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asarigacha Quyosh turkiy xalqlarning adabiyotida (so'nggi davr adabiyotlarida ham) yaxshilik, ezgulikning muqaddas obrazi sifatida ko'rindi.

Ko'kni ulug'lash, ko'kni Tangri deb tushunish barcha turkiy xalqlarga xos xususiyatdir. Masalan, qadimgi buryat va mo'g'ul mifologiyasida ham boqiy Ko'k osmon – Xuxe Munxen tengri insonni qo'riqlaydigan kuch sifatida tasvirlangan. Bu esa shumer mifologiyasidagi osmon xudosi An, Oy xudosi Nannar va boshqa sayyoralar to'g'risida berilgan tasvirlarga mushtarakdir.

«Bilgamish» dostonida va shumer mifologiyasida O'tnapishtim obrazi uchraydi. Rivoyat qilishlaricha, dunyoni to'fon bosganida faqat diyonatli O'tnapishtimdan boshqa odamlar halok bo'ladi. U xudo Enkning maslahati asosida hamma joyi bekitilgan quti yasab, oilasi va xizmatkorlari bilan omon qoladi (bu rivoyat turkiylarning ulug' otasi Nuhning kemasini ham eslatadi)⁵. Dunyoda bir kishi ham sog'-salomat qolmagan to'fondan jon saqlash balo-qazolardan toblanish belgisidir. Bunday odamlarga nisbatan hozirda ham «o'tta yonmas», «olovda pishgan» iboralari qo'llaniladi. O'tna pishdim nomi o'zbek tilidagi «o'tda pishmoq»ning ma'nosiga yaqin anglashiladiki, bu qahramon harakatiga mos tushadi.

Etana haqidagi dostonning asosiy voqeasi insonning burgutga minib uchishidir. Qushlar yordamida osmonga parvoz etish voqealari qadimgi turkiy eposlarda, jumladan, «Go'ro'g'li» turkumidagi dostonlarda, «Semurg'» afsonasida yoki Nosiriddin Rabg'uziyning «Qissai Rabg'uziy» asarida tasvirlangan.

⁵ Navoiy A. Muhokamat ul-lug'atayn: Yofasniki tavorix ahli Abut-turk bitirlar, Xito mulkiga yibordi...

Shumer xalqi jahon antik adabiyotining birinchi asoschisidir. Bu xalqdan bizga qadar ko'plab lirik she'rlar, masallar, xudolar sha'niga bitilgan qasidalar yetib kelgan.

Shunday qilib, shumer adabiyoti tilini, asarlarida aks etgan diniy ta'limot, urf-odatlarini keyingi asrlarda yashagan turkiy xalqlarga o'xshashlik tomonlar bor deb hisoblash mumkin.

QADIMGI TURKIYLAR VA YUNON ADABIYOTI

Homerning «Iliada» asarida tasvirlangan yana bir muhim dalil turkiylarning maishiy turmush tarzi bilan bog'liq. Skif, massaget qabilalari, Herodot yozganidek, chorvachilik bilan shug'ullanib, sutli ovqatlar bilan turmush kechirishgan. Yunon mifologiyasiga ko'ra, Troya shahrini Zevsning o'g'li Dardanning evarasi Il qurdirganligi haqida shunday afsona mavjud:

«Kunlardan bir kuni Il Frigiya pahlavonlar musobaqasiga qatnashib, hamma qahramonlarni birma-bir yengadi. Ushbu muvaffaqiyati evaziga Frigiya shohi Ilga ellik nafar yigit va ellik nafar navnihol qiz tortiq qiladi. Bundan tashqari, shoh unga bir targ'il sigir ham beradi-da, Ilga shu sigir ketidan ergashib ketaverishni va u to'xtagan yerda shahar tiklashni amr etadi. Frigiya shohining aytishicha, sohibkaromat kohin, o'shal shahar ulkan shon-shavkatga muyassar bo'lg'ay, deb bashorat qilganmish. Il shoh buyurganidek, ish ko'rdi. U sigir ketidan ketaverdi. Il ham mana shu tepalikni manzil aylab, u yerda shahar tiklay boshladi. Shu shaharga, shoh Il sha'niga Ilion (Troya) deb ot qo'ydi».

Troya-yunon urushidagi yunon bahodirlaridan biri Itaka shohi Odisseydir. Mana uch ming yildirki, Odissey yunonlarning sevimli qahramoni. Lekin «Iliada»da asar ijodkorining butun mehri troyaliklar tomonida bo'lganidek, «Odissey»da bu ruh yanada bo'rtib ko'rinadi. «Odissey»ning turkiylarning antik qatlamga mansub asarlari bilan juda o'xshash tomonlari bor. Bunday yaqinlikni «Alpomish» va «Qo'rquv ota kitobi» eposlari misolida ko'ramiz⁶.

«Alpomish» va «Odissey» dostonlari o'rtasidagi yaqinlik syujet hamda badiiy tasvir vositalarida ko'rinadi.

«Odissey» 24 qo'shiqdan iborat. Asarning teng yarmi – 13 dan 24 gacha bo'lgan qo'shiqlar syujeti, hatto qahramonlar taqdiri «Alpomish»ga hamohangdir. Jangga ketgan Odissey va Alpomish uzoq vaqt vataniga qaytib kelmaydi. Alpomish yetti yil Qalmoq elida zindonda yotadi, Odissey urushdan so'ng yana o'n yil dengiz to'foni natijasida sarson-sargardonlikda yuradi. Har ikki dostonidagi yaqinlikning bosh o'zagi ko'p yillar yurtidan uzoqda yashagan qahramonlarning o'z xotinlari to'yiga yetib kelishidir. (Barchin va Penelopa)

⁶ 2014-yilda koreys olimasi U.Yong o'zbek xalq eposi «Alpomish» hamda koreys xalq eposi «Jumong»ning mushtarak xususiyatlari borasida doktorlik dissertatsiyasini yoqlagan.

Yigit uylanganidan so'ng jang, sayohat va boshqa tasodifiy voqealar sababli yosh xotinini tashlab ketib qolishi, xotini eri o'lganligi to'g'risida yolg'on xabarni eshitib, xushtoriga tegishga rozi bo'lishi, to'y belgilangan kuni erining yetib kelishi voqeasi jahon xalqlarining ko'pgina epos va ertaklarida o'z aksini topgan. Chunonchi, o'rta asrlar jahon xalq og'zaki ijodida yaratilgan fransuzlarning Ulug' Karl haqidagi epopeyasida, inglizlarning «Shoh Gorn» dostonida, ruslarning «Dobrynya va Alyosha», «Churila va David Popovich» blinasida yigitlarning o'z xotinlari to'yiga yetib kelishi tasvirlari mavjud. V.M.Jirmunskiyning «Alpomish» tadqiqiga bag'ishlangan maqolasida bu mavzu keng o'rganilgan. Shuningdek, «Alpomish» va «Odyssey»da qahramonlarning keksa otasi (Boybo'ri va Laert), balog'atga yetmagan o'g'illari (Yodgor va Telemax), sodiq qul cho'ponlari (Qultoy va Evmiy)lar ham asar syujetidagi yaqinliklarni ko'rsatuvchi omillardandir.

Fors-tojik adabiyoti va afrosiyob haqidagi afsonalar turkumi.

Miloddan avvalgi VII asrlarda skif-kimmerlar xoqoni Madi Kichik Osiyo mamlakatlariga, jumladan, Midiya (Eron)ga qo'shin tortishi hamda ahmoniyalar shohi Kayxisrav bilan jang qilishi fors-tojik adabiyotida alohida mavzu hisoblanadi. Lekin bu mavzudagi asarlarda tarixiylik tamoyili asos qilib olingan emas. Faqat tarixiy haqiqatning umumiy yo'nalishi — tarixda turkiy va eroniy shohlar o'rtasida urush hamda nizolar tez-tez bo'lib turganligi voqeasi badiiy syujetga aylandi. Bu turkumdagi asarlarning qahramoni Afrosiyobdir. Afrosiyob skiflar qahramoni Madining to'la darajadagi tarixiy obrazi bo'lmay, balki turkiy xalqlar og'zaki ijodidagi Alp Er To'nganing Eronda tarqalgan ismidir. Qadimgi kitoblarda Afrosiyobning nomi va nasl-nasabi shunday ta'riflangan: «Franhrasyan» («Avesto»), «Frasyak» («Bundaxishn»), «Frasiyab Fashan o'g'li, Rustam o'g'li, Turk o'g'li» (at-Tabariy), «Frasiyab Bashang o'g'li, Inat o'g'li, Rishman o'g'li, Turk o'g'li» (al-Beruniy), «Afrasiyab Ashk o'g'li, Rustam o'g'li, Turk o'g'li» (ibn Xaldun).

Afrosiyobni Turon mamlakatining pahlavoni, xoqoni sifatida tasvirlagan birinchi yozma yodgorlik «Avesto»dir. Shundan so'ng uning obrazi fors-tojik adabiyotidagi o'nlab og'zaki va yozma asarlarda ko'rina boshladi. Afsuski, Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asaridagi marsiyani e'tiborga olmaganida, u haqda turkiy adabiyotda yirik adabiy syujet mavjud emas. Fors-tojik adabiyoti Afrosiyob haqidagi adabiy syujetlarni saqlashi bilan turkiy xalqlar ijodiga xos yodgorlikni ham bizning davrlargacha yetkazib keldi. Boshqa tomondan, qadimgi dariy, fors-tojik, arab tillarida bitilgan Afrosiyob haqidagi rivoyat va qissalar Markaziy Osiyoda yashayotgan xalqlarning badiiy tafakkuri mahsulidir. Shu jihatdan qaraganda, qadimgi turkiy adabiyotning yirik vakili Yusuf Xos Hojib quyidagi misralarni bitganida haq edi:

Tajiklar ayur ani Afrasiyab,

Bu Afrasiyab tutti ellar talab...

Tajiklar bitigda bitimish muni,

Bitigda yo'q ersa kim o'qq'ay ani...

Mazmuni:

*Tojiklar uni Afrosiyob deb ataydilar,
Bu Afrosiyob ellarni o'z tasarrufiga olib tutdi.
Tojiklar uni kitobida yozib qoldirganlar,
Kitobda bo'lmasa, uni kim ham bilardi ...*

Fors-tojik adabiyotida Afrosiyob obrazi rang-barang xususiyatlar bilan gavalantirilgan. Uning badiiy obrazini mukammal tasavvur etish uchun rivoyat va afsonalarning matnini tiklash turkiy adabiyotning ham qadimgi davrlarini o'rganishda amaliy ahamiyatga ega.

Birinchi afsona:

Eron va Turon chegarasining belgilanishi. Afrosiyob Eron shohi Manuchehrğa bir necha marta zarba berdi. Manuchehr Zolni Afrosiyobni Jayhunning narigi tomonlariga quvib yuborish uchun jangga yubordi. Lekin Afrosiyob ko'p sonli qo'shini bilan Tabaristonga kelib, Manuchehrni tiz cho'ktirdi. Som va Zol jangda qatnashmagan edi. Nihoyat, ular sulh tuzishga ahd qildilar. Orsh Amul qal'asidan turib kamonda o'q uzdi. Uning o'qi Akab-Mazdavaran (Seraxs va Marvning o'rtasi)ga kelib tushadi. Eron va Turonning chegarasi shu joydan belgilanadi («Mujmil at -tavarix al-qasas», Tehron, 1335-1956).

Turkiy xalqlarning badiiy ijodi moziyning juda qadim qatlamlariga tutashadi. Eramizdan oldingi davrlardayoq yunon tarixchilari ajdodlarimiz orasida mavjud bo'lgan og'zaki ijod namunalari: ertak, rivoyat va afsonalar haqida ayrim ma'lumotlarni yozib qoldirishgan. Shuningdek, eramizdan oldingi Xitoy tarixchilari ham turkiylarning o'ziga xos qo'shiq va dostonlari bo'lganini manbalarda qayd etishgan.

Miflar (yun. *so'z, rivoyat*) — asotirlar Yer va osmon jismlari (kosmogoniya), ezgulik va yovuzlik kuchlarining to'qnashuvlari, yer yuzida odamning paydo bo'lishi, ayrim tarixiy, diniy shaxslar va geografik nomlar bilan bog'liqdir. Qahramonlarga g'ayriodatiy sifatlar «yuklanadi». Afsonalarda esa faqat samoviy hodisalar emas, balki yarim hayotiy, yarim xayoliy voqealar ham tasvirlanadi. Rivoyatlar esa tarixga yanada yaqin turadi. Afsonalar, asosan, muayyan voqea-hodisa haqidagi ayrim ma'lumotlarni berish bilan kifoyalanadi. Ularda shu voqea va ishtirokchilarning tasviri asosiy o'rin tutmaydi.

“Avesto”, shuningdek, “Bundaxishn”da yaxshilik (yorug'lik – Ahura Mazda, Hurmuz) va yomonlik (zulmat – Angra Manyu, Ahriman) olami doimo kurashda ekanligi aytiladi. 3000 yil ular o'zaro bexabar yashganlar. Ikkinchi uch ming yillik bir-biridan xabar topib o'zaro jangga tayyorgarlik davr bo'lsa, 3-davr kurash davri deb ishonilgan. 4-davr yaxshilikning g'alabasi bilan tugashi bashorat qilinadi. Yaxshilik kuchlari tomonida Mitra, Anaxita (“pok”, “toza” - Ardvi Suraning yana bir nomi – yer, suv, unumdorlik homiysi), Kayumars, Gershasp, Elikbek, Jamshid kabilar turganligi aytiladi.

Jamshid (Yima) haqidagi afsonada u 700 yil hukmronlik qilganligi, bu davrda Ahriman zulmi to'xtatilgani aytiladi. U elga farovonlik keltiradi.

Navro'z bayrami Jamshid nomi bilan bog'liq. Afsona oxirida Jamshid zolim hukmdorga aylanadi.

Kayumars Yer yuzidagi 1-odam sifatida tasvirlanadi. Uning yarmi odam, yarmi ho'kiz shaklida bo'lib, Ahriman va uning malaylari bilan kurashda benihoya toliqadi va bir lahzaga mudraydi. Bu vaqtda u dev va ajinalar tomonidan mahv etilgan edi. Bu bilan yovuzlikka qarshi kurashda bir lahza ham hushyorlikni yo'qotmaslik lozim degan g'oya yotadi. Rivoyatda aytilishicha, Ahura Mazda jasadning odam qismidan erkak va ayolni, ho'kiz qismidan esa 55 xil don, 12 xil o'simlik, sigir va ho'kiz yaratadi. Sigir va ho'kizdan esa 272 xil hayvon zoti tarqaladi.

Gershasp haqidagi afsona uning ulkan ajdar bilan jangi voqeasiga bag'ishlangan.

1902-yilda Koshg'arda "Chistoni Elikbek" yodgorligi matni kashf etildi. U VIII-IX asrlarga mansub bo'lib, Elikbekning yovuz Rakshoshga qarshi jangga o'tlanishi, jinlar bilan olishuvi haqida. Asar A.Fitratning "O'zbek adabiyoti namunalari" kitobidan ham o'rin olgan.

Xubbi (Farg'onada Erxubbi) Xorazm mifologiyasida suv ma'budi sifatida gavdalanadi. U Faridun va Jamshiddan oldin yashagan bo'lib, gavda xususiyatlari, hayoti "Qisasi Rabg'uziy"dagi Avj ibn Unuq rivoyatini esga soladi. Faqat Xubbi afsonasi Amudaryo bilan bog'liq.

Afsonalarning mavzu doirasi ham o'ziga xosdir. Ular, asosan, diniy, muayyan joy bilan bog'liq (toponimik) hamda tarixiy-qahramonlik mavzusida bo'lishi mumkin.

Turkiy adabiyotdagi afsonalarning dastlabki yozib olinishi Mahmud Koshg'ariy nomi bilan bog'liq. U o'zining «Devon-u lug'otit-turk» («Turkiy so'zlar devoni») kitobida xalq og'zaki ijodining boshqa namunalari qatorida bir necha afsonalarni ham keltirgan. Bu afsonalar Mahmud Koshg'ariy kitobida «sav» deb nomlangan. Mahmud Koshg'ariy «Oltin qon» nomli tog' haqidagi afsonani XI asrdayozib olgan. Mana o'sha afsona: «Zulqarnayn Chinga kelib yetganda turklar xoni urushish uchun yosh yigitlardan iborat bir guruh askarni yo'lladi. Vazir shohga aytdi: «Siz butunlay yoshlarni chiqardingiz, aslida katta yoshh, urush ishlarida tajribasi bor odamlarni yuborish kerak edi», — deganda «o'ga» so'zini tajribali? katta yoshli kishilar ma'nosida qo'lladi. Shunda shoh «to'g'ri» dedi va katta yoshli kishilarni yo'lladi. Ular kechasi Zulqarnaynning ilg'or askarlariga hujum qildilar va yengdilar. Turk askarlaridan biri Zulqarnayn askaridan birini qilich bilan urib kindigigacha ikkiga ajratib yubordi. O'lgan askarning belbog'ida oltin hamyon bor edi. Hamyonga qilich tegib kesildi. Undagi qonga bo'yalgan oltinlar yerga sochildi. Ertasi ertalab turk askarlari qonga bo'yalgan oltinlarni ko'rib, bir-birlariga «Bu nima?» - deyishar va «Oltin qon» — «qonli oltin» deb aytishar edi. Bu joydagi katta tog' shu ism bilan ataldi. Uyg'urlar yaqinidagi bu tog' atrofida ko'pgina sahroyi turklar yashar edilar».

«Oltin yoruq» qadimgi sanskrit tilida yaratilgan asar bo'lib, X asrda Beshbaliqda yashagan Singqu Seli Tutung uni xitoycha variantidan turkiy tilga

tarjima qilgan. Kitobning sanskritcha nomi «Suvannarabhasa» (oltin jilo)dir. Turkiycha tarjimada esa to'liq nomi «Altun o'nglug' yaruq yaltriklig' qonda ko'trilmush nom eligi» – oltin rangli nur toblanadigan hammadan buyuk bo'lgan kitob tojdori)dir. «Oltin yoruq» budda diniga oid sutra – muqaddas kitoblardan biri hisoblanadi.

«Oltin yoruq»ning bir necha qo'lyozma nusxalari ma'lum. Uning 1687-yilda ko'chirilgan nusxasi boshqalariga nisbatan mukammal bo'lib, u hozirda Peterburgdagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar bo'limida saqlanadi. Qo'lyozmani rus olimi S.Y.Malov 1909–1911-yillarda Sharqiy Turkiston va Xansu (Gan-Su)da safarda bo'lganida uyg'urlar yashaydigan Vungshigu qishlog'idan qo'lga kiritgan. «Oltin yoruq»ni S.Y. Malov 1913-1917-yillarda V.V.Radlov bilan hamkorlikda nashr ettirda. V.V.Radlov kitobning bir qismini nemis tiliga tarjima qildi. Tarjima 1930-yilda S.Ye.Malov so'z boshisi bilan chop etilgan. S.Y.Malov «Памятники древнетюркской письменности» (M.-L., 1951) kitobida «Oltin yoruq»dan ikki parcha – «Hukmdor Kyu-Tov haqida afsona» hamda «Tegin va Bars haqida afsona»ning transkripsiya va ruscha tarjimasini beradi. «Tegin va Bars haqida afsona» «Oltin yoruq»ning 604-627 sahifalarida berilgan. O'zbek olimlari G'.Abdurahmonov va A.Rustamovlarning «Qadimgi turkiy til» (1982) kitobining 607-617 sahifalarida afsona mazmuni bayon etilgan. Asarning to'liq tarjimasi Nasimxon Rahmonov tomonidan amalga oshirilgan.

«Oltin yoruq» uyg'ur yozuvida bitilgan yirik tarjima asaridir. V-X asrlarda turkiy tilda uyg'ur yozuvi bilan yana bir necha yirik adabiy yodgorliklar yaratilgan. G'.Abdurahmonov va A.Rustamovlar «Qadimgi turkiy til» kitobida «Xuastuanift» («Monaviylarning tavbanomasi»), «Shahzodalar Qalyanamqara va Papamqara haqida qissa», «Sekiz yukmak», «Atavaka devi haqida afsona», «Budda afsonalaridan parchalar» yodgorliklari haqida ham ma'lumotlar berishadi.

Sanskrit adabiyoti qadimgi hind adabiyotining tarkibiy qismi hisoblanadi. Jahon adabiyotning «Mahabharata», «Ramayana», «Panchatandra» («Kalila va Dimna»), «To'tining yetmish hikoyasi» kabi nodir asarlari sanskrit tilida yaratilgan. Sanskrit adabiyotining namunalari X asrdayoq Markaziy Osiyoda sevib o'qilgan va tarjima qilingan. Abu Rayhon Beruniy «Kalila va Dimna»ning tarjimalari haqida fikr yuritgan. «Oltin yoruq» turkiy tilga o'girilishining ikki asosi mavjud. Birinchisi, adabiy hayot talab-taqozosi hisoblansa, ikkinchisi, bu asarda budda dinining ta'limoti o'z mantiqiy ifodasini topganligidir. Chunki, «Oltin yoruq» turkiy tilga tarjima qilinganga qadar budda ta'limoti turkiy xalqlar o'rtasiga ham yetib kelgan va unga amal qiluvchilar mavjud edi.

«Oltin yoruq» tarjima asar bo'lsa-da, kuchli his-hayajon, ehtiros bilan o'qiladi. Undagi lirizm ruhining balandligi asar asli she'riy yo'lda yaratilganidan dalolat beradi. Shiningdek, «Oltin yoruq» diniy asar hisoblansa-da, unda real hayot manzaralari inson vujudini larzaga solarli darajada

tasvirlangan. O'z farzandidan judo bo'lgan ota – ulug' elig va ona – malika kechinmalari asarning estetik kuchini oshirishga xizmat qilgan.

Turli-tuman tarixiy ma'lumotlarga tayanib turib, O'rta Osiyoni eposlar beshigi deb nomlash mumkin. Eramizgacha bo'lgan V asrda yashagan Herodot o'zining "Tarix" kitobida To'maris bilan bog'liq voqealar tafsilotini keltirgan. Herodot bu afsonaning qisqacha bayonini keltirgan, xolos. Unda eramizdan oldingi oltinchi asrda Eron shohi Kirning massagetlar (masog'utlar) ustiga tajovuzi hamda To'maris boshchiligidagi turkiy qabilalarning Vatan uchun mardonavor kurashi aks etgan. To'maris bizga qadar yetib kelgan afsonalar orasidagi eng qadimgi ayol tasviridir. Atoqli olim Fozila Sulaymonova yunonlar To'maris deb atagan bu qahramonni Tumor deb nomladi⁷. Bu fikrda jon bor. O'zbek xalq og'zaki ijodiga mansub «Oysuluv» dostonida «To'maris»ning o'ziga xos aks-sadolari mavjud.

Qadimgi Rim tarixchisi Poliyen esa Shiroq haqidagi afsona mazmunini yozib qoldirgan. Yozuvchi Mirkarim Osim yuqoridagi manbalardan foydalanib "To'maris" va "Shiroq" hikoyalarini yozgan, bu hikoyalar adibning "Karvon yo'llarida" kitobiga kiritilgan.

Eramizdan oldingi V asr oxiri, IV asr boshlarida yashagan Ktesiy (430—354-y.) ham yana bir rivoyatni yozib qoldirgan. Uning ma'lumotlari tarixchi Apellodor (eramizdan oldingi I asr) ning «Tarixiy kutubxona» asari orqali yetib kelgan. Bayondan ko'rinishicha, «Zarina va Straingiya» rivoyatining mazmuni «To'maris» rivoyatiga yaqin keladi. Bu rivoyatdagi asosiy mavzu qahramonlik va sevgi-muhabbatdir. Zarina aslida shak qabilasi hukmdorlaridan biri bo'lgan. Qahramonlik, jur'at va jasoratda, mardlik, donishmandlik, ishbilarmonlikda u boshqalarga namuna qilib ko'rsatilgan.

Yana bir afsona Zoriadr va Odatida nomlari bilan bog'liq. U yerda ham asosiy voqealar qahramonlik va ishq-muhabbat voqeasi asosida rivojlanadi. Bu afsonani eramizdan avvalgi IV asrda yashagan tarixchi Xores Mitilenskiy yozib qoldirgan. Biroq ularning qanday usulda, she'riy yoki nasriy shaklda yaratilgani haqida hech qanday ishoralar yo'q.

Yuqoridagi afsonalar tarixan sodir bo'lgan voqealarga tayangan holda yaratilgan. Ularda sak (shak) va massaget qabilalarining tashqi dushman bilan shafqatsiz urushlari aks etgan. Bunda xalqning hamda alohida shaxslarning qahramonligi, ularning umumiy dushmanga qarshi mardonavor kurashlari o'z ifodasini topgan.

Bu asarlarda Vatanga muhabbat tuyg'usi ulug'lanadi. Ularning tarixiy-ma'rifiy ahamiyati shundadir. Zero, biz ayni shu rivoyat va afsonalar tufayli ajdodlarimiz ko'rsatgan buyuk qahramonliklar haqidagi tarixni bilib olamiz. Bunday tarix ko'ngilda iftixor tuyg'ularini uyg'otadi. Boshqa folklor namunalari singari bu afsona va rivoyatlar ham xalq ijodidir. Ular ijrosiga ko'ra

⁷ Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. – Тошкент: Фан, 1997

ham farqlanadi. Ertakni ertakchilar, dostonlarni baxshilar ijro etganlari holda afsona va rivoyat istalgan kishi tomonidan aytilishi mumkin.

Qadimgi nasriy asarlarning o'ziga xos xususiyatlari mavjud bo'lib, ular hozirgi nasrdan an'analaridan birmuncha farq qiladi. O'rxun-Enasoy bitiklarida voqealarning atroflicha tasviri ko'zga tashlanmaydi. Ular sujetning o'ziga xos shakliga ega. Voqea qahramonlari orasidagi ziddiyatli ruhiy kechinmalar ravshan namoyon bo'lmaydi. Ularda tasvirdan ko'ra bayon yetakchilik qiladi. Bu narsa ularga og'zaki ijod, ayniqsa, afsona, ertaklarning ta'siri kuchli bo'lganligini ko'rsatadi. Kultegin, To'nyuquq, Bilga xoqon singari qahramonlar tasvirida bu holat yaqqol ko'zga tashlanadi.

Qahramonlar ichki olami, ularning ruhiy dunyosi tasviri hali ancha sodda tarzda namoyon bo'ladi. Bu mavjud an'analar hamda ijodiy tajribalarning o'sha davrlardagi holati bilan izohlanadi.

Qadimgi nasrning o'ziga xos namunalari qatorida «Oltin yorug»ni eslatish mumkin. Uning muallifi Singqu Seli Tutungdir. Asar X asrda Beshbaliqda yaratilgan. Beshbaliqning o'zni hozirgi Sharqiy Turkistondadir.

Turkiy adabiyotdagi she'riyat ildizlari ham juda qadim zamonlarga ulanadi. Bizga qadar yetib kelgan qadimiy namunalar orasida Moniy va Budda muhitida yaratilgan she'riy parchalar ham bor.

Eski manbalarda bizga qadar ayrim adabiy istiloh (atama)lar ham saqlanib qolgan. Masalan: qo'shug' atamasi Mahmud Koshg'ariy asarida qayd etilgan. U bu so'zni «qo'shiq», «qasida», «she'r» deb izohlaydi. Yusuf Xos Hojib (XI asr) ham bu atamani qo'llaydi:

Bu turkcha qo'shiqlar tuzattim senga,

O'qurda unutm, duo qil menga.

«Takshut» atamasi buddaga topingan turkiylarda «she'r», «nazm», «bayt», «manzuma» ma'nolarida qo'llangan.

«Ir» (yir) g'azal, maqom, kuy o'rnida qo'llangan. Eski o'zbek tilida ham bu so'z iste'molda bo'lgan:

Turkona ir irlag'uncha oning

Kuydirdi meni yalay-bulosi. (Sakkokiy)

Qadimda qo'llangan atamalardan yana biri «kug»dir. U kuy, she'r vazni ma'nosida keladi. «Devon-u lug'otit-turk»da uning «she'r» ma'nosi ham bor.

Masal atamasini ilk bor Yusuf Xos Hojibda kuzatamiz⁸.

Qadimgi davrlarda yashab ijod etgan ayrim adiblarning nomlari hozirga qadar saqlanib qolgan. Bizga qadar Aprinchur Tegin, Kul Tarxon, Singku Seli Tutung, Pratyaya-Shiri, Asig Tutung, Chusuya tutung, Kalim Keysi, Chuchu, Yo'llug' Teginlarning nomlari yetib kelgan. Bulardan Aprinchur Teginning she'rlari Turfon matnlari orasida mavjud bo'lib, u moniylik dini g'oyalarini ifodalaydi. Ularning biri 12 misradan iborat bo'lib, to'rtliklar shaklidir.

⁸ Тўйчиев У. Алишер Навоий назмида банд тартиботи ва шеър навлари // ЎТА, №4, 1991, 22-бет; Холматов Ш. Ўрта Осиё халқлари адабиётларида масал жанри (жанр тарихи, назарияси ва эволюцияси) – Самарканд, 1989, 145-146-бетлар.

Tasvirlarda badiiy vositalarning xilma-xil shakllaridan mahorat bilan foydalanilgan. Soʻzlarning koʻchma maʼnolarda qoʻllanilishi, ramziy ifodalar kuchliroq mavqe tuta boshlaydi. Eng koʻp qoʻllanadigan tasviriy vositalar qatorida sifatlash, oʻxshatish, mubolagʻa, jonlantirishni koʻrish mumkin. Shuningdek, ritmik hamda nutqiy parallelizmlar ham ancha salmoqli oʻrin tutadi. Qofiyalarda feʼl soʻz turkumiga oid soʻzlar koʻproq uchraydi

Bu rivoyat va sheʼrlarningning qadim ajdodlar davridan bugungi kungacha yetib kelishi ularda ezgulik tantanasi, vatanparvarlik tuygʻusining tarannumi bilan bogʻliq. Bu afsona va rivoyatlar hozirgi avlodni, ayniqsa, yoshlarimizni qahramonlik, yurtsevarlik, mardonavorlik, halollik ruhida tarbiyalashga xizmat qiladi. Ularning tarbiyaviy ahamiyati ham ana shunda.

Nazorat uchun savollar:

1. Oʻzbek adabiyotining tarixiy ildizlari qachondan boshlanadi?
2. Sharq tamaddunida turkiy xalqlar oʻrni haqida fikringiz qanday?
3. Nima uchun turkiy xalqlar haqidagi maʼlumotlar koʻproq xorijdagi manbalardan topiladi deb oʻylaysiz?
4. Oʻzbek adabiyotini davrlashtirib bering. Bu haqdagi qarashlarga izoh bering.
5. "Bilgamish" dostoni haqida gapirib bering.
6. Turkiy xalqlar haqida fors manbalarida qanday maʼlumotlar berilgan?
7. Mif va afsonalarning oʻziga xos xususiyatlarini ayting.
8. Toʻmaris va Shiroq haqidagi afsonalarning ogʻizma-ogʻiz oʻtib kelishi ularning qanday xususiyatlari bilan bogʻliq deb oʻylaysiz?
9. Туркий халқ эпосларида мотивлар ва воқеалардаги зхшаш жиҳатларни бошқа халқлар эпосларига солиштириб кўринг ("Махабхарата", "Одиссея", "Илиада", "Жумўнг")

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Vohidov R., Eshonqulov H. Oʻzbek mumtoz adabiyoti tarixi. – T., 2006.
2. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т., 1976, 1-kitob.
3. Муаллифлар. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик. – Т.: Fan, 2001.
4. Adizova I. Oʻzbek mumtoz adabiyoti tarixi. - Toshkent: 2006.
5. Orziqulov N. Oʻzbek mumtoz adabiyoti tarixi. - Toshkent: 2007.
6. Avesto. Oʻzbekcha tarjima (Asqar Mahkam tarj.)-T.:2001.
7. Abu Rayhon Beruniy. Al-osorul-boqiya an-al qarunul-holiya.-T.:1969
8. Abu Bakr Muhammad ibn Jaʼfar Narshaxiy. Buxoro tarixi. — T.: 1966.
9. Абулкосим Фирдавсий. Шохнома. – Т.: Фафур Фулом, 2011. 736 б.
10. Qayumov A. Qadimiyat obidalari. — T.: 1971
11. Homidov H. «Avesto» fayzlari. — T.: 2001
12. Rahmonov N. «Avesto»ning paydo boʻlishi. — «Oʻzbekiston ovozi» gaz., 2001, 26 may.
13. Rahmonov N. «Avesto»: Zamin, vatan demakdir. — «Oʻzbekiston ovozi» gaz., 2001, 25 sentyabr.
14. Abdurahmonov Gʻ., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. -Toshkent: Oʻqituvchi, 1982. 168 b.
15. Rahmon N. Turk xoqonligi. -Toshkent: «Fan», 1993. -144 b.
16. Sodiqov K. Ajdodlarimiz bitigi.-Toshkent: «Fan», 1990. 30 b.

17. Rahmon N. Oltun Yoruq. (tarjima) - ЎТА, 1994-2007-yil sonlari)
18. Эргашев А. Ёзувчи нияти ва фольклор//ЎТА, №3,1993. – 17-24-бетлар.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Каримов И.А. Адабиётга эътибор – келажакка, маънавиятга эътибор. – Т.: Ўзбекистон, 2009.
2. Жўраев М., Ётлғев О. Қадимги шомон мифологияси ва эпик мотивлар генезиси // Ым sarchashmalari,2013, №8. – 45-51-б.
3. Алшимбеков А. Эзгуликка чорловчи “Олтун ёруғ”//Ўзбекистон АС, 2013, 24 май.
4. Оеункюн. “Алпомиш” ва “Жумўн” дostonларида ёй тортиш мотиви// ЎТА, №1,2013. – 64-67-бетлар.
5. Ингкёнг О. Корейс халкининг алп қахрамони // Жаҳон адабиёти, №12, 2011. 138-140-б.
6. Бегматов Э., Тиллаева М. “Авесто” ономастикаси ва лисоний меросийлик муаммолари // ЎТА, №1, 2007. – 19-24-бетлар.
7. Имомов К. Пари образининг мифо-эпик талкини // ЎТА, №3, 2007. 36-39-бетлар.
8. Жабборова М. “Авесто”да Жамшид сиймоси // ЎТА, №3, 2014. 60-63-бетлар.
9. Жўраев М., Ингкёнг О. Бахши ижрочилиги анъанасининг тарихий асослари// ЎТА, №5, 2013. 24-33-бетлар.
10. Жабборова М. “Қиссаи Жамшид”да Баҳром образи // ЎТА, №6, 2013. 75-78-бетлар.
11. Улуков Н. “Авесто”да нутқ одоби ва маданияти масалалари// ТАТ, №2, 2012. 89-91-б.
12. Сулаймонов М., Қўзиев У. Шарқ ва Ғарб эпик адабиётининг муштарак хусусиятлари//Ўзбек ва шарқ халклари адабиётида эпик анъана: миллий талкин масалалари. Халқаро илмий анжуман материаллари. 2014 йил 19-20 май. – Тошкент, 2014. – 178-181-бетлар.
13. Алимухамедов Р. Қадимги турк-моний эпик шеърляти: матн талкини ва жанр хусусиятлари//Ўзбек ва шарқ халклари адабиётида эпик анъана: миллий талкин масалалари. Халқаро илмий анжуман материаллари. 2014 йил 19-20 май. – Тошкент, 2014. – 41-43-бетлар.

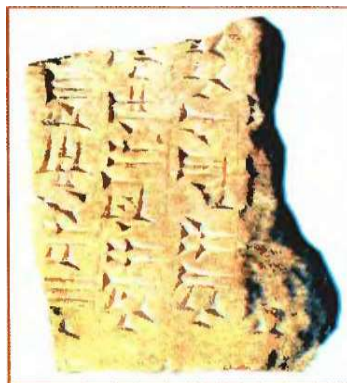
YOZMA YODGORLIKLAR. “AVESTO” KITOBİ

Reja:

1. Qadimgi yodgorliklarning yozuv xususiyatlari. Iyeroglifik va piktografik yozuvlar. Mixxatlar va runik yozuvdagi ilk manbalar.
2. «Avesto» (er.av.VII asr) - zardushtiylikning muqaddas kitobi. Zardusht. «Avesto» qadimgi mif va afsonalar majmui sifatida. “Avesto”ning tarkibiy tuzilishi. Asosiy qism va Zandlar. «Avesto»ning ilmiy-tarixiy qimmatı.
3. «Avesto»ning o'rganilishi tarixidan. «Avesto» adabiy manba sifatida. Asardagi yetakchi qahramonlar va timsollar.
4. “Avesto”ning badiiy xususiyatlariga doir.

Tayanch iboralar: “Avesto”, iyeroglifik yozuv, mixxatlar, runik yozuv, Yasna, Yasht, Gohlar, Vendidot, Videvdat, Visprad, Zend, Xorda Avesto, Zardusht, Spitama, Surush, yaxshilik va yomonlik, Jamshid, Kayumars, “Oltun Yoruq”

Qadimgi yodgorliklarning yozuv xususiyatlari. Ieroglifik va piktografik yozuvlar. Mixxatlar va runik yozuvdagi ilk manbalar. Qadim zamonlarda odamlar yaratgan ko'pdan ko'p narsalardan bugun ham kundalik turmushimizda foydalanib kelmoqdamiz. Bu mehnat qurollari, sopol buyumlar, g'ildirak, sopol suvquvurlari, gazlamalar, yozuv va hokazolardir. Qadimgi zamon mualliflari yozib qoldirgan asarlar hali-hanuz kishilarga bilim va tarbiya beryapti.

1-rasm. Mixxat yozuvi namunasi

Olimlar Yer yuzida qachonlardir ro'y bergan voqealarni qaytadan tiklash uchun ancha-muncha kuch-g'ayrat sarflashdi. Ular qadimgi shaharlarni topishdi va qazishmalar o'tkazishdi, charmga, sopolga, papirusga, shuningdek, tangalarda bitilgan sirli yozuvlarni o'qishdi. Qadimgi bitiklarni o'rganish bilan tarixning **epigrafika**, tangalarni tadqiq etish bilan esa **numizmatika** degan maxsus sohalari shug'ullanadi.

Eng qadimgi shaharlar va davlatlar tashkil topishi davrini olimlar sivilizatsiya yoki tamaddun deb ataydilar. Dastlabki sivilizatsiyalar tarixi Qadimgi Sharqda, so'ngra Yunonistondagi Krit orolida boshlangan edi. Qadimgi sivilizatsiyalar jahonning ko'pgina o'lkalarida kabi, O'rta Osiyo, jumladan, O'zbekiston hududida ham vujudga keldi. Sivilizatsiyalar haqida ma'lumot beruvchi asosiy manbalardan biri esa yozuv hisoblanadi.

Qadimgi misrliklar yozuvi insoniyatning ilk yozuvlaridan biri edi. Avvaliga har bir soʻz rasm koʻrinishida yozilgan. Yozuvdan olqish, duoyibadlar va marosimlarda ijro etiladigan duolar, afsunlarni yozib borishda foydalanishgan, shuning uchun ham uni "*muqaddas*" yoki oʻz tushunchalarida maʼbudlar kalomi deb nomlashgan.

Qadimgi yunonlar ularni "*iyerogliflar*" deyishgan ("*toshga chekilgan muqaddas bitiklar*" maʼnosini anglatadi). Yozuvlar maqbaralar devorlariga va oʻz tushunchalaridagi maʼbudlar haykallariga chekib yozilgan. Misrliklar alifbosi 750 iyeroglifdan iborat boʻlgan. Har bir soʻz oʻzida bir qancha ramzlar va timsollarni ifoda etgan. Iyerogliflarni oʻrganish qiyin ish boʻlib, savod chiqarish koʻpchilikka nasib etavermagan. Iyerogliflarni qamish qilqalam bilan papirusga, yaʼni papirus oʻsimligi poyasidan ishlangan qogʻozga yozishgan.

Mil. avv. 4- mingyillikda shumerlar eng qadimgi yozuv - mixxatni ixtiro qilishgan. Shumerlar uchi oʻtkirlangan tayoqchalar bilan loytaxtalarga yozishgan. Xitoyliklar bundan ikki ming besh yuz yil muqaddam shoyidan yozuv quroli sifatida qogʻoz oʻrnida foydalana boshladilar.

Miloddan avvalgi VIII asrda Yunonistonda Finikiya alifbosiga asoslangan yangi yozuv vujudga keldi. Alifbo 24 ta harfdan iborat boʻlgan. Ular orasida unli harflar ham boʻlgan. Bungacha boʻlgan yozuvlarda faqat undoshlarga aks etib, unlilar oʻquvchi tomonidan ijodiy ravishda qoʻyib oʻqilgan.

Xorazm hududidan Oʻrta Osiyo boʻyicha eng qadimgi yozuvlar topilgan. Bular *Oyboʻyirqalʼa* (milod- dan avvalgi V—IV asrlar) yodgorligidan xum sirtiga oʻyib bitilgan yozuv va Qoʻyqirilganqalʼadan (miloddan avvalgi IV—III asrlar) topilgan ayrim mahalliy yozuvlardir.

Davlatlarning oʻzaro madaniy aloqalari natijasida Oʻrta Osiyoda qadimgi oromiy yozuvi keng tarqaladi.

Bu yozuv Gʻarbiy Osiyoda vujudga kelib, alifboga asoslangani tufayli oʻzlashtirish ancha oson edi. Qadimgi Termiz yodgorliklarini oʻrganish natijasida oromiy yozuvi asosidagi kushon-baqtriya alifbosidagi yozuv namunalari topilgan. Kushon mamlakatida yana bir xil yozuv - kushon shaklli yozuvi mavjud boʻlgan, bunda harflar burchakli, toʻrtburchak va aylana shaklida boʻlgan. Kushon podsholigi davrida qoʻllangan yozuvlar *Surxkoʻtal* (Afgoʻnistondagi Qunduz shahri yaqinida) yodgorligida topilgan yunon alifbosidagi Kushon bitiklarida uchraydi.

"Piramidalar matnlari" va "Marhumlar kitobi" kabi qadimiy matnlar misrliklar tarixi haqida, "Bibliya" — yahudiylar, "Rigveda" — hindlar, "Avesto" esa Oʻrta Osiyo xalqlari tarixidan hikoya qiladi.

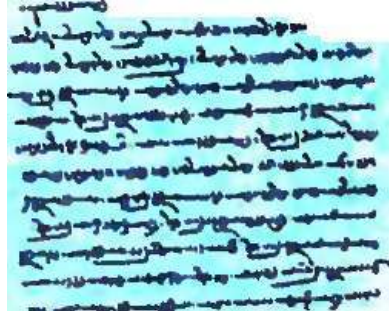
«Avesto» (er.av. VII asr) - zardushtiylikning muqaddas kitobi.

«Avesto» kitobi oʻzbek, umuman, Oʻrta Osiyo, Eron, Ozarbayjon xalqlarining qadimgi davrdagi ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, diniy qarashlari, olam toʻgʻrisidagi tasavvurlari, urf-odatlar, maʼnaviy madaniyatlarini oʻrganishda muhim va yagona manba hisoblanadi. "Bu nodir kitob bundan 30 asr

muqaddam ikki daryo oralig'ida, mana shu zaminda umrguzaronlik qilgan ajdodlarimizning biz avlodlariga qoldirgan ma'naviy, tarixiy merosidir"⁹

Avesto, Ovasto (parfiyoncha: apastak — matn; ko'pincha "Zend-Avesto", ya'ni "tafsir qilingan matn" deb ataladi) — zardushtiylilikning muqaddas kitoblari to'plami. Ko'pchilik tadqiqotchilar fikriga ko'ra, «Avesto» O'rta Osiyoda, xususan, Xorazmda mil. av. 1-ming yillikning 1-yarmida vujudga kelgan. «Avesto»da keltirilgan geografik ma'lumotlar ham buni tasdiqlaydi. Masalan, xudo yaratgan o'lkalar sanab o'tilar ekan, boyligi va ko'rkamligi jihatidan qadimgi Xorazm, Gava (Sug'd), Marg'iyona (Marv), Baqtriya (Balx) birinchi bo'lib tilga olinadi, Orol dengizi (Vorukasha yoxud Vurukasha) va Amudaryo (Daiti) tavsiflanadi. «Avesto»da tilga olingan joy nomlari (Varaxsha, Vaxsh)dan kelib chiqib, uning Amudaryo sohillarida yaratilgani aniqlangan. Shu asosda uning vatani Xorazmdir degan qarash mavjud. Chunonchi, bu dinning muqaddas kitobi — «Avesto»da Ahuramazda yaratgan 16 mamlakatdan 9 tasining nomi Janubi-g'arbiy va Markaziy Osiyodagi viloyat va shaharlardir. Shulardan 2 tasi afsonaviy bo'lsa, qolgan 5 tasi Hindiston, Ozarbayjon va Armaniston hududlariga to'g'ri keladi.

«Avesto» eramizdan oldingi VII asrning oxiri va VI asrning boshlarida yaratilgan. Uning qadimgi qismlari miloddan avvalgi 2000-1000 yillarga taalluqli, deb qaraladi. «Avesto»ning bizga qadar yetib kelgan nusxalarida Eron shohi Kayxisrav va Turon shohi Franhrasyan (Afrosiyob, Alp Er To'nga) o'rtasidagi munosabatlar

2-rasm. So'g'd yozuvi namunasi

o'z ifodasini topgan. Bunday tarixiy voqelik miloddan avvalgi 620–yillarga to'g'ri keladi «Avesto» oromiy va pahlaviy yozuvlari asosida yaratilgan maxsus alifboda dastlab to'qqiz ho'kiz terisiga yozilgan.

Ilk nusxalari asosida sosoniylar (mil. avv. 7-3 asr) davrida 21 kitob holida yig'ilgan, bizga qadar ularning chorak qismi yetib kelgan. Tiklangan matnga «Zand» nomi bilan sharhlar bitilgan. Unda keltirilgan ma'lumotlarning eng qadimgi qismlari mil. av. 2-ming yillik oxiri — 1-ming yillik boshiga oid bo'lib, og'zaki tarzda avloddan avlodga o'tib kelgan. Keyingi asrlarda «Avesto» tarkibiga turli diniy urf-odatlar bayoni, axloqiy, huquqiy qonun-qoidalar va h.k. qo'shilib borgan. «Avesto»ni Zardusht diniy asar sifatida bir tizimga solgan. Bu xususda Beruniy «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar» asarida shunday yozadi: «Podshoh Doro ibn Doro xazinasida «Avesto»ning o'n ikki ming qoramol terisiga tilla bilan bitilgan bir nusxasi bor edi. Iskandar

⁹ Karimov I.A. Adolatli jamiyat sari. - T., 1998, 39-40-b.

otashxonalarni vayron qilib, ularda xizmat etuvchilarni o'ldirgan vaqtda uni yondirib yubordi. Shuning uchun o'sha vaqtdan beri «Avesto»ning beshdan uch qismi yo'qolib ketdi. «Avesto» o'ttiz nask edi. Ma'jusiylar qo'lida o'n ikki nask chamasi qolgan». Sosoniylar kitobni Persepolda saqlaganlar. «Avesto» 21 nask (qism)dan iborat bo'lgan. «Avesto» hajmi katta kitob bo'lganligi sababli dindorlar kundalik faoliyatida foydalanish uchun uning ixchamlashtirilgan shakli — "Kichik «Avesto»" (Xurdak «Avesto») yaratilgan. «Avesto»ning qisqargan shakli «Zand Avesto» deb ham nomlangan. U pahlaviy, sanskrit (qadimgi hind) tiliga tarjima qilingan va sharhlar bitilgan. U bir necha marta Yevropa tillariga, jumladan, rus tiliga ham ag'darilgan. Arshakiylardan Vologes I davri (51—78)da qayta kitob qilingan, lekin u saqlanmagan. «Avesto» eramizning III asrida – sosoniylar podshosi Shopur I davrida kitob holiga keltirilgan. IX asrda fors tilida yozilgan «Denkard – din amallari» ensiklopedik asarida «Avesto»ning 21 kitobi to'liq ifodalangan.

«Avesto»ning tarkibiy tuzilishi.

«Avesto» to'rt qismdan iborat:

1. Yasna («Diniy marosimlar»)da ibodat va qurbonlik qo'shiqlari, xudolar madhiyasi hamda diniy marosimlar tavsifi berilgan. 2-kitob. U 72 bobdan iborat bo'lib, 17 bobi got (goh)lar – madhiyalar deb atalgan. Gohlarda Axura Mazda haqidagi xabar, Zardushtga oid ma'lumotlar jamlangan. Unda ibodat va qurbonlik yo'sinlari keltirilgan. Boshqa narsalar bilan birga suv va olovga duolar ham uchraydi.

2. Yasht (ma'no jihatdan Yasnaga yaqin - "alqov") 22 qo'shiqdan iborat. Qo'shiqlarda zardushtiylik xudolari va ma'budalari madh etilgan. «Avesto»ning eng qadimiy qismlaridan bo'lib, nomlanmagan xalq eposi deyish mumkin. 4-kitob. Unda ilohning sifatlari va zardushtiylikning asosiy qarashlari aks etgan tanni pok tutish, yomon devlardan himoyalaniş usullari, duo va qarg'ishlar mavjud.

3. Visparad («Barcha ilohlar haqidagi kitob»). Ibodat qo'shiqlari berilgan. Jami 24 bob.

4. Vendidot («Yovuz ruhlarga qarshi qonunlar majmuasi»). Ahuramazda bilan Zardushtning savol-javobi tarzida bitilgan. Jami 22 bob. Vendidot «Avesto»ning 1-kitobi hisoblanadi. U Ahuramazdaning dunyoni yaratishi tavsifi bilan boshlanib, so'ngra bu ilohga sig'inuvchi 16 mamlakat ta'riflanadi. Bu kitobning 2-3-qismlari insoniyat tarixi va Yima sivilizatsiyasi haqida ketadi. Vendidotning keying qismlari axloqiy, ma'naviy, fuqaroviy, diniy mazmunda bo'lib qonunni eslatadi. Nopoklik va undan qutulish yo'llari ko'rsatiladi. Ikki bob it haqida. Itni o'ldirish insonni o'ldirishdan og'ir gunoh hisoblangan.

5. Kichik Avesto. Quyosh, Oy, Ardivisura, Varxra (Varaxran) kabi xudo va ma'budalar madh etilgan ibodat qo'shiqlari beriladi. Beshinchi kitob (pahlaviy tilida) «Bundaxish» deb ham atalib, unda moddalarning borlig'i, qiyomat va savol-javob aks etadi. Bu qismda yerda najotkor soshyanta paydo bo'lishi, u Zardushtning o'g'li yoki izdoshi bo'lishi, bu bola bokira qizdan tug'ilishi, Ahrimanni yengishi, Ahuramazdani tasdiqlashi bayon etilgan.

«Avesto» adabiy manba sifatida. “Avesto”ning badiiy xususiyatlariga doir.

Mutaxassislar faqat Yashtlar Zardusht qalamiga mansub ekanligini, qolgan qismlari keyin qoʻshilgan ekanligini taʼkidlaydilar. “Avesto”dagi kichik qismlar alohida duolardan iborat boʻlib, uni «Xorda Avesto» deb ham atashadi. Avestoshunoslarning aniq maʼlumotlariga qaraganda, yodgorlikning bizga qadar yetib kelgan qismi 8 million 300 ming soʻzdan iborat.

Hozirgacha «Avesto»ning ikki varianti mavjud. Birinchisi faqat «Avesto»ning oʻzidan iborat. Ikkinchisi esa pahlaviy tilidagi sharhli tarjimadan tashkil topgan boʻlib, u bir necha qismlarga ajratilgan. Kitobning bizga maʼlum boʻlgan eng qadimgi nusxasi 1324-yilda koʻchirilgan boʻlib, Kopengagenda saqlanadi.

“Avesto”da Yakka xudo sifatida ulugʻlanuvchi Ahura Mazda “Yuksak daholi hukmdor” maʼnosini anglatgan. Ulardan birida Mitra haqida quyidagicha dostonlar yaratilgan: Mitra qoʻsh otli aravasida, musallah holda goh el –yurtni balo-qazolardan asrar va vatanparvarlik koʻrsatar, va hammani xursand etar edi. Asqar Mahkamning tarjimasidan keltirib oʻtamiz:

*Epchilardan epchilroq Mitra,
Ahl saxl ichida mumtoz,
Dovyuraklar ichida sherdir ,
Jasurlardan jasoratliroq.
Yashnatadilar, gurkiratadilar ,
Toʻkinlar yaratguchidir.
Koʻrkam hayot ayladi inʼom
Haqiqatga hokimlikni ham.*

Rizoiy, Bahromiy, Meri Boyslar 1 million sheʼrning hammasi zardushtning qalamiga mansub deyishsa, boshqa tadqiqotchilar esa, qadimiy ijod mevasi, degan fikrni ilgari surishgan.

Hammamizga maʼlumki, hozir ham Hindistonning Mumbai va Gujarat viloyatlarida yashaydigan aholi bu dinga eʼtiqod qiladilar. Ular “Avesto”ning bir qismini saqlab kelmoqdalar. Zardushtiylik dini haqida ingliz olimi Dj. Buger, fransuz olimi A.Dyupperon juda qimmatli maʼlumotlar qoldirgan. Masalan, A.Dyupperon 1755-yilda Hindistonga ilmiy safar qilib, u yerdagi zardushtiy qavmi orasida 3 yil yashagan, ularning ibodatlari, urf-odatlarini yaxshi oʻrgangan va keyinchlik «Avesto»ni fransuz tiliga tarjima qilgan. 3 jildlik tarjima 1771-yilda nashr etilgan. «Avesto»ning bu nusxasi 27 jilddan iborat boʻlib, asarning yettidan bir qismidir.

«Avesto» qadimgi mif va afsonalar majmui sifatida. Asardagi yetakchi qahramonlar va timsollar.

Olimlarimizning fikricha, «Avesto» Gʻarbiy Yevropa, Eron va Hindiston tillari orqali bizga yetib kelgani uchun undagi nomlar, terminlar aksariyat hollarda asliga toʻgʻri kelmaydi. «Avesto»dagi turkona jihatlar kam

qolgan. «Avesto»da osmon jismlarida ilohiylik belgilarining ko'rsatilishi turkiy xalqlarning diniy e'tiqodlariga yaqin turadi. Jumladan, quyosh xudosi Mitra haqidagi tasavvurlar shunday xususiyatga ega. «Avesto»da qadimgi turkiy qavmlar va ularning hukmdorlari, qahramonlarining badiiy tasvirlari ham ifodasini topgan. Unda turkiylar tur nomi bilan beriladi. Turkiy va forsiy xalqlar adabiyotida Afrosiyob, Siyovush, Kayxisrav haqida yaratilgan turkum rivoyat va afsonalarning dastlabki namunalari «Avesto»da uchraydi.

“Avesto”ga ko'ra, olam ikki asosning, ikki ibtidoaning, ya'ni yorug'lik bilan zulmatning, yaxshilik bilan yomonlikning to'xtovsiz kurashidan iborat¹⁰. Bu kurash abadiy davom etadi. Yaxshilikni ifodalovchi kuchlar osmonda, yomonlikni ifodalovchi kuchlar yer ostida joylashgan, yer sathi esa kurash maydonidir. Hayotdagi turfa o'zgarishlar qaysi kuchning g'alaba qilishiga bog'liq. Inson ham tana va ruhning, axloq esa yaxshi va yomon xulqning o'zaro kurashidan iborat. Bu dinning ta'limotiga ko'ra, xudo Ahuramazda «Oliy ibtido»dir. U hamma mavjudotni yaratuvchi va boshqaruvchi Oliy ruh. Uning na xotini, na farzandlari bor. Ahuramazdaning 6 nafar eng yaqin yordamchisi bo'lgan. Bular: Vohu Manah (ezgu fikr) poda va chorvani boshqargan; Asha Vahishta (yuksak haqiqat) olovni boshqargan; Xshatra Varya (munosib qudrat, hokimiyat) ma'danlarni boshqargan; Siyenta Armati (muqaddas itoat) erni boshqargan; Xarvatat (salomatlik) suvlarni boshqargan; Amyeryetat (mangulik) o'simliklar dunyosini boshqargan.

“Avesto” ta'limotiga ko'ra, birinchi inson Gavomard (forscha: ho'kiz-odam; Qayumars) bo'lib, undan insoniyat tarqalgan. Zardushtiylik ta'limotida Odam Ato haqidagi fikrlar o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. U Iyim nomi bilan atalgan bu dinda. Insoniyat Iyim podsho bo'lgan davrlarda baxt-saodat makonida kasallik va o'lim ko'rmay yashagan. Iyim odamlarni, hayvon va qushlarni parvarishlagan, Yer yuzida qizil shu'lali olovni ko'paytirgan va 900 yil umr ko'rgan. Ahuramazda Iyimga oltin nayza bilan oltin qamchi sovg'a qilgan. Yer odamlar yashashi uchun torlik qilib qolganida, Iyim nayzani yerga suqib, xudodan uni kengaytirishni so'ragan va bunga erishgan. Iyim qanchalik jasorat ko'rsatmasin, u o'z imkoniyatlariga ortiqcha baho beradi, mag'rurlanib ketadi va xudo man etgan ne'mat — qoramol go'shtini yeb qo'yadi. Oqibatda u xudoning qarg'ishiga uchraydi, endi odamzot abadiylikdan mahrum bo'ladi. Endi odamzot tiriklik tavshishlariga, ya'ni yeb-ichish zaruriyatiga, kasallik va o'limga yuzma-yuz bo'ladi (Odam Ato va Momo Havoning jannatdan quvilishi). Axriman Ahuramazda tanidan ajralib chiqib, yovuzliklar yaratishga tutinadi. Quyidagi ma'lumotlar esa Nuh alayhissalom qissasini yodga soladi: Ahuramazda Iyimga muzlik davri kelayotganining xabarini bergan va bu ofatning oldini olishni aytgan. Iyim maxsus uy qurib, hamma hayvon va o'simliklarning eng yaxshi zoti hamda navidan bir juftidan saqlab qolgan. Endi

¹⁰ Shu o'rinda Jaloliddin Rumiyan bir hikmat keltiramiz: Ma'jusiylar olamning asosi ikki narsadan iborat deyilar. Biz bunga yo'q deymiz. Chunki yorug'lik bo'lmasa zulmat bo'lmaydi. Zulmat yorug'lik borligining belgisidir.

odamzot hayotining birinchi davri tugab, ikkinchi davri boshlanadi. Uchinchi davrda Ahuramazda g'alaba qilib, ezgulik saltanati barqaror bo'ladi, o'lganlar tiriladi. To'rtinchi uch mingyillikda Zardusht tug'iladi. U uch farzand ko'radi. Ulardan harbiylar, ruhoniylar va dehqonlar paydo bo'lib ko'payadilar. (Budda dini g'oyalari eslang: kastalar) Qattiq jang va yong'indan so'ng Zardushtning avlodidan bo'lgan Saosyant dunyoni qaytadan tiklaydi.

Zardushtiylik ta'limotiga ko'ra, odam o'lganidan so'ng, uning joni 3 kun davomida tanada turadi, 4-kuni o'z mahrami — go'zal qiz qiyofasidagi farishta yo'l boshchiligida narigi dunyodagi «Chinvot» (qil ko'prik) degan ko'prikdan o'tishi kerak. Ezgu ishlar qilgan odamlar uchun bu ko'prik kengaygan holda turadi, ular undan bemalol o'tib, jonlari abadiy rohat-farogatda ketadi va oxiratda, o'liklar tiriladigan kunda o'z tanalariga kirishni kutib yotadilar, yovuz ishlar bilan shug'ullanganlarga esa «Chinvot» ko'prigi qilday torayadi va ular jahannam azoblariga mahkum bo'ladilar. Yaxshilar yana o'z tanalarida yashashni davom ettiradilar. Bu din g'oyalari ko'ra, odamlar dunyoga har 3 ming yilda qaytib turadilar.

Dunyoni azaliy ezgulik bag'riga qaytarishning birdan-bir yo'li esa pok hayot; halol mehnat; yaratuvchanlik; yovuzlikni qalbdan chiqarib tashlash; iymonli-e'tiqodli bo'lish; miskinlarga yordam berish; yaxshi niyat va yaxshi so'zdir. «Avesto»ning axloqiy-falsafiy mohiyati "ezgu fikr", "ezgu so'z" va "ezgu amal" kabi muqaddas uchlik (axloqiy triada)da o'z ifodasini topadi. Zardushtiylarning ibodat oldidan aytiladigan niyati, so'zlari shu 3 ibora bilan boshlanadi.

"Avesto"da Vorukasha dengizi o'rtasida o'sadigan Xoma daraxti haqida ham so'z ketadi. Afsonaviy qush saena Merug'a hayot daraxtiga in solgan. Qush uchib ketganda daraxt yashnab shoxlaydi, qush uchib kelganda esa shoxlar sinib urug'lar yerga to'kiladi va atrofga yoyiladi.

Zardusht. Zaradushtra – pahlaviycha *ushtra* – *tuya*, *zarat* – *sariq*, *ya'ni tuyachi qariya* – *tuyachilar avlodi (sariq tuya egasi)* ma'nosini anglatadi. Diniy rivoyatlarga qaraganda, Zardusht (miloddan avvalgi 589—512 yillar) Navro'z kunlarining birida kohinlar boshchiligida muqaddas ichimlik bo'lgan «Xaoma» tayyorlashga kirishgan. Erta tong pallasida u daryodan suv olish uchun qirg'oqqa tushgan. Suv olib bo'lgach, poklanayotgan Zardushtning ko'ziga qirg'oqda turgan porloq xilqat - «Voxumana» ko'rinadi va uning sehrli nuriga ergashadi. Nihoyat, u ezgu va ulug' xudo Ahuramazda huzuriga boradi. Ahuramazda o'zining butun borliqni yaratgan xudo ekani haqidagi xabarni bildirish uchun odamlar orasidan Zardushtni tanlaganini aytadi. Shu kundan boshlab Zardusht Ahuramazda dinining payg'ambariga aylanadi. Endi u o'z qavmlari orasida yangi dinni targ'ib eta boshlaydi. Buning uchun u «Gatlar» (gohlar - Xatlar) deb atalgan, qo'shiq qilib aytishga mo'ljallangan she'rlar yaratadi.

40 yoshida Zardusht avvalgi ko'pxudochilik diniy tasavvurlariga hamda tabiat hodisalariga sig'inish e'tiqodlariga qarshi chiqib, yakkaxudolikka asoslangan kitobiy din - Zardushtiylik dinini yaratgan.

Ayni paytda, Zardusht yashagan zamon ibtidoiy munosabatlar o'rnini sinfiy jamiyat, qadimiy davlatchilik asoslari egallayotgan, biroq, mahalliy-qabilaviy dinlar jamiyat taraqqiyotining bu yangi bosqichiga to'sqinlik qiluvchi kuchga aylanib qolgan davr edi.

Spitama Zaradushtra ta'lim-tarbiya masalalariga ham katta ahamiyat bergan holda bunday deydi: "Tarbiya hayotning eng muhim tirgagi (tayanchi) bo'lib hisoblanishi lozim. Har bir yoshni shunday tarbiyalash zarurki, u avvalo yaxshi o'qishni va so'ngra esa yozishni o'rganish bilan eng yuksak pog'onaga ko'tarilsin". "Avesto"da bolalarni o'qitish va tarbiyalash qoidalari esa quyidagi tartibda tavsifiya etilgan: a) diniy va axloqiy tarbiya; b) jismoniy tarbiya; v) o'qish va yozishga o'rgatish. Bolalarga diniy tarbiya berish, asosan, 7 yoshdan boshlangan. O'g'il bolalar 7 yoshga yetganda, ularga maxsus "muqaddas ko'ylak" kiydirish marosimi o'tkazish rasm bo'lgan. O'g'il bolalar bunday marosim paytida muallim bilan bir qatorda quyoshga qarab turishgan. Ana shunday marosim o'tkazilayotgan chog'ida bolalar muallimiga qo'shilib "Avesto"dan ezgulik va yaxshilik ma'budasiga madadkor kuchlarni ulug'lovchi duolarni aytishgan.

«Avesto»ning o'rganilishi tarixidan. O'zbekistonda «Avesto»ni o'rganish qadimdan boshlangan. Abu Rayhon Beruniy, Abu Ja'far Tabariy, Abu Bakr Narshaxiy asarlarida «Avesto» ta'limotiga va unda tilga olingan timsollarga murojaat mavjud.

«Avesto» insoniyat sivilizatsiya tarixining ilk sahifalarini tashkil etgani uchun jahon olimlarining e'tiborini tortgan. U haqda F.Nitsshe, F.Shpigel, A.Maylet, V. Bartold, E. Bertels, Yan Ripka, O.Makovelskiy, I.Braginskiy v.b. xorijiy olimlarning tadqiqotlari mavjud. 1826-yilda daniyalik tilshunos Rasmus Kristian Rask (1787-1832) qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning asoschilaridan biri sifatida Avesto tilining qadimiyligini asoslab, uning Hindistonning qadimiy tili sanskrit bilan qarindosh ekanligini asoslab berdi (Oranskiy EFK 70 bet).

O'zbekiston hukumatining tashabbusi bilan YUNESKO Bosh konferensiyasi 30-sessiyasi "Avesto" yaratilganining 2700 yilligini dunyo miqyosida nishonlash haqida qaror qabul qildi (1999-y. noyabr). "Avesto"ning jahon madaniyati va dinlar tarixida tutgan o'rnini hisobga olgan holda hamda yuqoridagi qarordan kelib chiqib, 2000-yil 29-martda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi maxsus qaror bilan "Avesto"ning 2700 yilligini nishonlash tadbirlarini belgiladi. Unga ko'ra 2001-yilda O'zbekistonda "O'zbekiston – "Avesto" vatani: o'tmish, bugun, kelajak" mavzusida xalqaro ilmiy konferensiya va tantanali bayram tadbirlari o'tkaziladi. «Avesto» vatani Xorazmda bog' barpo qilindi, asarning o'zbek tilidagi tarjimalari chop etildi, u haqda yangi tadqiqotlar yuzaga chiqdi. Asar Mirsodiq Is'hoqov, Asqar Mahkam (prof. T. Mahmudov so'zboshisi bilan) tomonidan o'zbek tiliga tarjima qilindi. Bu nodir ilmiy asarlarning qo'lyozma va bosma nusxalari O'RFa ShI jamg'armasida saqlanadi. Hozirgi o'zbek olimlari A.Qayumov, H. Homidov, M. Is'hoqov, N. Rahmonov v.b.ning ilmiy tadqiqot va maqolalari

e'tiborli. Avesto» o'zbek ilm-fanida, xususan, N.Mallayev, F.Sulaymonova, B.To'xliyev, T.Mahmudov, N.Norqulovlarning tadqiqotlarida tahlil etilgan.

Nazorat uchun savollar:

1. «Avesto» haqida gapirib bering.
2. Qadimgi yodgorliklarning yozuv xususiyatlari haqida gapirib bering.
3. Ieroglifik va piktografik yozuvlar haqida ma'lumot bering.
4. Zardusht shaxsi haqida nima bilasiz?
5. . Mixxatlar va runiy yozuvdagi ilk manbalar haqida gapirib bering.
6. «Avesto»dagi qadimgi mif va afsonalardan misollar keltiring.
7. «Avesto»ning tarkibiy tuzilishini aytib bering.
8. «Avesto»ning ilmiy-tarixiy qimmatini nimalardan iborat?
9. «Avesto»ning jahon ilmida o'rganilishi haqida gapiring.
10. Asarning O'zbekistonda o'rganilishi qaysi olimlar xizmati bilan bog'liq?
11. Asardagi yetakchi qahramonlar va timsollar haqida gapiring.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Avesto. O'zbekcha tarjima (Asqar Mahkam tarj.).-T.:2001.
2. «Avesto»dan (tarj. M. Ishoqov). O'zbek tili va adabiyoti jurnali, 1999, # 2-4
3. Авесто: тарихий-адабий ёдгорлик / Н.Жўраев; таржимон А.Маҳкам. – Т., 2015. 732 б.
4. Qayumov. Qadimiyat obidalari. — T.: 1971
5. Homidov H. «Avesto» fayzlari. — T.: 2001
6. Rahmonov N. «Avesto»ning paydo bo'lishi. // «O'zbekiston ovozi» gaz., 2001, 26 may.
7. N. Rahmonov. «Avesto»: Zamin, vatan demakdir. // «O'zbekiston ovozi» gaz., 2001, 25 sentyabr.
8. Vohidov R., Eshonqulov H. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. – T., 2006.
9. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи– Т., 1981.
10. Муаллифлар. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик.. – Т.: Fan, 2001.
11. Mahmudov M. Komil inson – ajdodlar orzusi. Adabiy-falsafiy o'yalar. – T.: Yozuvchi, 2002.
12. Эргашев А. Ёзувчи нияти ва фольклор//ЎТА, №3,1993. 17-24-бетлар.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Имомов К. Ўзбек фольклорида Хумо куши // ЎТА, №5, 2011. – 21-26-бетлар.

O'RXUN-ENASOY OBIDALARI

Reja:

1. O'rxun-Enasoy obidalar (VI-VIII asrlar) adabiy manba sifatida.
2. Yodgorliklarning yaratilish tarixi va tarqalish o'rni. Ularning kashf etilishiga oid ma'lumotlar.
3. Bilga xoqon yodgorligida Vatan daxlsizligi uchun kurashning aks etganligi. Kul Tegin yodgorligi.
4. O'rxun-Enasoy toshbitiklari adabiy manba sifatida. Toshbitiklarning til xususiyatlari, adabiy qimmati.
5. O'rxun-Enasoy yodgorliklarining janr xususiyatlari: tarixiy-qahramonlik dostonlari, qo'shiq va yig'i janrlari. Toshbitiklar va turkiy xalqlar og'zaki ijodi o'rtasidagi munosabat. O'rxun-Enasoy yodgorliklarida mifologik tasavvurlar.
6. To'nyuquq bitigi. Unda shaxs va millat erki.
7. Irq bitigi (Ta'birnoma) adabiy manba sifatida.

Tayanch iboralar: *toshbitik, ko'k turklar, o'rxun yozuvi, To'nyuquq, V.Yadrinsev, V.Tomsen, A.Juvayniy, Bo'min, Istami, Eltarish, Irq bitigi, dulbarchin, runik yozuv, alliteratsiya, so'z takrori.*

O'rxun-Enasoy yodgorliklari tarixiy manba sifatida. O'rxun-Enasoy yodgorliklarining topilishi va o'rganilishi XVIII asrdan boshlanadi. Rus xizmatchisi Remezov bu haqda dastlabki xabarni beradi. Shved zobiti Iogann Strallenberg, olim Messershmidt yodgorliklarni Yevropa ilm ahliga ilk marta taqdim qilgan edilar. XIX asrning birinchi choragida Grigoriy Spasskiyning “Сибирский вестник” jurnalida mazkur yodgorliklar haqidagi maqolasining chop etilishi va lotin tiliga tarjima qilinishi yodgorliklarga bo'lgan qiziqishni yanada orttirdi. 1889-yilda N.M. Yadrinsev Kul Tigin va Bilga xoqon bitiktoshlarini fan ahliga havola qildi. Dastlab, O'rxun, Selenga va To'li daryolari atrofidan — Shimoliy Mo'g'ulistondan toshga bitilgan obidalar topildi. Ular O'rxun yodgorliklari nomini oldi. Enasoy (Yenisey) daryosi qirg'oqlarida topilgan yodgorliklar Enasoy nomi bilan ataladi.

Bir necha yil davomida dunyo bu toshbitiklarning mazmunidan voqif bo'la olmadi. Shu sababli u Yevropada “runik” (sirli) yozuvlar deb nom oldi. Ularni 1893-yildagina o'qishga muvaffaq bo'ldilar. Bu ishni uddalagan olim daniyalik Vilhelm Tomson bo'ldi. Bir yildan so'ng esa V. Radlov tomonidan nashr qilinib, dunyoga ma'lum etildi. Aslida, bu yodgorliklarni fanda mutlaqo noma'lum deb bo'lmas edi. U haqidagi ma'lumotlar 1260-yildayoq Juvayniyning “Tarixi jahonkushoy” asarida qayd etilgandi. 1575- yilda O'rxun bo'yiga sayohat qilgan rumin sayyohi Nikolas Melesko va 1721- yilda Enasoy bo'yida bo'lgan olmon D. Messershmidt ham bu yodgorliklar haqida xabar bergan edilar. Lekin ular XVIII asrning 80-yillaridagina dunyo e'tiboriga tushdi. Rus olimlaridan V. Radlov, S. Malov, I. Stebleva, S.G.Klyashtorniy,

turk tadqiqotchilaridan T.Tekin, M. Erg'in, Najib Osim, H. O'rxun, o'zbek olimlaridan A. Rustamov, G'.Abdurahmonov, N. Rahmonovlar o'rganishgan. Yodgorliklar hozirgi o'zbek tiliga bir necha marotaba o'girilgan. A.P.Qayumov «Qadimiyat obidalar» kitobida, G'.Abdurahmonov va A. Rustamovlar «Qadimgi turkiy til» kitoblarida mazkur yodgorliklardan namunalar keltirishgan.

O'rxun-Enasoy yodgorliklari turkiy xalqlarga, xususan, VI-VIII asrlarda Oltoydan Amudaryo bo'ylarigacha saltanat qurgan ko'kturklar davriga mansub ekan. Tariximizda ko'kturklar xoqonligi davri alohida o'rin egallaydi. Ular o'zlarini ko'k, ya'ni osmon farzandi deb bilganlar. Xoqonlik ikki davrni boshidan kechirdi. Birinchi Turk xoqonligining davomiyligi 535—630- yillarga to'g'ri keladi. Ikkinchi Turk xoqonligi davri esa VIII asrning 20—30-yillarida kechdi. Ko'kturk xoqonligining boshida Bo'min xoqon va Istami xoqonlar turganlar. Bo'min xoqon 552- yilda vafot etgan. Ikkinchi Turk xoqonligining asoschisi Eltarish xoqon edi. Xoqonlik, aytilganidek, VIII asrning 30-yillarida yemirildi. O'rxun-Enasoy bo'ylarida topilgan toshbitiklar ikkinchi davr Turk xoqonligining so'nggi vakllari bo'lgan To'nyuquq, Kultegin, Bilga xoqon qabrlariga yozdirilgan yodgorliklar ekan.

Yodgorliklarning yaratilish tarixi va tarqalish o'rni. Bu xil bitiklar faqat O'rxun va Enasoy bo'yidagina emas, ko'kturklar hukmronlik qilgan ulkan hududning deyarli hamma joyida uchraydi. Oltoy atrofi, Talas vodiysi, Kavkaz, Volga, Dunay bo'ylarida ham bu xil yodgorliklar bo'lib, ular bugungi kungacha topilib keladi. Chunonchi, XX asrning 60-70- yillarida Qozog'iston hududida bir qator namunalari topilib e'lon qilindi. V.V. Radlov, V. Tomsen va S. Malov kabilar bu yodgorliklarni qirg'iz tiliga mansub deb uqtiradilar. Shuningdek, ularning doirasi qabr toshlari bilangina cheklanib qolmagan. Turli-tuman idishlar, uy-xo'jalik ashyolariga bitilgan namunalar ham uchramoqda. Nihoyat, ularning adadi birgina Enasoy bo'yida topilgan yodgorliklar salkam 250 nafardir. Dunyo bo'yicha 700ga yaqin namunasi fanga ma'lum. Olimlar Ko'kturk yozuvlarini tahlil qilar ekanlar, uning orfografik va leksik jihatdan yaxshi rivojlanganligini ko'rib, bu yozuv egasi bo'lgan xalqning davlatchilik tarixi ancha qadimroqdan boshlanishini ta'kidlaydilar. O'rxun bo'yida ko'kturklardan so'ng hukmronlik qilgan uyg'urlar bu tildan VIII asrning 2-yarmida ham foydalanganlar¹¹.

Yodgorliklarning faqat uchtasi haqida ma'lumot beramiz.

To'nyuquq bitiktoshi. Bitiktosh 1897- yilda Ulanbator shahri yaqinida topilgan bo'lib, bir-biriga qaratib qo'yilgan ikki to'rt qirrali tosh ustundan iborat. Tosh ustunlarining biri 170, ikkinchisi 260 sm balandlikda. Yozuv 62 satrni tashkil etadi. Bitik Eltarishning maslahatchisi va sarkardasi To'nyuquqqa

¹¹ Cakan V. Chagatai Turkish and and his affect to Central Asian Culture/ Osaka University Knowledge Archive, 2011. P.144.

bag'ishlab, uning tirikligida 712-716 - yillarda yozilgan. Bu toshbitik er-xotin Yelizaveta va Dmitriy Klemenslar tomonidan topilgan.

Kultegin bitiktoshi. Kultegin bitiktoshi mazkur yodgorliklar orasida ham hajman, ham mazmunan eng salmoqlisidir. Bitik katta marmar toshga o'yib yozilgan. Toshning balandligi 3 metr 15 santimetr, qalinligi 41 santimetr, tub qismi 1 metr 24 santimetr. Marmar taxtaning tepa qismi o'rtasida besh burchakli lavha o'rnatilgan. Lavhada arxar surati aks etgan xoqonlik tamg'asi naqshlangan. Matnning hajmi 66 sm. Tosh bitik Kultegin qabriga qo'yilgan. Kultegin turk xoqoni Eltarish xoqonning kichik o'g'li bo'lib, 685-yilda tug'ilgan, keyinchalik akasi Bilga xoqonning sarkardasi bo'lgan. Kultegin Mutaxassislarning fikricha, kul—ulug', dovuqli ma'nolarini beradi, tegin(tikin) esa sarkardalik unvonidir. Kultegin 731- yilning 27- fevralida 47 yoshda vafot etadi. Atrofdagi el-ulusdan, uzoq-yaqin davlatlar, mamlakatlardan kelib ta'ziya bildiradilar. Bugungi O'rta Osiyo (o'sha paytlardagi Sug'd, Barchakar, Buqaraq)dah Nang sangun, O'g'ul tarxon qatnashganliklari ma'lum. Bitiktosh Bilga xoqon buyrug'i bilan jiyani Yo'llug' tegin tomonidan yigirma kun davomida yozib tugatilgan. Asosiy voqealar, his-tuyg'u va kechinmalar Bilga xoqon tilidan ifodalangan.

Bilga xoqon bitiktoshi. Bu bitiktosh ham Kultegin yodgorligi singari O'rxun daryosi bo'yida Shimoliy Mo'g'ulistonning Ko'kshin-O'rxun rayoni hududida joylashgan. Har ikki bitiktosh orasi bir chaqirim atrofida. Bitiktoshning bo'yi 3 metr 45 santimetr. Eni 1 metr 72 santimetr, qalinligi 72 santimetr. Bizga shikastlangan holda etib kelgan. Ag'darilib, uch bo'lakka bo'lingan va yozuvlarning ayrim joyi sezilarli zararlangan.

Bitiktosh Eltarish xoqonning katta o'g'li Bilga xoqon – Mo'gilyon sharafiga o'rnatilgan. Bilga—dono, donishmand degan ma'noni bildiradi. Chamasi, bu nom uning ham bosh farzand ekanligiga, ham u idora etgan saltanatning ulug'ligiga ishora edi. Bilga xoqon 684-yilda tug'ilgan, 18 yil xoqonlik qilgan, 734-yilda yaqin qarindoshlarining biri tomonidan zaharlab o'ldirilgan. Bitiktosh shu yili o'rnatilgan. Uning muallifi ham Yo'llug' tegindir.

Bitiktoshlarning adabiy-badiiy qimmat. Har uch yodgorlik, avvalo, qabr toshidir. Shu sababdan unda bag'ishlov egasi bo'lgan shaxslarning qilgan ishlari, jumladan turkiy xalqlarni birlashtirish, ichki va tashqi dushmanlarga qarshi kurashdagi buyuk xizmatlariga alohida e'tibor beriladi. Tabiiyki, har uchalasida ham dabdabali motam ruhi, yo'qotish iztirobi sezilib turadi. Shundan bo'lsa kerak, tadqiqotchilardan I.Stebleva ushbu tosh bitiklarni „qabriston poeziyasi" deb atagan edi. Ushbu tosh bitiklar, birinchi navbatda, 6-8-asrlarda Markaziy Osiyo hududlarida yuz bergan shiddatli tarixiy voqealarning aniq taqdiralar misolidagi badiiy ifodasidir. „*Oldinga — kunchiqarga, o'ngga — kunyurarga, orqaga — kunbotarga, chapga - tun o'rtasi (shimol)gacha bo'lgan yerdagi xalqlar hammasi menga qaraydi. Shuncha xalqni yig'dim. U endi yovuz emas. Turk xoqoni O'tukan Yishda tursa, elda tashvish yo'q. Shimolga — Shantung cho'ligacha lashkar tortdim, dengizga biroz yetmadim, Janubda To'quz arsan qabilasigacha lashkar*

tortdim, Tibetga biroz yetmadim. G'arbda Sirdaryoni kechib o'tib, Temir darvozagacha lashkar tortdim. Shimolga — Er Bayirqu yerigacha lashkar tortdim, shuncha joygacha yurish qildim", - deb yozilgan „Kultegin bitiktoshi"da.

Urushlar va yurishlar tinimsiz, jang-u jadallar shafqatsiz edi. Ushbu hol bitiktoshda quyidagicha ifodasini topgan: „*Hammasi bo'lib yigirma besh marta lashkar tortdik, o'n uch marta jang qildik. Davlati borni davlatsizlantirdik, xoqoni borni xoqonsizlantirdik, tizzasi borni cho'kka latdik, boshi borni ta'zim ettirdik*". Bitiktoshlarda qirgiz, uyg'ur, tatar, o'g'iz, to'qqiz o'g'iz, sug'd, qarluq kabi ko'plab el-elatlar, qabila-urug' nomlari uchraydi.

Masalaning dahshatli va iztirobli tomoni shundaki, yuqorida tilga olingan jang-u jadallar ko'pincha mana shu turkiy qabilalar orasida kechadi. O'zaro kelishmovchiliklar, mansab va saltanat talashlari, do'stni dushmanga, qardoshni begonaga aylantiradi. Oxir-oqibat turk millati daraxtning tepasiga chiqib tanasini arralayotgan afandidek o'z poyiga o'zi bolta urib boraveradi. Turkiy xalq va elatlar tarixidagi bu davr haqida Chingiz Aytmatov shunday yozadi: "Bu vaqtda dushmanni oxirigacha qirgan, molini olgan kishi eng mard va aqli kishi hisoblanardi..." "Kultegin bitiktoshi"da quyidagi iztirobli satrlarga duch kelamiz: "*Turk o'g'uz beklari, ey xalq, eshiting! Tepadan osmon bosmagan bo'lsa, pastda yer yorilmagan bo'lsa, ey turk xalqi, davlatingni, hukumatingni kim buzdi?*"

Toshbitiklar, ayniqsa, so'nggi ikkitasi shuni ko'rsatadiki, uning muallifi Yo'llug' tegin katta badiiy salohiyatga ega bo'lgan: so'zlar salmoqli, ifoda ravon, manzaralar ta'sirchan tasvirlangan. Har ikki bitiktosh matni o'zining qat'iy mazmuniy va mantiqiy qurilishiga ega. Jumladan, "Kultegin" bitigi xoqonning o'z xalqiga, beklariga xitobi bilan boshlanadi. So'ng o'zini tanishtiradi, qilgan xizmatlaridan so'zlaydi. Oldindagi xavflardan yurt ahlini ogoh qiladi. Uning soddaligidan, ishonuvchanligidan xavotirini yashirmaydi, xalq boshiga tushgan balo-ofatlarning sababini shundan ko'radi. Chunonchi, u shunday deydi: "*Ey turk xalqi, g'oyat ishonuvchansan. Samimiydan-nosamimiyni ajratmaysan. O'shandayliging uchun tarbiyat qilgan xoqoningning so'zini olmayin har qayerga ketding, u yerlarda butunlay g'oyib bo'lding, nom-nishonsiz ketding... Turkning endigi xalqi, beklari! Uy, dunyogagina qaraydigan, ko'ziga faqat mol-mulk ko'rinadigan beklar, sizlar gumrohsizlar!*"

Yo'llug' tegin Kulteginning g'alabalarga burkangan shonli hayotini baland pardalarda tarannum etadi. Uning jangdagi shiddatidan hayajonga tushib yozadi: „*Kultegin yayov otilib hujum qildi. O'ng Tutuq yo'l boshchisining yaroqli qo'lini tutdi... U lashkarni o'shanda yo'q qildik. Yigirma bir yoshida Chacha Sangunga urush qildik. Eng avval Tadqan Churning bo'z otini minib hujum qildi, u ot o'shanda o'ldi. Ikkinchi bor Ishbara Yamtarning bo'z otini minib hujum qildi, u ot o'shanda o'ldi. Uchinchi bor Egan Silig bekning to'riq otini minib, hujum qildi, u ot o'shanda o'ldi. Yarog'iga, yopinchi'ga yuzdan ortiq o'q bilan urdi. Badaniga, boshiga bitta tegmadi*".

Bunday xususiyatlar faqat Yo'lluqtugin qalamiga xos deyish to'g'ri emas. To'nyuquq bitiktoshida ham ta'sirchan jang manzaralari tasviri yo'q emas. Masalan: „Men dono To'nyuquq: Oltin yishni oshib keldik, Irtish daryosini kechib keldik. Jangchilarning kelgani qahramon, deganlar. Dushman sezmay qoldi. Tangri, Umay, muqaddas yer-suv dushmanni bosib bergan ko'rinadi. Nega chekinamiz, dushmanni ko'b deb? Nega qo'rqamiz, o'zimizni oz deb? Qani bosaylik, hujum qilaylik, dedim. Hujum qildik, dushmanni tor-mor qildik. Ikkinchi kun keldi. Urushdik. Ularning qo'shini biznikidan ortiq edi. Tangri yorlaqagani uchun, dushman ko'p deb biz qo'rqmadik, jang qildik".

«To'nyuquq» bitiktoshi qahramoni esa ikkinchi turk xoqonligiga asos solgan Eltarish xoqonining maslahatchisi va sarkardasi bo'lgan.

To'nyuquq «Turk Bilga xoqon davlatida bu bitikni yozdirdim» deydi. Bilga xoqon Eltarish xoqonning o'g'li edi.

Bitiktoshdagi voqealar To'nyuquq tilidan hikova qilinadi: «Men — Dono To'nyuquq erurman. Tabg'ach davlatida tarbiyalandim. Turk xalqi Tabg'ach davlatiga bo'ysunar edi...»

So'ng turkiylarning o'z erkini qo'ldan berib qo'yish-larining sababi aytiladi: «Turk xalqi boshboshdoqlikka, o'zibo'larchilikka, beparvolikka yo'l qo'ydi... o'zining xoni bilan birga bo'lmadi».

Mustamlaka azobi, o'zga xalqlar yetkazgan zulm yozma yodgorlikda qisqa va lo'nda, ammo nihoyatda ta'sirchan tarzda ifodalanadi:

«...Tabg'achga taslim bo'lganligi uchun Tangri o'l degan shekilli, turk xalqi o'ldi, yo'q bo'ldi, tugadi. Turk Sir xalqi yerida birorta ham urug' qolmadi».

Ana shunday musibat xalqning birlashmog'ini, yakdillik bilan harakat qilmog'ini taqozo etar edi. Yodgorlikda To'nyuquq xalq yetakchisi. dono maslahatchisi, kuchli va botir sarkarda sifatida namoyon bo'ladi.

U yetti yuz kishini birlashtirib, «shad» degan unvon oladi. Bu turk xoqonligidagi eng oliy darajadagi unvonlardan biri edi.

To'nyuquq Bo'gu Tarxon hamda Eltarish xoqonlar bilan birga mamlakat mustaqilligi, el-yurt farovonligi, yurt osoyishtaligi, chegaralar daxlsizligi uchun tinimsiz kurash olib bordi. U bu kurashlarning oldingi safida edi. Ammo dushmanlar ham tinch o'tirmadi.. Ular kuchlarni birlashtirish payiga tushishdi.

To'nyuquq bahodir va jasoratli shaxsgina emas, ayni paytda o'z atrofidagilarning mustahkam jipsligini ta'minlaydigan, yagona maqsad yo'lida xalqni birlashtirishning uddasidan chiqadigan rahnamo sifatida ham namoyon bo'ladi. U odamlarning ko'nglidan kechayotgan o'ylarni nozik darajada his etadi. Shu bilan birga, ularning qalblariga ta'sir etish yo'llarini ham yaxshi biladi. Shunga ko'ra, u Vatan va yurt taqdirini, xalqining kelajagini o'z qardoshlariga buyuk xavotir bilan yetkazganida oz sonli qo'shini harakatga keladi. Natijada ko'p sonli dushman tor-mor bo'ladi.

To'nyuquq buyuk vatanparvar shaxs timsolidir. Uning o'z vatani, xoqoni, qo'shini, xalqi bilan faxrlanishi, ularning borligidan o'zini baxtiyor sezishi yodgorlik matniga puxta singdirilgan.

Hatto dushmanning «xoqoni bahodir ekan, maslahatchisi donishmand ekan» degan bahosida ham shu ruh mavjud. To'nyuquqning xotirjamligi esa «xalqning tomog'i to'q edi» jumlasini orqali ifodalangan.

Dushmanning turkiylar ustiga hujum uyushtirish haqidagi yovuz niyatini eshitgan To'nyuquq «tun uxlagim kelmadi, kunduz o'tirgim kelmadi» deb nido qiladi. Bu o'rinda uning o'z taqdirini xalq va yurt taqdiri bilan yahlit holda tasavvur qilishini yaqqol ko'ramiz.

To'nyuquq mamaviyatidagi eng asosiy nuqta shunday ifodalanadi: «Bu turk xalqiga qurolli dushmanni keltirmadim, yalovli otni yugurtirmadim».

To'nyuquq obidasi vatan haqidagi madhiyadir. U voqeiy yoki badiiy asar bo'lishiga qaramay, unda hayot haqiqati, tarixiy haqiqat o'z aksini topgan.

Turkiy qabila va elatlarning o'zaro talashib-tortishishlari ham, tashqi dushman bilan bo'lgan ayovsiz kurashlar ham aslida tarixiy haqiqatdir.

Eltarish, Bo'g'u, Bilga xoqonlar ham tarixiy shaxslardir. Asarda tilga olingan ko'plab qabila, urug'lar tarixda mavjud bo'lgan, ularning bir qismi hozir ham alohida xalqlar va millatlar tarkibida yashab kelmoqda.

Yodgorlikda murojaat, undov, chaqiriq yetakchilik qiladi. To'nyuquq tabiatida tushkunlik, ikkilanish mutlaqo ko'rinmaydi. Uning harakatlarida, so'zlarida o'ziga hamda butun xalqiga buyuk ishonch balqib turadi. Xuddi shu holat uning g'alabalariga asosiy omil bo'ladi.

«To'nyuquq» bitiktoshi — kompozitsion jihatdan yetuk asar. Unda o'ziga xos boshlanma, voqealar rivoji, xotima mavjud. Shu kompozitsiyaning o'zida ham katta badiiylilik bor. Bu maqsad to'laligicha amalga oshgan.

Mazkur toshbitiklar, aslida, she'r bilan yozilgan. Mutaxassislar mazkur bitiklar badiiyatini yuqori baholaydilar va uning mumtoz she'riyatimizning shakllanishi va rivojida alohida o'rni borligini ta'kidlaydilar. Yodgorlikning til xususiyatlari e'tiborga loyiq. Asar tilidagi ko'plab so'zlar hozirgi o'zbek tilida aynan qo'llanadi. Bir qism so'zlarda ozgina tovush o'zgarishlari yuzaga kelgan, yana bir toifa so'zlar esa bugun iste'moldan chiqib ketgan.

Yolgorlikda o'rni-o'rni bilan so'zlarning ko'chma ma'nolarda qo'llanishi seziladi. Shuningdek, majoz, matal, maqollardan foydalanish kuchli: „Tabg'ach, O'g'uz, Xitoy - bu uchovi qamal qilsa, qamalda qolajakmiz. Unda vujudining ich-u tashini, mol-u jonini topshirgan kishiday bo'lamiz. Yupqa yig'in tor-mor qilishga oson emish, ingichka yig'in uzishga oson emish. Yupqa qalin bo'lsa, tor-mor qiladigan bahodir emish, ingichka yo'g'on bo'lsa, uzadigan bahodir emish“.

Asarda oltinga „sariq“, kumushga „oq“, tuyaga „egri“ singari epitetlar qo'llangan. Undagi asosiy tasvir vositasi alliteratsiyadir. Alliteratsiya - tovushlar uyg'unligi, asosan, bir xil tovushlarning takrorlanishi natijasida yuzaga keladigan ohangdorlikdir. Unda unli va undosh tovushlar takrorlanishi mumkin.

O'ngra qitaynyig' O'lurtachi terman,

Bani O'g'uzug' O'lurtachi - o'q terman.

O'rxun-Enasoy yodgorliklarida so'z takrori ham ko'p uchraydi:

*Tabg'ach qag'an yag'imiz erti,
O'n o'q qag'ani yag'imiz erti.*

Asardagi o'ziga xos tasvir usullaridan yana bin voqea-hodisalarga muayyan yondashish, munosabatning ifodalanishidir. Ko'pincha, bir necha voqea-hodisalar yoki ular bilan bog'liq detallar ketma-ket sanaladi: "Turk budun o'lti, alqinti, yo'q bo'ldi". Bu yerdagi ketma-ket sanoq voqea zamiridagi dahshatli musibatni, kuchli fojiani juda yorqin namoyon etadi. Yoki: „Tabg'ach, bardanayin teg. Qitayn, o'ngdalayin teg. Ban yirdantayin tegayin". (Tabg'ach, oldindan hujum qil! Xitoy, o'ngdan hujum qil! Men chapdan hujum qilay!) Bu - o'g'uzlar orasidan kelgan kuzatuvchi nutqidan parcha. Bu yerdagi sanoq dushman tomonidan solinayotgan tahdid va xavf-xatarni bevosita his etish imkonini beradi.

O'rxun-Enasoy obidalarining asosiy qismi turkiy xoqonliklar tarixining badiiy solnomasidir. Bitikda «Kultegin» va «To'nyuquq» obidalariga xos bo'lgan an'ana - qahramonlik va vatanparvarlik g'oyasini ulug'lash asosiy o'rin tutadi. Yodgorliklarda inson shaxsi va ayniqsa, uning erki bilan bog'liq masalalar teran badiiy tahlil qilingan.

Bitikdagi voqealar Bilga xoqonning yoshiga bog'liq holda davriy izchillikda ifodalangan. Qahramon o'n yetti, o'n sakkiz, yigirma ikki, yigirma olti, yigirma yetti, o'ttiz, o'ttiz bir, o'ttiz uch, o'ttiz to'rt, qirq yoshidagi voqealarni eslatadi. Aslida bu voqealar butun boshli bir xalq — turkiylar tarixidagi nihoyatda jiddiy burilishlar haqida hikoya qiladi.

Voqealar Bilga xoqonning o'n yetti yoshida tang'ut tarafga lashkar tortishi bilan boshlanadi. Mana g'alaba ifodasi: «Tang'ut xalqini yengdim, o'g'lini, bor narsasini, yilqisini, mol-mulkini oldim».

Bu Bilga xoqonning dastlabki g'alabasi edi. Matn mavzusi harbiy sohaga aloqador. Shuning uchun asosiy fikr davlat, qo'shin, harbiy salohiyat ustida boradi.

Yodgorlikda turli-tuman joy, qabila nomlari tilga olingan. Bular matnga haqqoniylik, rostgo'ylik ruhini singdirib turadi, so'zlovchining fikrlarini dalillaydi. Matnda olti chub sug'dak xalqi, tabg'ach, basmil, idiqut, chik xalqi, qirg'iz, qorluq, to'qqiz o'g'uz, turk tatabi - turgash kabi qabila va urug'lar nomlari; Bo'luchi, Beshbaliq, Tamg'uduk bosh, To'g'u baliq, Antarg'u, Chush, Azganti kadaz, Mag'i Qo'rg'on. Idar bosh, Ko'gman yish, So'nga yish, Oltin yish singari joy nomlari; Kam, Irtish, Tug'la (To'li) singari daryo nomlari uchraydi.

Bular aslida tarixan mavjud nomlardir. Ana shu holat yodgorlikni tarixiy uslubda yaratilgan asarlar sirasiga kiritish mumkinligiga dalolat beradi.

Asarda alohida badiiy tafsilotlarni qatorlashtirish, muallif nutqida sanoq ohangi yetakchilik qiladi, Masalan, qabila nomlari (basmil, idiqut), muqaddas tushunchalar (tangri, muqaddas yer-suv, otam xoqon ruhi), qarindoshlik atamalari (bolasini, bekasini), kishi tanasining a'zolari (sochini, qulog'ini, yonog'ini kesdi) va boshqalar.

Bilga xoqon obidasida ham parallelizmlar, qiyoslashlar asosiy o'rin tutadi.

«Yigirma ikki yoshimda Tabg'ach tomon lashkar tortdim. Chacha sangunning sakkiz tumanlik qo'shini bilan urushdim. Qo'shinini o'ldirdim». (Qadim Yaponiyada ham So'g'un – syogun - samuray, bahodirlik unvoni)

«Yigirma olti yoshimda chik xalqi qirg'iz bilan dushman bo'ldi. Kam daryosini kechib o'tib, qirg'iz tomon lashkar tortdim. Urpanda jang qildim. Qo'shinini tor-mor qildim. Az xalqini taslim etdim».

«Yigirma yetti yoshimda yana qirg'iz tomonga lashkar tortdim. Nayza botimi qorni yorib, Ko'gman (Sayan) yishga ko'tarilib, qirg'iz xalqini uyquda bosdim. Xoqoni bilan Sunga yishda jang qildim. Xoqonini o'ldirdim. Davlatini o'shanda oldim...»

Uchta parcha matnda ketma-ket kelgan. Ular yigirma ikki, yigirma olti hamda yigirma yetti yosh bilan bog'liq.

Ulardagi voqealar tizimini guruhlash mumkin: a) qahramonning muayyan yoshi; b) voqea sodir bo'lgan joy; d) voqeaning mohiyati; c) natija.

So'zlar takrori yodgorlikdagi asosiy tasvir vositalaridan biridir:

Men o'n to'qqiz yil shad bo'lib turdim, o'n to'qqiz yil xoqon bo'lib turdim, Davlatni tutib turdim.

Shu misolimizda o'n yettita so'z ishtirok etgan bo'lsa, ulardan oltitasigina bir martadan qo'llangan, xolos. Ammo so'zlar takrori matnda g'alizlik tug'dirmagan, aksincha, muallif fikrining ta'kidlanishiga, alohida urg'u bilan ko'rinishiga yordam bergan. Bularning barchasi yodgorliklarning juda katta ma'rifiy hamda badiiy-estetik ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatib turibdi.

O'rxun-Enasoy obidalari, bir tomondan, xalqimiz hayotining VI—VIII asrlardagi murakkab tarixini hayajonli va ta'sirchan lavhalarda bizga yetkazib qoldirgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, ular millatning birligi va butunligini saqlash, uni o'zaro ahillikka da'vat etish vositasi bo'lgan. Mazkur obidalarning ma'rifiy va adabiy qimmatini shular belgilaydi.

Runik yozuvdagi yodgorliklar faqat toshga bitilgan emas, ularning qog'ozga, turli buyumlarga yozilgan namunalari ham bor. Masalan, "Irk bitigi" («Ta'birnom») qog'ozda yozilgan. Uni venger olimi A. Steyn Sharqiy Turkistondagi Dunxua manzilidan topgan (1907- yil).

Run yozuvlari Talas vodiysidan ham topilgan. U hozirgi Avliyoota va Taroz shahri yaqinida bo'lgan qoyalardagi yozuvlardir.

Shuningdek, kumush ko'zchalarga yozilgan runiy yozuvlar Sibir o'lkasidan ham topilgan. Ermitaj (Sankt-Peterburg) muzeyida saqlanayotgan 2 ta ko'zacha shu haqda ma'lumot beradi. Minusinsk muzeyida esa teriga yozilgan runiy bitiklar mavjud. Oyna, qayish to'qasi, qog'ozga yozilgan boshqa runiy yozuvlar ham ko'p. Turfon (Sharqiy Turkiston)dan Le Kok tomonidan topilgan runiy yozuvlar orasida eski fors tilidagi bitiklar ham mavjud.

Vena (Avstriya) muzeyida saqlanayotgan oltin idish-tovoqlarda ham runiy yozuvdagi yodgorliklar bo'lib, ular bajanaq (pecheneg) tilida yozilgan.

Yog'ochga yozilgan run bitiklari namunalari Ermitajda saqlanadi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Toshga bitilgan bitiklarning O'rxun-Enasoy obidalarini nomini olishiga sabab nima?
2. Ular qachon topilgan?
3. Ularni o'rganish bilan shug'ullangan olimlar nomini bilasizmi?
4. Yodgorliklar qanday mavzularda yaratilgan?
5. To'nyuquq siymosiga tavsif berish uchun tayyorlaning. U qanday obraz?
6. To'nyuquqning buyuk shaxsga xos xislatlarini ko'rsatuvchi matn parchalarini belgilang.
7. To'nyuquqning kuyinchakligi, o'z o'y-fikrini boshqalarga xavotir bilan yetkaza olishi matnda qay tarzda ifodalangan?
8. To'nyuquqning o'z vatani, qo'shini, xalqi bilan faxrlanishi — iftixori matnda qaysi so'zlar bilan tasvirlangan?
9. «Xoqoni bahodir ekan, maslahatchisi donishmand ekan» degan baho kimlarga nisbatan qo'llangan? Uning dushmanga nisbatan qo'llanishida qanday ma'no bor?

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurahmonov G., Rustamov A. Qadimgi turкий тил. – Т., 1982.
2. Rahmonov N. Турк хоқонлиги. – Т.,
3. Vohidov R., Eshonqulov H. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. – Т., 2006.
4. Mallayev N. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т., 1981.
5. Муаллифлар. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик.. – Т.: Fan, 2001.
6. Adizova I. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. - Toshkent: 2006.
7. Orziqulov N. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. - Toshkent: 2007.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Ўринбоев Б. Тўнюк битиктоши. – Тошкент, 1999.
2. Ўринбоев Б. Қадимги туркий битиклар – Тошкент, 2001.
3. Умаров Э.А. Орхонские памятники, принципы определение – слог или согласный//Преподавание яз. и лит.2013, №6.С.33-35.
4. Умаров Э.А. Способы передачи долгих А; И; У; Ў; в Орхонские памятниках //Преподавание яз. и лит.2013, №7.С.36-38.
5. Содиков Қ. Билга Тўнюк битиги [Проф.Қ.Содиқовнинг Мўғулистонга сафари чоғида зиёрат қилган ёдгорлик мажмуаси ҳақида]//Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2012,13-январь
6. Умаров Э. Туркийшуносликдаги бир хато хусусида (туркий товушларни ифодалаш учун Томсен томонидан белгиланган руналар мазкур тил товушлари системасини ёритиб беролмаслиги ҳақида)//ТАТ, 2013,№2, - 36-38-б.
7. Келимужиян Шабир. Кул тигин ёдгорлигининг хитойча матни // Шарқ машъали, 2012, №2,25-28-б.
8. Содиков Қ. Қадимги туркий битигларда кечган сўзларни тушуниш ва матн интерпретацияси масаласи//Шарқшунослик, 2012, №2. – 3-7-б.
9. Умаров Э.А. Не буква “бык”, а абукка “медведь”[О памятнике древнетюркской письменности]// Преподавание яз. и лит. 2013, №2. С.40-41.
10. Умаров Э. Урхун ёдгорликларида унлилар//ТАТ, 2013, №5. – 31-32-б.
11. Мадвалиев А., Мусаев А., Қўчқоров Т. Бозорбой Ўринбоев (“Фанимиз захматкашлари” рукнидан) // ЎТА, №4, 2016. 118-121-бетлар.

ISLOM MADANIYATINING SHAKLLANISHI VA MUSULMON INTIBOHI (RENESSANSI). ARAB VA FORS TILLARIDAGI ADABIYOT

Reja:

1. Islom madaniyatining shakllanishi va musulmon intibohi (renessansi).
2. Somoniylar, saljuqiylar, g'aznaviylar va qoraxoniylar davrida islomiy madaniyat. Hadis to'plash an'anasi va unda turkistonlik buyuk muhaddislarning roli. Imom Buxoriy va at-Termiziy. «Al-jome'u-s-sahih» va «Shamoyili Muhammadiyya» asarlari. IX-X asrlarda arab tilining madaniy hayotga faol aralashuvi.
3. Arab va fors tillaridagi adabiyot. Turkiy xalqlarning arab va fors tillarida ijod etishi. Markaziy Osiyo buyuk allomalar vatani: Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino asarlarida adabiyot masalalari.
4. Badiiy asarlar va tazkirachilik. Abu Mansur as-Solibiy va uning «Yatimatu-t-dahr» asari. Chag'oniyon adabiy muhiti.

Tayanch soʻz va iboralar: *Musulmon intibohi, Adam Mets, Islom dini, payg'ambar, Qur'oni Karim, hadis, muhaddis, hikmat, saj', Ibn Sino, Al-Xorazmiy, Forobiy, Beruniy, urjuza, tariqat, aruz, sabab, vatad, fosila, rukn, poetologiya.*

Islom madaniyatining shakllanishi va musulmon intibohi (renessansi).

Musulmon intibohi (renessansi) tushunchasini dastlab fanga sharqshunos olim Adam Mets kiritgan bo'lib, rning "Musulmanskaya Renaissance" asari O'rta Sharq uyg'onish davrining tarixiy, ijtimoiy, iqtisodiy va falsafiy asoslariga bag'ishlangandir. Asarda islom dini va uning shu dindagi xalqlar va dunyo madaniyati rivojiga qo'shgan hissasi sinchiklab o'rganib chiqiladi. N.I.Konrad Sharq uyg'onish davri chegaralarini IX-XIII asrlar, V.M.Jirmunskiy XV asr deb belgilaydi. V.Abdullayev va B.Valixo'jayevlar esa X-XV asrlarni nazarda tutadilar. A.Rahimov IX-XVI asrni Uyg'onish davri deb olishni ma'qul ko'radi¹².

VII asr boshlarida Arabiston yarim orolida imon, tinchlik, ahillik va xayrixohlik g'oyalari tayangan islom dini paydo bo'lib, qisqa muddatda keng yoyildi. Bu dinning yoyuvchisi muqaddas Makkadagi quraysh qabilasidan bo'lgan Muhammad ibn Abdulloh (570—632) edi. Uning payg'ambar sifatidagi faoliyati 610- yildan boshlandi. U bir vaqtlar Hazrati Odam sig'ingan, Ibrohim alayhissalom imyon keltirgan islom dinini yangiladi. Unga yangi ruh,

¹² Раҳимов А. Шарқда уйғониш ҳаракати // ЎТА, №5, 1991, 8-бет

yangi mazmun berdi. Ayniqsa, 622- yilda Muhammad alayhissalom o'z tarafdorlari bilan Makkadan Madinaga hijrat etgandan keyin adolatli bu g'oyalar katta kuch-qudrat kasb etdi. Hijrat musulmonlarning hijriy yilini boshlab berdi. 630- yilda Makka musulmonlarning ustunligini tan oldi. Muhammad alayhissalom rasululloh — Allohning elchisi sifatida e'tirof etildi.

Payg'ambarimiz vafot etganlaridan so'ng haq dinni qabul qilganlar yagona xalifalikka birlashdilar. Uni boshqaruvchi kishi esa „xalifatu rasululloh" (Alloh elchisining o'rinbosari) deb atala boshlandi. Xalifalik hududlari qisqa vaqt ichida Ispaniyadan buyuk Xitoy devorigacha yoyildi. Muhammad alayhissalomdan so'ng xalifalikni Abu Bakr (632-634), Umar (634-644), Usmon (644-656), Ali (656-661) boshqardilar.

Milodning VII asri oxiri VIII asri boshlarida qadim Turkistonga islom dini kirib kela boshladi. Arablar O'rta Osiyoga siyosiy va harbiy yo'l bilan kirib keldilar. Bunga qarshi o'z vaqtida Gurek, Divashtich, Sharik, Muqanna qo'zg'olonlari bo'lib o'tdi. Arablar Turkistonda shu vaqtgacha mavjud bo'lgan madaniyat va ilm-fan ildizlarni qo'porib tashladilar. Biroq, shu bilan birga, insonni komillikka yetaklovchi Islom dinini olib kirdilar. Turkiy xalqlarning ko'pchiligi musulmonchilikni qabul qildilar. Bu hodisa ajdodlarimizning ijtimoiy-siyosiy hayotidagina emas, madaniy va ma'naviy hayotida ham muhim ahamiyat kasb etdi.

Somoniylar, saljuqiylar, g'aznaviylar va qoraxoniylar davrida islomiy madaniyat.

Juda katta hududda islom xalifaligining maydonga kelishi islomiy madaniyatning gullab-yashnashiga keng yo'l ochdi. To'rt yilda Bag'dod shahri qurilib, xalifalikning poytaxtiga aylantirildi. O'ziga xos Fanlar akademiyasi bo'lgan „Baytul-hikma" („Donishmandlar uyi") va zamonasining eng boy kutubxonasi tashkil topdi. Rasadxona qurildi. Xalifalik doirasidagi ilm-fan vakillari poytaxtga jalb qilindi. Xalifalikdagi ikkinchi ilmiy-madaniy markaz Damashq (Shom) edi. Ma'lumotlarga ko'ra qaysi joy aholisi 32 hunarni bilsa, bu joyga shahar maqomi berilgan. Maktab-madrasa ta'limi yo'lga qo'yildi. Nafis qog'oz ishlab chiqarish, xattotlik rivojlandi, kitob savdosi avj oldi. Bu o'zgarish birgina poytaxt emas, xalifalikka qarashli barcha joylarga xos edi. Masalan, Buxoroda ibn Sino zamonida kitob bozori bo'lgani ma'lum. Ispaniyaning Andalusiyaqidagi madrasalar esa Ovrupo universitetlari uchun o'rnak vazifasini bajardi. Shu sababli islom madaniyati deyilganida, birgina arab madaniyati ko'zda tutilmaydi. Uning maydonga kelishida islom olamidagi barcha millatlar ishtirok etdilar. Islom madaniyatini shakllantirishda turkiy xalqlarning xizmatlari benihoya buyuk bo'ldi.

Zamonning eng muhim xususiyatlaridan biri arab tilining Ispaniyadan Koshg'arga qadar bo'lgan ulkan mintaqada yagona ilmiy tilga aylanishi bo'ldi. Bir vaqtlar qadim antik madaniyat taraqqiyoti uchun lotin tili qanday vazifani bajargan bo'lsa, arab tili ham bir dinga mansub xilma-xil elatlarni bir-birlariga yaqinlashtirishda shunday xizmat qildi. Turkistonda islomning yoyilishi o'lka ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'naviy hayotida muhim bosqich yasadi. Davlat va

jamiyat islom qonunlari asosida yashashga o'tdi. Undagi tenglik, ozodlik, ilm va ma'rifat, xushloqlik g'oyalari Turkiston turmushiga juda katta ta'sir ko'rsatdi. Ayni paytda turkistonliklar ham islom ravnaqiga juda katta hissa qo'shdilar. Imom Buxoriydan Mahmud Zamaxshariyigacha bo'lgan allomalar islomning chinakam jahoniy dinga aylanishida buyuk xizmat ko'rsatdilar. Har bir mahalla o'z masjidiga, har bir masjid esa o'z maktabiga ega bo'ldi. Shaharlarda madrasalar paydo bo'ldi. Ilk madrasalar 8-9-asrlarda faoliyat ko'rsata boshladi. Allohni ilm bilan tanish mumkinligi musulmonlarni fan asoslarini egallashga undadi. Shuning uchun ham bu yillar Turkistonda ilm-u fanning shiddat bilan rivojlangan davri bo'ldi. Garchi, arablar kelishining dastlabki davrida Turkiston mustaqillikdan mahrum etilgan bo'lsa-da, ma'naviy-ma'rifiy jihatdan buyuk bir uyg'onish davriga kirdi.

Islomning asosida Qur'oni karim yotadi. U Alloh tarafidan Muhammad payg'ambarga nozil qilingan ilohiy kitobdir. Kitobni payg'ambarning kotibi Zayd ibn Sobit (r.a) qog'ozga tushirgan. Xalifa Abu Bakr (r.a) davrida u yaxlit holga keltirildi. Hazrat Usmon (r.a) davrida qayta ko'chirilib, qiyomiga yetkazilgan bu kitob „Mus'haf“ (o'rama qog'oz) deb atala boshlandi. Xalifa Usmon (r.a) undan o'zi uchun bir nusxa ko'chirtiradi. Qur'oni karim 114 suradan iborat. Har sura oyatlarga bo'lingan. Har bir suraning alohida nomi bor Masalan, 1-sura «Fotiha», 2-sura «Baqara», 3-sura «Oli mron», 4-sura «Niso» va hokazo. Suralardagi oyatlar miqdori turlicha: «Baqara» surasi 286, «Val-asr» surasi 3 oyatdan iborat.

Amir Temurning Arabistonga qilgan yurishlaridan birida Usmon (r.a) avlodlari qo'lida meros saqlanib qolgan bu kitob Samarqandga keltiriladi. Rossiya 1868-yilda Samarqandni bosib olganida, u Peterburgga olib ketildi. „Hazrati Usmon mus'hafi“ nomi bilan mashhur ushbu obida 1923-yilda Toshkentga qaytariladi. Hozirda bu nodir ilohiy kitob O'zbekiston musulmonlari diniy idorasi kutubxonasida saqlanmoqda.

Qur'onning 751 o'rnida „ilm“ so'zi tilga olingan. Asrlar davomida davlat va huquq ishlarida, jamoat axloqini belgilashda Qur'on oyatlari qonun darajasida keladi. U ma'lum darajada badiiy asar ham edi. Undagi ohangdorlik, ko'p oyatlarning saj' (qofiyali nasr) bilan, ba'zilarining aruzda nozil etilgani shunday deyishga asos beradi. Qur'on ma'nolarining o'zbek tiliga izohli tarjimasini 1992- yilda Alouddin Mansur amalga oshirgan, 2001-yilda Abdulaziz Mansur tomonidan ikkinchi bor o'zbekchaga o'girildi.

Islom adabiyotida Qur'on asosida ko'plab asarlar yaratilgani bejiz emas. Bu o'rinda Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Ahmad Yassaviy, Nosiruddin Rabg'uziyning ijodlarini eslash joiz.

Islom dinida Qur'ondan keyingi o'rinni hadis egallaydi. Payg'ambarimizning hayotlari va diniy-axloqiy ko'rsatmalarini o'z ichiga olgan rivoyat hadisdir. Tarixiy-badiiy asarlarda, falsafa va hikmatda hadislardan keng foydalanilgan. Mualliflar biror fakt va hodisani dalillash yoki o'z fikrlarini isbot etish maqsadida unga murojaat qilganlar. Ularning sharhlariga bag'ishlangan ixcham she'riy asarlar esa sonsiz-sanoqsizdir.

Payg'ambarimiz so'zlari va hollari bilan bog'liq ko'plab hadislar hozirgacha ijodkorlarimiz uchun ilhom manbayi, ma'naviy suyanchiq vazifasini o'tab keladi.

Hadis to'plash an'anasi va unda turkistonlik buyuk muhaddislarning roli. Imom Buxoriy va at-Termiziy. «Al-jome'u-s-sahih».

Hadislarning ma'lum bir qismi rasulullohning hayotlik paytlarida yozib olingan bo'lsa-da, bir yerga jamlangan emas edi. Dastlabki hadislarning hammasi „sahih“ (to'g'ri) sanaladi va ularga amal qilinadi, ya'ni shar'iy huquqqa egadirlar. Hadislar asosan hijriy uchinchi asrda ko'plab yig'ildi. Ilmi hadis bilan shug'ullanish avj oldi. Uning „musnad“, „sahih“, „sunan“ degan yo'nalishlari paydo bo'ldi. Bu uch yo'nalishning eng ishonchli va eng mo'tabari „sahih“ bo'lib, uning asoschisi buyuk vatandoshimiz **Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy** edi. U 810- yil 21-iyulda Buxoroda dunyoga keldi. Otasi Ismoil zamonasining yetuk muhaddis (hadis yig'uvchi)laridan bo'lib, erta vafot etib ketadi. Onasi esa davrining taqvodor, oqila ayollaridan edi. Muhammad o'n bir yoshlaridan boshlab muhaddislar orasida o'z zehni va zakosi bilan tilga tushadi. 16 yoshida Makkaga borib haj ibodatini ado etadi. Shahar mashoyixlarining ilmiy yig'inlarida qatnashadi. 827- yilda Madinaga boradi. Ilmiy anjumanlarda ishtirok etadi. Dastlabki asari „At-tarix al-kabir“ („Buyuk tarix“)ning qoralamasini tugatadi. Madinadan Basraga, undan Kufaga, nihoyat Bag'dodga boradi. Umri oxirida Buxoroda yashaydi va Xartang qishlog'ida vafot etadi. Imom Buxoriy o'z hayoti davomida yigirmaga yaqin asar yozgan. Ular orasida eng mashhuri „Jome' as-sahih“ nomli to'rt qismdan iborat hadislar to'plamidir. Zamondoshlari uning favqulodda zehn va xotiraga ega bo'lganini qayd qiladilar. U minglab hadislarni yod bilgan. Shunchaki yod bilish emas, ularning aytilish shart-sharoiti, guvohliklarigacha xotirasida saqlagan. Shu tufayli hadislarning „sahih“ (rost)idan „nosahih“ (yolg'on)ini ajratishda tengi bo'lmagan. Mutaxassislar „Jome' as-sahih“ to'plamiga kirgan 7397 hadis olim yod bilgan 600 ming hadisdan tanlab olinganligini qayd etadilar. Mazkur kitob islom olamida Qur'ondan keyingi mavqega egadir. Asar XX asrning 90- yillarida o'zbek tiliga tarjima qilinib, to'rt jildda nashr etilgan.

IX-X asrlarda arab tilining madaniy hayotga faol aralashuvi. Arab va fors tillaridagi adabiyot. Turkiy xalqlarning arab va fors tillarida ijod etishi.

X-XII asrlarda badiiy adabiyot rivojlanib, xalq og'zaki ijodining xilma-xil janrlari vujudga keldi. Somoniylar davrida arb tili birmuncha o'z mavqeyini yo'qotgan bo'lsa-da, Xuroson va Movarounnahrda aksariyat adiblar arab tilida ijod qilganlar. Bu haqda nishopurlik mashhur olim Abu Mansur as-Saolibiy asarlaridan bilib olishimiz mumkin.

VIII-IX asrda ijod qilgan Abu Hafs So'g'diy, Abulabbos Marvaziy, Hanzala Bodg'iziy, Muhammad Vasif, Firuz Mashriqiylar dariy (fors) tilining adabiy til darajasiga ko'tarilishiga hissa qo'shdilar. 855/65 – 940/42 yillarda yashab ijod qilgan Rudakiy dariy adabiy tili va adabiyotining asoschisi

hisoblanadi. "Odam ush-shuaro" deb ta'riflangan mazkur adib Panjakentda tug'ilgan. Samarqand madrasalaridan birida tahsil olayotgan vaqtida somoniy hukmdorlar nazariga tushgan. Qolgan umri Buxoroda kechadi. U haqida tug'ma ko'r, boshqa manbalarda keyinchalik ko'zi ko'r qilingan deb yozishadi. Uning ijodiy merosidan g'azal, ruboiy, qasida va didaktik dostonlar o'rin olgan. Rudakiyning "Qarilikdan shikoyat", "Modari may" qasidolari, "Bo'yi jo'yi Mo'liyon" madhiyasi, bir necha ruboiylari saqlanib qolgan. "Kalila va Dimna" asari 12 ming baytdan ortiqroq ekanligi aytiladi, 1000 misrasi yetib kelgan.

Markaziy Osiyo buyuk allomalar vatani: Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino asarlarida adabiyot masalalari.

Qomusiy olimlar. Islomning birlashtiruvchilik kuchi, ijodiy qudrati, shaxs erki va tashabbuskorligiga yo'l ochganligi, yer yuzining salkam yarmida tinchlik barqarorligi hamda musulmon dunyosi bitta ilmiy tilga egaligi bu davrda fanning tezkorlik bilan rivojlanishiga asos bo'ldi. Islomiy e'tiqod turk xalqida yashirilib yotgan intellektual imkoniyatlarni ochib yubordi va xalqimiz ilk uyg'onish davriga kirdi. Turkiy xalqlarning uyg'oq tafakkuri bu davrda jahon ilmi taraqqiyotiga o'nlab qomusiy olimlarni yetkazib berdi. Qomusiy olimlar ilmnin bir necha sohasida birvarakayiga ulkan kashfiyotlar qilgan kishilardir.

Al-Xorazmiy (780-850) - buyuk matematik. To'la ismi Abu Abdulloh Muhammad ibn Muso bo'lib, uning yoshlik yillari Xivada o'tgan. Keyinchalik Bag'dodda olim sifatida shakllanib, dunyoga tanilgan. Muso al-Xorazmiy zamonasigacha bo'lgan tabiiy fanlarni, ayniqsa, matematikani jiddiy o'rganib, bir qator kitoblar yaratadi va Bag'doddagi „Baytul-hikma“ning dovruqli allomalaridan biriga aylanadi. Olimning matematikaga doir „Al-jabr va-l muqobala" kitobidagi „Al-jabr" so'zi bugungi algebra faniga asos bo'ldi, „algoritim", „logarifm" istilohlari esa olimning taxallusi - „Al-Xorazmiy"dan olingandir. Uning ikkinchi muhim asari „Hisob al-hind"dir. Mazkur asar hozirda butun dunyo foydalanayotgan o'nlik tizimining kashf qilinishida buyuk rol o'ynadi. Al-Xorazmiy buyuk astronom ham bo'lib, uning „Kitobi surat al-ard" („Yerning surati haqidagi kitob")i juda mashhur. Al-Xorazmiy yer meridianini o'lchashda ishtirok etgan olim edi.

Ahmad Farg'oniy (797—865) – astronom, geograf, matematik, trigonometriyaning asoschilaridan biri bo'lib, Bag'dod va Damashq yaqinida rasadxonalar qurdirib, ilmiy kuzatishlar olib borgan. Quyosh tutilishini oldindan hisoblab bergan, yerning dumaloqligini ilmiy jihatdan isbot qilgan, meridian uzunligini aniqlagan olim hisoblanadi. Nil daryosining oqimini o'lchaydigan „miqyos al-jadid" nomli asbob yasagan. Olimning „Javomi' ilm an-nujum val-harakot as-samoviya" („Yulduzlar ilmi va samoviy harakatlar haqida to'plam") nomli asari XII asrda lotin tiliga, XIII asrda boshqa Yevropa tillariga tarjima qilingan. Shundan boshlab, u Yevropada „Al-Fraganus" nomi bilan shuhrat topdi. Ushbu asar Yevropa universitetlarida ko'p asrlar davomida „Astronomiya asoslari" nomi bilan darslik sifatida o'qitildi. XV asrda (1493)

toshbosmada nashr etilib, jahon astronomiya ilmi rivojiga katta ta'sir ko'rsatib keldi.

Oydagi kraterlardan biriga uning nomi berilgan. 1998-yilda O'zbekistonda buyuk olim tug'ilganining 1200 yilligi nishonlandi. Olimning yurti — Farg'ona viloyatidagi Quva shahrida unga mahobatli haykal o'rnatildi.

Abu Nasr Forobiy (873—950). Hozirgi Janubiy Qozog'iston viloyatining hozirgi Temurlang shaharchasida tug'ilgan. U tug'ilgan paytlarda bu maskan Forob deb atalgan. Chingiz qo'shini bosib kelgan XIII asrda uning nomi O'tror edi. 1405- yilning kech qishida Sohirqiron Amir Temur shu yerda vafot etgan. Abu Nasrning yoshlik yillari shu shaharda kechdi. So'ng u Toshkent, Buxoro, Samarqandda tahsil oldi. Balog'at va kamolot yillarini Bag'dod va Damashqda kechirdi. Ko'proq ijtimoiy-falsafiy fanlar bilan shug'ullangan. Qadim yunon falsafasini chuqur o'rgangan. Chiqishda „Arastuyi soniy" (Ikkinchi Aristotel), „Muallimi soniy" (Ikkinchi muallim) nomlari bilan shuhrat topgan.

Olimning yetmishdan ortiq tilni bilganligini naql qiladilar. Musiqa bilan shug'ullangan. Qonun nomli soz yasaganligi haqida rivoyatlar bor. Mutafakkir ijodiy umri davomida bir yuz oltmishdan ortiq asar yozgan. Musiqa haqidagi kitobi „Kitob ul-musiqa al-kabir" („Musiqa haqida katta kitob") deb nomlanadi. Arastu (Aristotel), Aflotun (Platon), Uqlidus (Yevklid), Batlimus (Ptolomey) asarlariga ko'plab sharhlar yozgan. „Fozil shahar kishilari" haqidagi falsafiy asari buyuk olimning komil inson va mukammal jamiyat haqidagi dardli o'ylaridan iboratdir". Forobiy asarlari Turkistondagi ilk Uyg'onish qaror topishida muhim o'rin tutgan.

Abu Rayhon Beruniy (973—1048) Ko'hna Xorazmning Kat shahrida tug'ilgan („Berun" — tashqari, chet degani). Shunga qaraganda, olim Katga shahar atrofidagi qishloqlarning biridan kelib qolgan. 152 asar yozganligi ma'lum. Shundan yigirma sakkiztasigina bizga qadar yetib kelgan. Yer ilmi asoschilaridan hisoblanadi. Beruniy dunyoda birinchi bo'lib globus yasagan olim sifatida mashhurdir. Algebra, geometriya, trigonometriya, geografiya, astronomiya kabi fanlarda ko'plab kashfiyotlar qilgan. Qadim yunonlarning dunyo qurilishi haqidagi — yer markaz, boshqa planetalar uning atrofida aylanadi, deguvchi geosentristik nazariyasini inkor qiladi. Beruniy olamning markazi quyosh, boshqa sayyoralar uning atrofida aylanadi deguvchi geliosentristik qarashni ilgari suradi. Zamonaviy fan olimning qarashlari to'g'ri ekanligini isbotladi. Yer aylanasi uzunligini o'lchashda yangi usul kashf etilishi, Hind va Atlantika okeanlarining janubda bir-biriga qo'shilishi haqidagi bashorat, Amerika qit'asini mavjudligi haqidagi farazlar bevosita Beruniy nomi bilan bog'liq. U til va adabiyotning ham ulkan bilimdoni edi. O'z asarlarida mashhur yunon shoiri Homerning „Iliadasi"dan misollar keltiradi. Dunyo she'riyatining uch buyuk vazni: metrika(yunon) shloka (hind) va aruz (arab)ni o'zaro qiyoslab, ular orasida o'xshashliklar topadi.

Beruniy olimlarni o'z atrofiga jamlab, Xorazm hukmdori shoh "Ma'mun akademiyasi"ga asos soldi. Ibn Sinoni Buxorodan chaqirib olib, u bilan ilmiy

suhbatlar qildi. 1017- yilda Mahmud Gʻaznaviy Xorazmni zabt etadi va buyuk olimni oʻz yurti Gʻaznaga olib ketadi. Gʻaznaviy qoʻl ostida olim mashhur "Hindiston" asarini yozadi. Qabri Gʻaznadadir.

Beruniyning badiiy adabiyotning nazariy masalalariga bagʻishlangan "Fazl ahlining sheʼrda aytilgan fikrlarini bayon qilish kitobi", "Tanlangan asarlar va sheʼrlar kitobi" kabi asarlari maʼlum. Shuningdek, buyuk qomusiy olim "Hindiston", "al-Javohir", "Kitobu-s-saydana" asarlarida ham sanʼat va adabiyot muammolarining ayrim qirralariga ochiqlik kiritgan.

Allomaning "Hindiston" (toʻla nomi "Hindlarning aqlga sigʻadigan va sigʻmaydigan taʼlimotlarini aniqlash kitobi") asarida hind sheʼr ilmiga maxsus bob (13-bob) ajratilib, unda asar hind tili grammatikasi va fonetikasi qoidalarining sheʼr ilmida aks etishi muammolari oʻrganilgan¹³. Bunday ilmiy mulohazalar qatorida ushbu bobga tegishli sakkizta kitob haqida maʼlumot berilgan. Ular «Aindra» (Indra tuzgan), «Chandra» (Buddaning suhbatdoshlaridan Chandra ishlagan), «Shokata» (Shokatoyana qabilasi tomonidan tuzilgan), «Ponini» (tuzuvchining ismi boʻyicha), «Kotatra» (Sharvavarman tuzgan), «Shashidevavritti» (Shashideva tuzgan), «Durgavivritti» (muallif ismi bilan yuritilgan) va «Shishʼyahi-tovritti» (Ugrabxoʻti tuzgan). Beruniyning bu asari nafaqat hind sheʼr tuzilishi, balki hind-ovroʻpa tillaridagi fonetik hodisalarni ham tavsiflab beradi va arab aruzini tushinishga ham yordam beradi.

Buyuk alloma badiiy asarlar ham yaratgan boʻlib, ular arab tilida yozilgan 37 baytli bir qasida va 3-4 sheʼriy parchalardan iborat. Bu ijod namunalaridan misollar keltirgan tazkiranavis Yoqut Hamaviy «Majmaʼu-l-udabo» («Adiblar toʻplami») asarida alloma ijodiga baho berib va ular baland saviyada boʻlmasa ham Beruniy qalamiga mansubligi bilan tahsinga loyiq, deb hisoblaydi¹⁴.

Qasidada alloma Abulfath Bustiyni madh etish bilan birga adolat, saxiylik va ilm-fan haqida zamonasining hukmdorlari bilan qilgan suhbatlari ham aks etgan. Beruniyni madh etib yozgan Abu Hasanga shunday javobi (mazmuni) bor:

Ey shoir, sen odob bilan mening oldimga kelib,

Meni madh etmoqchi boʻlasan, lekin men dashnom eshitishga koʻnikkanman...

Dashnom va maqtov, ey Abu Hasan, mening nazdimda barobardir,

Xuddi sening hazil-u jiddiyliging men uchun barobar boʻlgani kabi.

Avfet, ota-onamning gunohlaridan oʻt, ularni tinch qoʻy,

Bu ishing bilan sen bamisoli shishani toshga urganday (ovora) boʻlasan.

¹³ Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар. 2-жилд. – Т.: Фан, 1965. - Б.114-124.

¹⁴ Қаранг: Комилов Н. Беруний ва бадий ижод. // Ўзбек тили ва адабиёти. 2005. 4-сон. –Б.4.

Qasidaning yakuniy qismida muxoliflariga boʻlgan munosabatini aytish bilan oʻzi haqida shunday maʼlumot beradi: «Ular (muxoliflar) fan oldida tiz choʻkmadilar. Va ilmiy munozaralarda qatnashmadilar. Hech kim (ilmda) men kabi turlicha masalalar ustida toʻxtalgan emas. Mabodo meni bilmoqchi ekansan, Sharqda men haqimda hindlardan, Gʻarbda mening tortgan qiyinchiliklarimni bilganlardan soʻra».

Prof. N.Komilovning «Beruniy va badiiy ijod» maqolasida allomaning sheʼriy asarlarini tahlil qilarkan, undan Yoqut Hamaviy tazkirasiga kirgan quyidagi toʻrtliklarni misol (mazmuni) keltiradi:

*Mehnatsiz shuhrat qozongan odam
Osoyishtalik, farovonlik soyasida yashaydi.
Yaxshi kiyinadi, rohatda (kun koʻradi),
Lekin ulugʻlik kiyimida, u hamisha yalangʻochdir.*

*Sen mendan uzoqlashding va mening hayotim
avvallari yaxshi oʻtgan boʻlsa, endi qaygʻuli boʻladi.
Sening maktubing gʻam-alamdan, har qanday duodan koʻra
Meni ming marta yaxshiroq davolaydi.*

N.Komilov M.Salening «Beruniy sheʼrni ermak uchun yozardi»¹⁵ degan fikrini rad etib yozadi: «Beruniy arab sheʼriyatining turli shakllarida, mavzu jihatidan rang-barang va manzur boʻlarli darajada qalam tebratganini koʻrsatadi»¹⁶.

Beruniy adabiy merosi tarkibida adabiy-nazariy qarashlar va oʻziga zamondosh boʻlgan shoirlar ijodiga munosabat etakchilik qiladi. «Al-Javohir» asari qimmatbaho toshlar va maʼdanlar tasnifiga bagʻishlangan. Unda ayrim laʼl va maʼdanlar haqida maʼlumot berarkan, u haqda adiblarning fikrlarini ham keltiradi. Masalan, «Luʼluʼ» bobining «Gavhar va uning nomlarining adiblar tomonidan taʼriflanishi» faslida adabiyot masalalariga toʻxtaladi. SHoir qoʻllagan badiiy sanʼatlarning oʻsha tasvirdagi narsa yoki hodisaga mos kelish-kelmasligini sharhlarkan, bir shoirning (mazmuni)

Mening qalbm nozik qomatli, beli niholday harakatlanuvchi jononga qaratilgan, U qiz husn-u jamolda dengiz qirgʻoqqa uloqtirgan gavhardek baytidagi tashbeh haqida «Lekin bu oʻxshatish maʼno jihatidan toʻgʻri emas, chunki gavhar qirgʻoqqa uning chigʻanogʻi oʻlgandan keyingina uloqtiriladi. Bunday holda esa gavhar yemirilish va oʻzgarishlardan buzilgan boʻladi» deb yozadi. Shoirning tashbehi haqida maʼdansunos allomagina bunday nozik kuzatish qilish mumkin.

Abu Ali ibn Sino (980-1037) - toʻla nomi Abu Ali Husayn ibn Abdulloh ibn Sino. Botishda Avitsenna nomi bilan shuhrat topgan. Ibn Sino

¹⁵ Салье М. А. Абу Райхон Беруний. – Т.: 1960. – Б. 79.

¹⁶ Қаранг: Комилов Н. Беруний ва бадий ижд. // Ўзбек тили ва адабиёти, 2005. 4-сон. – Б.5.

jahon ilm-fanining barmoq bilan sanaladigan dohiylaridan edi. Uning tibbiyotga doir kitoblari Yevropa universitetlarida 600 yildan ko'proq vaqt davomida asosiy darslik vazifasini bajarib kelgan. Hatto „Meditsina" atamasi „Madadi Sino" birikmasidan kelib chiqqan, degan fikr bor. Otasi Abdulloh asli balxlik turk bo'lgan. Somoniy hukmdor Nuh ibn Mansur zamonida poytaxt bo'lgan Buxoroga kelib, Afshona qishlog'ilik Sitorabonu degan qizga uylangan. Ibn Sino shulardan tug'ilgan farzanddir. U tug'ilgan qishloq hozir Isfana deb ataladi. O'rta asrlarda o'zini tug'ilgan yoki tug'ilajak farzandlaridan birining otasi deb tanitish rasm bo'lgan. Buni „kunya" deganlar. Alining otasi nia'nosini bildiradigan „Abu Ali" birikmasi olimning kuniyasidir. Uning Ali ismli o'g'li bo'lganligi haqida biror ma'lumot yo'q.

Besh yoshga to'lar-to'lmas Buxoroga ko'chib kelgan bo'lajak olim maktab-madrasa tahsilini shu yerda oldi. U 9-10 yoshlarida Qur'onni yod oldi. 16 yoshida shoh Nuh ibn Mansurni davolab, shuhratga burkanadi. 18 yoshida o'zigacha yaratilgan barcha bilimlarni egallab oldi. 20 yoshlarida zamonasining eng buyuk olimi Abu Rayhon Beruniy bilan yozishmalar qildi. Xorazm Ma'mun akademiyasiga borib, mashhur olimlar bilan bahslar qildi. Yetti yil (1005—1012) Xorazmda bo'lib, taqdir taqozosi bilan olis Sharq mamlakatlariga ketishga majbur bo'ldi. Qabri Hamadondadir.

Ibn Sino umri davomida 280 dan ortiq asar yozgan. Shundan 160 tasi bizga qadar yetib kelgan. Ular xilma-xil sohada: falsafa, mantiq, riyoziyot, tibbiyot, adabiyot, tabiatshunoslik, musiqa, ilohiyot, axloq va h.k. Ibn Sino qoldirgan ilmiy merosning salmoqli qismini uning tibbiyotga doir asarlari egallaydi. Ulardan eng mashhuri „Al-Qonun fi-t-tibb" („Tib qonunlari") kitobidir. Olti asr davomida darslik vazifasini bajarib kelgan ushbu asar o'rta asr tibbiyot fanining qomusidir. Besh kitobdan iborat bo'lgan ushbu asarda tibbiyotning bir qator nazariy va amaliy masalalari hal qilingan edi. Masalan, Pasterdan 800 yil avval ayrim kasalliklarning ko'zga ko'rinmas jonivorlar (mikroblar) orqali yuqishini aytadi. Diagnostika va dorishunoslikda uning xizmatlari mislsizdir. Uning tibbiyotga doir o'nga vaqin asari she'riy yo'lda yozilgan. She'rning ohangi, go'zal tashbehtar, ta'sirchan ifoda murakkab fikrning oson yetkazilishiga yordam bergan. Ibn Sinoning tibbiyotga doir „Qonun"dan keyingi o'rinda turuvchi eng muhim asari „Al-Manzuma fi-t-tibb" („Tibda nazmiy asar")dir. Uni „Tibbiy doston", „Urjuza" ham deydilar. „Urjuza" degani asarning aruz vaznida, rajaz bahrida yozilganligini anglatadi.

Olimning tabiiy fanlar haqidagi eng mashhur asari „Kitob ush-shifo"dir. Kitob yigirma qismdan iborat. Ibn Sino musiqa o'ida beshta kitob yozgan edi. Buyuk olim adabiy-nazariy ijod bilan ham shug'ullangan. Adabiyotshunos sifatida „Fann ash-she'r" („She'r ilmi") degan asar yozib qoldirgan. Unda Aristotelning „Poetika"si va Abu Nasr Forobiyning „Shoirilar san'ati qonunlari" va „She'r kitobi" asarlari ta'siri seziladi. Shuningdek, uning „Kitob ush-shifo"ga kirgan asarlarida ham musiqa va she'rning bir-biriga ta'siri, jumladan, vazn va

ritm masalalari, she'riy janrlar tilga olinadi. Forobiy va Ibn Sino *nav* terminini janr ma'nosida qo'llaganlar¹⁷. Aruz vazni atroflicha tahlil qilinadi. „She'r ilmi“ asari sakkiz bobdan iborat bo'lib, dastlabki faslda she'r haqida umumiy nazariy tushuncha beriladi. Yunon va arab she'ri muqoyasa etiladi. Ulardagi mavzuumundarija, ritm va ohang, janrlar masalasi atroflicha tahlil etiladi. Jumladan, yunon adabiyotidagi tragediya janriga keng to'xtaydi. Uning fikricha, she'rni she'r qiladigan narsa tashbeh - o'xshatishdir, she'r uch xil yo'l bilan yuzaga keladi: lahn - garmoniya, kalom - so'z va vazn. Shu uch holat o'zaro mos kelgandagina, she'r tug'iladi. She'r oniy, kutilmagan holat mahsulidir.

Ibn Sino yuksak badiiy salohiyat egasi ham edi. U she'riyatning juda ko'p janrlarida (doston, qasida, g'azal, ruboiy, fard kabi) ijod etdi. Ham forscha, ham arabcha yozdi. U tojik xalq to'rtliklari asosida fors tilida ruboiy janrini boshlab bergan. U ishqiy mavzuda ham, ijtimoiy-falsafiy mavzuda ham go'zal she'rlar bitgan shoirdir. Uning she'rlarida inson aqlining qudrati va maftunkor tabiat munosabatlari ajib bir tarzda uyg'unlik topadi. Masalan, ruboiylaridan ikkita namuna ko'ramiz:

*Qaro yer qa'ridan to avji Zuhal—
Koinot mushkulin barin qildim hal.
Ko'p mushkul tugunni angladim, yechdim,
Yechilmay qolgani birgina ajal.*

*Meni kofir etmak emasdur oson,
Hammadan mahkamroq mendagi imon.
Yuz yilda bir kelur men kabi inson,
Demak bu dunyoda yo'q bir musulmon.*

Ibn Sino „Salomon va Ibsol“, „Yusuf va Zulayho“, „Hayy ibn Yaqzon“ kabi axloqiy qissalar va „Risolat at-tayr“ nomli falsafiy asarlar muallifidir.

Abu Nasr Forobiyning vatandoshi **al-Javhariy** (944-1008 „Aruz al-vurqatiy“ asari bilan yurtimizdan chiqqan dastlabki aruzshunoslardan hisoblanadi. U Xalil ibn Ahmad nazariyasiga ancha o'zgarishlar kiritdi. Jumladan:

- a. Asl ruknlar soni 7 ta deb beriladi (Xalil ibn Ahmadda 8 ta);
- b. Vaznlar 12 ta (Xalil ibn Ahmadda 15 ta);
- c. Mutadorik bahrini yangi kiritadi;
- d. Aruzni tushunishda zarur axborot bermasligi hiobga olib doiralar tizimidan voz kechadi;

¹⁷ Тўйчиев У. Алишер Навоий назмида банд тартиботи ва шеър навлари // ЎТА, №4, 1991, 20-бет

e. Aruz nazariyasidan sari', munsarih, muqtazab va mujtass vaznlarini chiqarib yuboradi, chunki sari' basitning, munsarih va muqtazab rajazning, mujtass esa xaffifning bir turi ekanligini ta'kidlaydi.

Abu Abdulloh Xorazmiy X asrda yozgan "Mafotih ul-ulum" nomli asarida fanlar tasnifi berilib, jumladan aruz, adabiyot haqida qimmatli fikrlar uchraydi¹⁸. Olim poetologiyaga oid mavjud fikrlarni umumlashtiradi va o'ziga xos "etalon" yarata olgan.

Mahmud Zamaxshariy "Al-Qustos ul-mustaqim fi ilmal-aruz" ("Aruz ilmining mustahkam tarozilari") asarida o'z davrida yaratilgan she'rlarning vazn xususiyatlarini tadqiq qiladi. U aruzning eng kichik unsurlari – sabab, vatad, fosilaga o'zgartirish kiritad, solim va furu' vaznlarga batafsil to'xtaladi.

Yusuf Sakkokiyning (vaf. taxm.1228) "Miftoh ul-ulum" asari Sharq mumtoz poetikasi asoslariga bag'ishlangan bo'lib, I.Yu.Krachkovskiy fikriga ko'ra, bu asar aruz an'analari bo'yicha yagona ta'lim tizimini yaratib berdi, bu sohada qabul qilingan "standart" rolini o'ynay boshladi. Risolada ilmiy mavzu besh qismda tavsiflangan: ilmi aruz, ilmi qofiya, ilmi bade', ilmi maoniy va ilmi bayon [8].

Badiiy asarlar va tazkirachilik. Abu Mansur as-Saolibiy va uning «Yatimatu-t-dahr» asari.

Olimning 34 ta asari mavjud bo'lgan deb hisoblashadi [1.57]. Ayrim manbalarda 50 ta, yana 84 ta ilmiy asar sanaladi [7.5] Abu Mansur as-Saolibiy (961-1038)ning "Yatimat ad-dahr" asari 995-1000-yillarda yozib tugallanib, 1020-yilda qayta ishlangan. Asarning Qohira nusxasi 1801 sahifadan iborat bo'lib, Movarounnahr va Xurosonda arab tilida ijod etgan shoir va adiblar 4-qismga kiritilgan. Bu qismga asli nishopurlik bo'lib, Movarounnahrda kelib qolgan shoirlar ham kiritilgan. Shoirlarning umumiy soni 124 ta bo'lib, 48 tasi bevosita Buxoro, 7 tasi Xorazm farzandlari hisoblanadi. Jumladan, Abu Tayyib Mus'abiy qo'li – chaqmoq, qalami – sayyora, xati – mevali bog'ga, notiqligi – Utorudga qiyoslanib maqtaladi. U yaxshi fazilatlarini tufayli vazirlik lavozimiga o'tirib, keyinchalik mansab tufayli vafot etadi. Uning arabcha 13 bayt, forscha 14 bayt she'ri yetib kelgan. Tazkirada qasida, vaf, hajv, marsiya, masnaviy, g'azal, urjuza janrlariga oid asarlar keltirilgan. Tazkiraning to'ldirilgan nusxasi 1017-yil tugatilgan, biroq olim izlanishlarni to'xtatmagan. Asarga kiritilgan shoirlar haqida yangi ma'lumotlar to'plab, "Tatimmat al-yatima" (Yatimaga qo'shimcha) nomli asar yozgan. Muallif qayd etganidek, ushbu qo'shimchasiz "Yatimat ad-dahr" mukammal hisoblanmas edi. Undagi she'rlarning ko'pi shoirlarning shaxsan o'z tilidan yozib olingan.

Chag'oniyon adabiy muhiti. Qadimgi Baqtriya (e.a. IX-VIII asrlar) zaminida paydo bo'lgan Toxariston (V-VIII) hududlari VI asrga kelib kengaydi, uning tarkibiga hozirgi Surxondaryo zaminidagi Da-mi (Termez) va

¹⁸ Bu haqda qarang: Нурмонов А. ўзбек тилшунослиги тарихи. – Тошкент: Маънавият, 2001.

CHi-o-yan-na (Chag'oniyon) viloyatlari qo'shildi. Dastlab Toxariston yerlariga sosoniylar (III-V), xioniy hamda eftaliylar (V) kirib keldi.

Chag'oniyon atamasi yozma manbalarda VI asrdan boshlab uchraydi. Ilk bor xitoy sayyohi Syuan Szyan 630-yillarda uning Termizdan ikki marta kichik shahar bo'lganini va Qabodiyon bilan teng ekanini yozgan¹⁹. Yilnomachi ad-Dinovariy (vaf.952) «Kitobu-l-axbor»da sosoniy Xusrav I Anushervon (531-579) Eftalit davlatiga qarashli Toxariston, Kobuliston va Chag'oniyonni (571) bosib oldi... Nihoyat, X asrdan e'tiboran Muhtojiylar sulolasi ustivor bo'ldi. Unga Amio al-Muhtoj asos solgan, so'nggi vakili Faxru-d-Davla (1010-1018) gacha davom etgan.

Istaxriyning «Kitobu-l-masolik va-l-mamolik» («Mamlakatlar masalalari kitobi, 933) asarida yozishicha, bu davrda Chag'oniyon hududi Termizdan ikki marta katta bo'lgan. Tarixchilar Yoqut Hamaviy (1179-1229) «Mo'jamu-l-buldon», Hofiz Abro' (1362-1431) «Hududu-l-olam» asarlarida Sag'oniyon nomi bilan tilga olingan. X-XII asrlarda uning hududi g'arbda Boysun va Darband, shimolda Hisor va Dushanbe, janubda Jarqo'rg'on va sharqda Bobotog'ga qadar davom etgan. Surxon daryosi Chag'onrud deb yuritilgan.

Chag'oniyyonda X-XII asrlarda o'ziga xos adabiy muhit ham shakllangan bo'lib, bu shahar bir qator shoirlar uchun ilm beshigi bo'lganligi ma'lum. Chag'oniyon shoirlari faqatgina o'z davrida, o'z yurtida adabiy muhit yaratibgina qolmay, balki somoniylar va g'aznaviylar sulolasi adabiy muhitiga ham o'z ta'sirini o'tkazdilar. Daqiqiy ijodi Firdavsiy va Adib Sobir Termiziy (1078-1147), Amir Muazziy (1049-?)ga o'z ta'sirini o'tkazgan bo'lsa, Labibiy an'analari Mas'ud Sa'di Salmon (1046-1122) ijodining shakllanishiga turtki bo'lgan. G'aznada Beruniy ilmiy maktab yaratgan bo'lsa, u bilan yonma-yon turgan Farruxiy yirik adabiy maktabning ijodkorlaridan bo'lgan, u nafaqat hukmdorlarga balki, Beruniy kabi ulug' allomalar nomiga ham qasidalar bitgan.

Abulhasan Ali Chulug' Farruxiy Seyistoniy (980-1037) davrining go'zal tabiatli, latif shoirlaridan bo'lgan. U haqda Nizomiy Aruziy Samarqandiy, Avfiy, Davlatshoh Samarqandiy xabar beradi. U och-nochor holda Seyistondan Sag'oniyyonga yo'lga chiqadi va Abul Muzaffar nomiga qasida bitadi, bir faqir bunday go'zal qasida yozishiga amirning kadxudosi Amid Asad ishonmaydi, shunda Farruxiy bir kechada boshqa «Dog'goh» nomli qasida bitgan ekan. Qasidada ulug' shoirni esga olib, «Daqiqiy qabri uzra o'sgan har bir ko'kat, seni minglab so'zlar bilan ta'riflaydi» deyish bilan qasidachilikda Daqiqiy yo'lini davom qilganiga ishora bermoqchi bo'ladi. Farruxiy amirning she'r bazmida

Ko'k harirdan yuziga yopgan ro'molin sabzavor,
Yetti xil rang ipaklarin boshga soldi ko'hsor

¹⁹ Аршавская З.А. и др. Средневековые памятники Сурхандарьи. – Т.: 1982. –С.38.

deb boshlanuvchi qasida bilan hammaning maqtoviga sazovor bo'lgan ekan²⁰. Muzaffariy ismli boshqa bir shoir uni «toju-l-shuaro» deb ataganini Asadiy Tusiy (1005-1075) «Lug'ati furs» asarida keltiradi.

Xorazmshohlar davrida saroyda kotibu-l-insho bo'lib xizmat qilgan *Rashiddin Muhammad Umariy (1080-1177)*²¹ ning to'liq ismi Sa'du-l-Mulk Rashiddin Muhammad bin Muhammad Abdu-l-Jalil Umariy Kotib Balxiy bo'lib, *Vatvot* (ma'nosi: yovvoyi qaldirg'och) uning adabiy taxallusidir. Shoir haqida Yoqut Hamaviy, Alouddin Juvayniy, Zakariyo Qazviniy va Davlatshoh Samarqandiyning tarix va tazkiralari ma'lumot bor. Bu mualliflar uni sohibi devon shoir sifatida yuksak qadrlab, Xoqoniy va Anvariylar qatoriga qo'yadilar.

Rashiddin Balxda tug'ilgan, mashhur Nizomiya madrasasida va Xorazmda tahsil olgan. Qirq besh yoshlaridan boshlab o'ttiz yilcha muddat xorazmshohiylar saroyida devonxona sohibi vazifasida xizmat qilgan. Forsiy she'rlaridan devon (8,5 ming bayt) tartib bergan, arabiy devoni uning muxlislari tomonidan tuzilgan. Shuningdek, «Akbaru-l-afkor fi-r-rasoil va-l-ash'or» («Risola va she'rlarda ulug' fikrlar»), «Araisu-l-xavotir va nafoisu-n-navodir» («Sevimli fikrlar va nozik latifalar»), «Rasoilu-l-arabi» («Arab maktublari»), «G'aroyibu-l-kalom fi rag'oyibu-l-hikam» («Kutilgan donoliklar haqida nodir so'zlar») kabi yigirmadan ortiq asarlar yozgan. Ular orasida «Risola-t-aruz», «Badoyi'u-t-tarsat va ravoyi'u-t-tasji'at» («Tarsi' va tasji' san'atlarining mo'jizalari»), «Risalat tas'hifat» kabi adabiyotshunoslikka oid ilmiy asarlari bor. Adibning Hazrat Ali «Nasru-l-la'oli» («Nasrdagi la'llar») asaridagi hikmatlarni forsiy tilda she'rga aylantirgani manbalarda qayd etiladi. Biroq uni mashhur qilgan poetikaga doir bosh asari «*Hadoyiqu-s-sehr fi daqoyiqu-sh-she'r*» («*She'r nazokatida(n yaratilgan) sehrli bog'lar*»)dir. Risola Muhammad Otsizning o'g'li Er Arslon (Abbos Iqbol) davri (1156-72)da yozilgan deb taxmin qilinadi. Biroq asar Muhammad Otsizga bag'ishlangan. Ellik besh bobdan iborat bu asarda arab va fors she'riyatidagi 62 san'atning tabiati haqida fikr yuritilgan. SHoirning «Raso'il» («Maktublar») asari ikki qismdan: birinchisi – xalifa, sulton, vazir, amir, qozi va muftiylarga (ya'ni hukmdor va amaldorlarga), ikkinchi qismi – olim, shoir, adib va do'stlariga yozgan maktublardan iborat.

Asiriddin Abulfazl Muhammad bin Tohir Axsikatiy (1108/10–1196/98) bo'lib, Xoqoniy bilan bir davrda yashab, shu ruhda qasidalar yozgan. Balx, Marv shaharlarida bo'lgan. Otabeklar davrining hukmdorlari Arslon bin To'g'ral (1160–1179) va Qizil Arslon (1185–1191) dargohida ishlagan. Qariyb 8 ming baytga yaqin she'rni o'z ichiga olgan va Ulviy Koshiy tomonidan ko'chirilgan (1313) devoni Londondagi Indian Ofis kutubxonasida saqlanadi.

²⁰ Низомий Арузий Самарқандий. Нодир хикоятлар. – Т.: 1985. – Б.37.

²¹ Тарихчи З.Бунёдов унинг ҳаёт саналарини (1114/16-1182/83) деб кўрсатади. Қаранг: Бунёдов З. Ануштагин Хоразмшохлар давлати (1097-1231). - Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашр., 1998; Буниятов З.М. Государство Хорезмшахов-ануштегинидов (1097-1231). – М.: Наука, 1986. – С. 118.

Devonda 120 qasida, 220 gʻazal, 80 qitʻa, 80 ruboiy, 4 tarkibband, 24 fard jamlangan. Devon nusxalari Berlin, Tehron, Dehli va Dushanbeda ham mavjud.

Axsikatiy haqida Davlatshoh Samarqandiyning “Tazkiratu-sh-shuaro» asarida maʼlumot bor: «Fazl egalari Asir(iddin)ning shoirligiga tan berar edilar. Baʼzilar uning soʻzlari Anvariylar ham Xoqoniy soʻzlaridan fazzilroq ekanligini aytganlar... Asiriddin soʻzni donishmandona, Anvariylar zavq bilan aytar edilar. Xoqoniy soʻzga bezag-u oroyish berishda barchadan mumtoz edi... ular uchulasi maʼnilar daryosining gʻavvoslari edilar va har biri oʻsha daryodan kuchi yetganча dur olib chiqqandir”.

Ruboiy: *Uyqumda boʻlib hamnafas ul yorni suyibmen,*

Ham har nafas ul yor ila asrorni tuyibmen.

Oh, shavqli yuzim yuziga qoʻydim, kuyibon, voh –

Uygʻondimu koʻrdimki, yuzim yerga qoʻyibmen.

(Tohir Qahhor tarj.)

Shoir **Ahmad Axsikatiy** (1073–1134) tilshunos, tarixchi va xattot boʻlgan. Toʻliq nomi: Abu Roshid Ahmad ibn Muhammad ibn Qosim Axsikatiy. Fargʻona vodiysida hozirgi Toʻraqoʻrgʻon tumanidagi Axsikat qishlogʻida tugʻilgan. Forsiy sheʼrlari asosida devon tuzgan. Ozarboyjonda Otabeklar sulolasining saroy shoiri boʻlib xizmat qilgan, Marvda sulton saroyida munshiylik qilgan. “Zulfazoyil” (ikki fazilat egasi – olim va shoir) degan nomga sazovor boʻlgan. Axsikatiy “Kitobu-t-tarix», “Kitobu-z-zavoyid fi sharh “Saqtu-z-zand” (“Chaqmoqtosh uchqunlari” dostoniga bitilgan sharh”), “Kitob fi qavlihim kazaba alayka kazo” (“Ularning seni bunday deb aldagan soʻzlari haqidagi kitob”), “Devoni sheʼr” v.b. asarlar bitgan.

Nazorat uchun savollar:

1. Islom madaniyatining shakllanishi nima bilan bogʻliq edi?
2. Musulmon intibohi (renessansi) qaysi sohalarda ayniqsa boʻy koʻrsatdi?
3. Mahalliy sulolar davrida Movarounnahrda qanday ishlar amalga oshirildi?
4. Hadislar oʻzbek adabiyotidagi ahamiyati haqida gapiring.
5. Imom Buxoriyning hadisshunoslikdagi oʻrni haqida soʻzlang.
6. IX-X asrlarda arab tilining madaniy hayotdagi ahamiyati qanday edi?
7. Turkiy xalqlarning arab va fors tillarida ijod etishi nima bilan bogʻliq edi?
8. Qomusiy allomalar boʻlgan ajdodlarimizning jahon ilm-faniga qoʻshgan hissasini tavsiflab bering.
9. Tazkira nima?
10. Abu Mansur as-Solibiy va uning «Yatimatu-t-dahr» asari haqida gapirib bering.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Vohidov R., Eshonqulov H. Oʻzbek mumtoz adabiyoti tarixi. – T., 2006.
2. Мамлаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т., 1981.
3. Муаллифлар. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик.. – Т.: Fan, 2001.
4. Adizova I. Oʻzbek mumtoz adabiyoti tarixi. - Toshkent: 2006.

5. Orziqulov N. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. - Toshkent: 2007.
6. Adabiyot. (Akademik litsey 1-kurs o'quvchilari uchun darslik). – T.,2000.
7. As-Saolibiy. Tattimmat al-yatima (“Yattimmat ad-daḥr” tўrtinchi qismining qўshimchasi) (Tadqiq qiluvchi Ismatulla Abdulloev). – T.:Fan, 1990.
8. Tўйчиева Г. Ўзбек арузшунослиги тарихига бир назар // ЎТА, 2010, №5 – 42-46-б.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Абдуллаев А. Тасаввуф ва унинг намояндалари. – Т., 2009.
2. Абдуллаев А. Абу Абдулло Рудакий. – Т., 2013.
3. Очилов Э. Рубойинавислар устоди (Умар Хайём ҳақида) // Til va adabiyot ta'limi, 2013, №7. – 24-27-б.
4. Жабборов И. “Ҳаким ва ажал” достонида лирик қаҳрамон // ЎТА, №6, 2013. 71-75-бетлар.

MUMTOZ DIDAKTIK BADIYIJOD, DOSTONCHILIK VA QISSACHILIKNING VUJUDGA KELISH DAVRI (XI-XIII ASRLAR). XI-XIII ASRLARDA MARKAZIY OSIYODA MADANIY HAYOT

Reja:

1. XI-XIII asrlarda Markaziy Osiyoda madaniy hayot. Turkiy tilning yangi adabiy bosqichga ko'tarilishi.
2. Qoraxoniylar davrida turkiy madaniyatning taraqqiyoti. Bolasog'un va Koshg'ardagi madaniy hayot.
3. Turkiy dostonchilik maktabining vujudga kelishi. Badiiy asarlarda Qur'oni karim va Hadisi sharif sharhlari.

Tayanch so'z va iboralar: *islom dini, Qur'oni karim, hadis, muhaddis, sanad, musnad, tasavvuf, masnaviy, didaktik adabiyot, aruz, Yusuf Xos Hojib.*

XI-XIII asrlarda Markaziy Osiyoda madaniy hayot. Turkiy tilning yangi adabiy bosqichga ko'tarilishi.

X asrning birinchi yarmidan boshlab Yettisuv va Koshg'ardagi turkiy qabilalar: qorluq, chigil va yag'molarning bir qismi o'troqlasha boradi, dehqonchilik xo'jaligi kengayadi, shaharlar rivojlanadi, savdo va hunarmandchilik o'sadi.

X asr o'rtalarida Qoraxoniylar davlati tashkil topdi va asta-sekin o'z mavqeyini yaxshilay boshladi. Bu paytda Movarounnahr va Xurosonda tohiriylar o'rniga kelgan somoniylar va g'aznaviylar hukmronlik qilar edilar.

X asrning ikkinchi yarmidan boshlab G'aznaning siyosiy markaz sifatidagi mavqeyi orta boshlaydi. Turkistondagi Barsxon qabilasidan bo'lgan Nosiruddin Sabuktagin tuxsi qabilasiga asir tushadi, 4 yil ularning podasini boqadi, nihoyat Movarounnahr savdogarlariga sotib yuboriladi. U somoniylar qo'shinida jang qilib, amir sipohsolar bo'lib yetishadi. 997- yili vafot etadi. Sabuktaginning katta o'g'li Mahmud G'aznaviy (hukmronligi 998—1030) edi. U keyinchalik g'aznaviylar sulolasining asoschisi sifatida taniladi.

Qoraxoniylar somoniylar ustiga shimoldan yurish boshlaydi. Mahmud janubdan hujumga o'tadi va butun Xurosonga egalik qiladi. 992- yilda Hasan Bug'roxon Movarounnahr ustiga lashkar tortadi. Somoniylar davlati ichidagi inqiroz qoraxoniylar maqsadining amalga oshishini tezlashtirdi. Garchi Buxoro va Samarqandni qaytarib olish uchun somoniylar ko'p kuch sarflashgan bo'lsa-da, X asr oxirida masala deyarli hal etilgan edi. Shosh, Farg'ona va boshqa viloyatlarda yashovchi turkiy qavmlar qoraxoniylar bilan qo'shib ketadi.

G'aznaviylar va qoraxoniylar Amudaryoni chegara sifatida belgilashadi. Qoraxoniylar bu chegaraga tez-tez daxl qilib turishadi. Bundan foydalangan Mahmud ham harakatga keladi. Nihoyat, u Hindistonning shimoli-g'arbidan Chag'oniyon va Xorazmga, Erondan esa Isfahon va Raygacha cho'zilgan qudratli davlatni yuzaga keltiradi.

Shunday qilib, Somoniylar davlati o'rniga ikkita yangi davlat maydonga keldi. Bular - Koshg'ardan Amudaryogacha cho'zilgan Sharqiy Turkistonning bir qismi, Yettisuv, Shosh, Farg'ona va qadimgi So'g'dni qamrab olgan Qoraxoniylar hamda Shimoliy Hindistondan Kaspiy dengizining janubiy qirg'oqlarigacha bo'lgan viloyatlarni qamragan G'aznaviylar davlati edi. Bu paytda Xorazm ham mustaqil davlat bo'lib qolgan bo'lsa-da, 1017- yilda u ham g'aznaviylar tarkibiga qo'shib olinadi.

Xuddi shu davrlardan tarix maydoniga saljuqiylar chiqadi. Sulola asoschisi Saljuq ibn Do'kak turk-o'g'uz qabilasi boshlig'i bo'lgan. Ular, asosan, Kaspiy va Orol bo'ylarida ko'chib yurishgan. Ular X asr oxirlarida Nur (hozirgi Nurota) atrofida joylashgan edilar. Saljuqiylar keyinchalik (XI—XIV asrlarda) Yaqin va O'rta Sharqdagi bir necha davlatlarda hukmronlik qilganlar. Dastlab XI asrda G'aznaviylar davlatidagi ijtimoiy ziddiyatlardan foydalanib, Xurosonni egallashgan. Bunda ularning G'aznaviylar davlatidagi harbiy xizmatlari omil bo'lgan. 1038-yili Nishopurni egallab, boshliqlari To'g'rulbekni (1038—1063) sulton deb e'lon qilishgan. Ular sekin-asta butun Xurosonni (1038—1044), Xorazmni (1043), G'arbiy Eron (1042-1051), Ozarbayjon (1054) va Iroqni (1055) ham egallashadi. So'ng 1072—1092- yillar orasida Armanistonni, vizantiyaliklarni (1071) yengib, Kichik Osiyo (1071-1081), Suriya va Falastinni bosib olishadi. Ularning Xurosondagi hukmronligi Sulton Sanjar vafoti bilan (1157) tugagan.

Endilikda Koshg'ardan Amudaryogacha bo'lgan hamma yerlar qoraxoniylar mulki hisoblanardi. Qoraxoniylar xoni «Tamg'ach» yoki «Tabg'ach» nomi bilan yuritilardi. Turklar Xitoy imperatorini ham shu nom bilan atashgan.

Somoniylar davlati yiqilgunga qadar Bolosog'un qoraxoniylar poytaxti edi. O'zgan (hozirgi Qirg'iziston) ham bir vaqtlar poytaxt bo'lgan. Mamlakatni Elig — xon boshqargan.

Qoraxoniylar davrida turkiy madaniyatning taraqqiyoti. Bolasog'un va Koshg'ardagi madaniy hayot.

Qoraxoniylar davrida madaniyat, ilm-fan, adabiyot ancha rivojlandi. Qoraxoniylar hukmdori Arslonxon zamonida qurilgan (1127-yil) masjid minorasi - Arslonxon minorasi Buxoroda hozirgacha yaxshi saqlangan. U xalq orasida Minorayi Kalon deb ham ataladi. XII asr oxirida qurilgan yana bir minora Vobkentda mavjud.

Turkiy til ravnaqi. Mutaxassislar fikricha, X—XII asrlar turkiy til va adabiyot rivojida g'oyat muhim davrdir. Masalan, bu davrda yozilib, bizga qadar yetib kelgan asarlar soni yigirmadan ortadi. Ulardan muhimlari quyidagilar: „Qutadg'u bilig", „Devon-u lug'otit turk", „Kitobi javohir al-nahv fi-l-lug'otit turk", „Al-idrok lil-lisan at-turk", „Bil lug'atil mushtoq fi-l-lug'atit turk va-l-qipchoq", „Muqaddimatul adab", „Al-af'ol fi-l-lisbnut turk" va hkz. Bular orasida oliy o'rinni, shubhasiz, „Devonu lug'otit turk" egallaydi. Abdulg'afur Koshg'ariy nomli olim Koshg'ar tarixini yozgan. 1126-yilda

yozilgan „Majmua ut-tavorix val-qisas" („Tarix va qissalar to'plami")da turkiy xalqlarning qahramonliklari haqidagi afsona va hikoyatlar jamlangan edi.

XI—XII asrlarda madaniyat va ilm-fan ham o'ziga xos rivojlanish yo'liga o'tadi. O'rta Osiyo olimlari arab tili orqali dunyo ilm-faniga yo'l ochdi. Bir qator aniq fanlar (matema-tika, kimyo, fizika), tabiiy fanlar (astronomiya, botanika, zoologiya, mineralogiya) hamda ijtimoiy-gumanitar yo'nalishdagi fanlar yuqori bosqichga ko'tariladi.

Shuningdek, tarixchi va adabiyotshunoslardan "Kitob-ul maorif", "Kitob ush-she'r va shuaro" asarlarining muallifi Abdulloh ibn Muslim Marvaziy Dinovariy, "Zaynul-axbor" (Xabarlar ko'rki) nomli asar muallifi Abusaid Gardiziy, dariy tilida 30 tomlik kitob yozgan Abdulfazl Bayhaqiy, "Buxoro tarixi" kitobi bilan shuhrat qozongan Narshaxiy, "Tarixi muluki Turkiston" asari sohibi Majididdin Muhammad ibn Adnon, tarixchi Miskavayh, tibbiyot rivojiga hissa qo'shgan olimlardan Ibn Xammor, Najibuddin Samarqandiy, matematik va astronom Muhammad Balxiy, huquqshunos Burhoniddin Ali Marg'inoniy, tilshunoslardan Abulqosim Zamaxshariy, Mahmud Koshg'ariylar ilm-fan rivojiga ulkan hissa qo'shdilar.

Abu Bakr Narshaxiy (959- yil vafot etgan) ana shu davrda yetishgan yirik tarixchi olimdir. Uning «Buxoro tarixi» asari Movarounnahr, ayniqsa, Buxoro haqidagi nodir ma'lumotlarni jamlagan bebaho manbadir.

Abu Nasr Utbiy arab tilida «Tarixi Yaminiy» asarini yozdi. Unda Sabuk Tegin hamda Mahmud G'aznaviy hukmronligi davriga oid ko'plab tarixiy ma'lumotlar mavjud.

G'aznaviylar davrida yashagan yirik tarixchilardan biri Abu Said Gardiziydir. Uning «Zayn al-axbor» («Xabarlar chiroyi») kitobi mashhur.

Abdulfazl Bayhaqiy (996—1077) «Tarixi Mas'udiy» yoki «Tarixi Bayhaqiy» deb nomlangan asarida sulton Mahmud va uning o'g'li Mas'ud davri (1000-1050)da bo'lgan voqealar, Bag'dod xalifaligi, Misrdagi fotimiylar xalifaligi bilan bo'lgan munosabatlar, ijtimoiy va madaniy hayot, hokimiyat uchun kurashlarni keng bayon qilgan.

Qoraxoniylar davrida madaniy hayot. XI—XIII asrlarda turkiy tilda so'zlashuvchi aholining xalq sifatida shakllanishi deyarli oxiriga yetdi. Qadimdan shu hududda yashab kelgan va turkiylar deb atalgan o'zbeklar ham xuddi shu davrda yagona xalq sifatida shakllandi. Ammo bu xalqqa o'zbek nomining berilishi sal keyinroq sodir bo'lgan. Tojik xalqi ham shu davrlarda shakllanib ulgurdi. Bu tilda fors-tojik adabiyotining yirik siymolaridan biri Abulqosim Firdavsiy «Shohnoma» dostonini yaratdi. Bu asar fors-tojik adabiy tilining shakllanishiga ham kuchli ta'sir ko'rsatdi.

VIII asrdan e'tiboran turkiy xalqlar orasida islom qabul qilinishi bilan ular sekin-asta turk-islom davlatlari (X asr)ga aylandilar. Mana shunday davlatlardan biri hukmdor Abdulkarim Sotiq Bo'g'roxon (859-955) asos solgan davlatdir. U o'zini *qoraxon* – *ulug' xon* deb e'lon qilgan. Shundan barcha hukmdorlar o'zlarini qoraxonlar deb atagani uchun, davlat nomi ham shunday yuritilgan. Davlatning barpo bo'lishida qorluq, chigil, yag'mo qavmlari

yetakchilik qilgan. 1130-yilda Arslonxon Muhammad ibn Sulaymon (1102-30) saljuqlarga yengilganidan so'ng davlat tanazzulga uchragan. Sulolaning so'nggi vakili 1212-yili Muhammad Xorazmshoh tomonidan qatl qilingan. Qoraxoniylar davlatning hududi Sharqiy Turkiston, Yettisuv va Tyanshanning janubiy yon bag'irlariga yoyilgan.

Davlat hujjatlari, diplomatik yozishmalar uyg'ur yozuvida olib borilganiga qaramay X asrdan yozma adabiyot arab yozuvi orqali ham tarqala boshladi. Muayyan davrda har ikki yozuv parallel ravishda qo'llanilgan. Ayrim manbalarining (mas., "Qutadg'u bilig") har ikki yozuvda ko'chirilgan namunalari saqlanadi.

Qoraxoniylar davrida yaratilgan adabiy manbalar. Bu davrda bir qator diniy va axloqiy asarlar yaratilgan, davlat boshqaruvi xususida tuzuklar tuzilgan. Ayni davrda Qur'oni karimning turk tiliga ilk tafsiri amalga oshirilgan. Noma'lum muallif tomonidan amalga oshirilgan tafsir saqlanish o'rniga ko'ra Rilands (Rylands) nusxasi deb yuritiladi²². Turkcha tarjima arabcha va forscha matnlar ostida satr orasi tarzida yozilgan. Arabcha matn sulis, forscha va turkcha tajima nozik nasih xati bilan yozilgan. U 1145 varaq, 30 jildan iborat bo'lgan, biroq bizga qadar 14 jildi etib kelgan. Saqlanib qolgan qism Oli Imron surasi (3)dan Tahrir surasi (66)gacha.

Mahmud ibn Husayn Koshg'ariyning "Devonu lug'oti-t-turk" ("Turkiy so'zlar devoni", 1068), Yusuf Xos Hojib (Bolosog'unii)ning "Qutadg'u bilig" ("Baxt kelituvchi bilim", 1069) kabi adabiy asarlar bu davr adabiyotining namunasidir.

Turkiy adabiy til ham keng rivojlandi. Biz bu davrda Mahmud Koshg'ariyning «Devon-u lug'otit-turk», Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asarlari yaratilganini bilamiz. Ahmad Yugnakiyning «Hibat ul-haqoyiq» asari ham shu davr adabiy yodgorliklaridan hisoblanadi.

Yoqut al-Hamaviyning "Mo'jam ul-udabo" asarida O'rta Osiyodan chiqqan arabizabon shoirlar, ularning ijodiga badiiy va ilmiy qarashlari aks etga. Asarda, jumladan, 18 ta o'rta osiyolik shoirlar ijodi aruz va qofiya nuqtayi nazaridan tadqiq etilgan [9].

Turkiy dostonchilik maktabining vujudga kelishi. Badiiy asarlarda Qur'oni karim va Hadisi sharif sharhlari.

«*Hadis*» arabcha so'z bo'lib, uning bir qator ma'nolari bor:

- 1) yangi, yangi narsa, yangi ro'y bergan voqea;
- 2) so'z, hikoya, naql, rivoyat;
- 3) Muhammad payg'ambar yoki uning sahobalari haqida hikoya qiluvchi xabar yoki rivoyat.

Islom dini ta'limoti bo'yicha eng asosiy manba Qur'ondir. Hadislar ana shu muqaddas kitobdan keyingi o'rinda turuvchi mo'tabar manbadir. Hadislar

²² Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası) / Karahanlı Türkçesi. Prof. Dr. Aysu Ata. Ankara, 2004.

Muhammad payg'ambar hayoti va faoliyati, shuningdek, uning turli sharoitlarda diniy, falsafiy, axloqiy-ta'limiy mavzularda aytgan xilma-xil fikrlari, ko'rsatmalari yoki munosabatlarini aks ettiradi.

Hadislarning yuzaga kelishi uch omil bilan bog'liq:

1. Muhammad payg'ambar aytgan gaplar.

2. Uning o'zi qilib ko'rsatgan ishlar.

3. Payg'ambarimiz tomonidan ko'rilgan yoki kuzatilgan ishning taqiqlanmagani.

Ana shu uch holatning har biri sunnat deyiladi. «Sunnat» ham arabcha so'z bo'lib, uning lug'aviy ma'nosi «yo'l, ravish, odat» demakdir. Istilohiy ma'noda esa Muhammad payg'ambar (a.s)dan qolgan urf-odatlariga aytiladi. Ularni bajarish vojib hisoblanadi.

Hadisda islom diniga oid tushunchalar va ularning talqini, farz, vojib, sunnat, halol, harom, makruh kabi tushunchalarning ma'no qamrovi, izohi o'z aksini topgan. Hadislarning asosiy katta qismi axloq-odob masalalariga, ma'naviyati bilan bog'liq muammolarga qaratilgan.

Shuning uchun ham hadislarga Muhammad alayhissalom zamonidanoq alohida ahamiyat berishgan. Hadislar imkoni boricha xatosiz, asl holida boshqalarga yetkazilishi lozim bo'lgan. Payg'ambar nomiga bog'lab turib yolg'on hadis tarqatish qattiq qoralangan.

Hadislarni to'plab, ularning haqiqiyliklarini aniqlash bilan shug'ullangan olimlar muhaddis deyiladi. Imom Buxoriy, Muslim ibn Hajjoj, Imom Termiziy, Abu Dovud, Sulaymon Sijistoni (817-888), Ibn Mojja (834-886), Dorimiy, Bayhaqi, Tabaroniy, Ibn Hibbon, Xatib, Hokim, Abu A'lo, Daylamiy, Doriqutniy, Jamoliddin Suyutiy kabi muhaddislar nomi mashhur. Lekin muhaddislar orasida olti kishining dovruqi olamni tutgan. Ulardan beshtasi o'rta osiyolik: Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy (hijriy 194-256, milodiy 810-870), Abu Iso Muhammad ibn Iso at-Termiziy (824-892), Abu Muhammad Abdulloh Muhammad ibn Yazid ibn Mojja (824—888) shular jumlasidandir.

Hadislarning mavzu qamrovi nihoyatda keng. Ular Muhammad payg'ambarning hayoti va faoliyati bilan bog'liq hadislar talqini, o'zaro insoniy munosabatlar, do'stlik, ahillik, saxovat, ota-onalarga va qarindosh-urug'larga munosabat, halollik, poklik, adolat, insof, diyonat, hasad, xiyonat, rostgo'ylik, yolg'onchilik, fitna-fasod kabi insoniy fazilatlar va nuqsonlar ustida bahs yuritadi. Muhimi, ularda yuksak insoniy fazilatlar ulug'lanadi, kishilarda shunday xislatlarning bo'lishi ma'qullanadi va targ'ib qilinadi, aksincha, yomon fe'l-atvor va xususiyatlarning kishilik jamiyati uchun kulfat va azoblar keltirishi qayta-qayta ta'kidlanadi.

Hadisi shariflar falsafa, axloq va odob ta'limotiga, ayniqsa, badiiy adabiyotga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Arab, fors-tojik adabiyotida hadislardan ta'sirlanib yaratilgan ko'plab asarlar mavjud. Turkiy, jumladan, o'zbek adabiyotida ham hadislardan ilhomlanib yozilgan bir qator badiiy namunalar

yuzaga keldi. Bu silsiladagi dastlabki tajriba Yusuf Xos Hojib nomi bilan bog'liq.

Yusuf Xos Hojib tasavvuf adabiyotining namoyandasi sifatida Qur'onning o'zini ham, hadislarni ham mukammal darajada o'rgangan. Uning «Qutadg'u bilig» dostoni bilan tanishish bu fikrni quvvatlaydi.

Ma'lumki, kitobda Ollohga hamddan tashqari payg'ambarga na't ham mavjud. U «payg'ambar alayhissalom fazilatlarini borasida» deb ataladi. Adib:

O'qitchi ul erdi bayatdin senga,

Sen o'tru ko'ni yo'lqa kirding, to'nga.

(U xudodan senga xabarchi edi, Sen so'ng to'g'ri yo'lga kirding, ey bahodir.)

Ko'ngul badim emdi uning yo'linga,

Sevib so'zi tuttim butub qavlinga.

(Endi men ko'ngilni uning yo'liga bog'ladim, Qavliga ishonib, sevib, so'zlariga amal qildim) deb yozganida, hech shubhasiz payg'ambar hadislarini ham nazarda tutgan.

Yusuf Xos Hojibning quyidagi to'rtligida ushbu hadislar bilan ma'naviy uyg'unlikni sezish qiyin emas:

Atang pandini sen qatig' tut, qatig',

Qutadg'a kunung bo'lg'ay kundin tatig'.

Atangni, anangni sevindir tushi,

Yanut berga tapg'ing tuman ming asig'.

(Otangning pandini sen qattiq tut, qattiq, Seni baxtga eltadi, kuning kundan-kunga totli bo'ladi. Otangni, onangni doimo xursand qil, Xizmatlaring evaziga ming hissa foyda olasan)

Hadisi sharifiarda g'iybat, chaqimchilik qattiq qoralanadi, uning kishi axloqidagi eng katta illat ekanligi, kishini og'ir gunohlarga qoldirishi ta'kidlanadi:

«Yashirin ravishda kishilar gapiga quloq solib, uni (yomon niyatda) boshqalarga naql qiluvchi odam jannatga kirmaydi».

«Asmo Yaziddan rivoyat qilindi. Rasululloh sahobalarga: «Men sizlarga eng yaxshilaringizni aytib beraymi?» - dedilar. Sahobalar: «Yo Rasululloh, aytib bering», — deyishdi. Rasululloh: «Ular shunday kishilarki, qachon ko'rinsalar, Alloh Taoloni eslatadilar. Eng yomonlaringizni aytсам, ular chaqimchilik bilan yurib do'stlar orasini buzuvchi, begunoh odamlarni buzuqlik, halokat va mashaqqatga muhtalo bo'lishlarini istovchi kishilardir», - dedilar.

«Yomon so'zni aytuvchi bilan uni boshqalarga oshkora qiluvchi - ikkisi gunohkorlikda barobardir».

Endi Yusuf Xos Hojib misralarini kuzataylik:

Uzunchi kishika qatilma, yira,

Uzunchi tilinda kuyar o't ko'r-a.

(G'iybatchi kishiga aralashma, uzoqlash, G'iybatchi tilida o't yonadi, ko'r.)

Uzundin qo'par ul ajun bulg'aqi,

Uzunchi bashin kes, ey ersig aqi.

(Dunyo flsq-u fasodlari g'iybatdan chiqadi, G'iybatchining boshini kes, ey mardonavor saxiy)

Demak, Yusuf Xos Hojib Hadisi shariflardan ijodiy foydalanib, zamondoshlari va keyingi avlodlarga o'zining shunday o'gitlarini qoldirgan.

Ishlarda og'irlik, bosiqlik qilish, shoshilmaslik haqida hadislarida anchagina ibratli hikmatlar mavjud. Jumladan, «Al-adab al-mufrad» dagi 583-hadisdagi «Olloh Taolodan qo'rq, sabrli-chidamli bo'l, qiladigan ishlaringda shoshilma!» deyilgan. Shuningdek, boshqa hadislarida ham shoshilishning oqibatlari, salbiy tomonlari ko'rsatilgan.

«Sabrlilik musibatning birinchi daqiqalarida bilinadi».

«Sabr va bardosh Tangridan, shoshqaloqlik esa shaytondandir».

Adib sabr qilgan, bosiqlik bilan ish yuritadigan kishilarning yuksak axloq egalari ekanligini ta'kidlaydi:

Evak, qurg'u bo'lma qilinchin, so'zun,

Seringil, seringan atanur tuzun.

(Fe'ling va so'zingda shoshilma, yengiltak bo'lma, Sabr qilgin, sabr qilgan afzal deb ataladi.)

Shoshilish kulfatga, undan tiyilish esa baxtga eltadi, deb ta'kidlaydi shoir:

Qamug' ishta evma, serin, o'z tutun,

Serinsa bo'lur qul bu beglik qurin.

(Barcha ishda ham shoshilma, ehtiyot bo'l, o'zingni tuta bil, Ehtiyot bo'lsa, qul beklik martabasini topadi.)

Qamug' ishta evma, serin, o'z baqa,

Serinlug kishilar tegir arzuqa.

(Barcha ishda ham shoshilma, sabrli bo'l, o'ylab ko'r, Sabrli kishilar orzuga yetadi.)

Shoshilish tufayli yuzaga keladigan og'ir oqibatlar, uning umri va taqdiriga jiddiy salbiy ta'siri ham adib e'tiboridan chetda qolmaydi.

Qayu ishka evar, o'zar, kech qalur,

Eva qilmish ishlar o'kunchlug bo'lur.

(Kimki ishda shoshilsa, ilgarilasa, kech qoladi, Shoshilib qilingan ishlar oqibati ayanchli bo'ladi.)

Shoshilish - ijtimoiy illat hamdir. Yusuf Xos Hojib uning ana shu jihatiga ham e'tiborni tortadi:

Evaklik biling - ul qamug'qa yovuz,

Qali bo'lsa begka yuzi bo'ldi bo'z.

(Shoshqaloqlik barchaga yovdir, biling, Agar u bekda bo'lsa, uning yuzi qora bo'ladi.)

Bulardan ko'rinadiki, Yusuf Xos Hojib payg'ambar alayhissalom hadislarini el orasiga yoyishda, uni targ'ib qilishda ham o'ziga xos g'ayrat ko'rsatgan. Yusuf Xos Hojib asarida hadis ohanglari yanada jozibaliroq eshitaladigan bo'lgan.

Shubhasiz, hadislardan kuchli ta'sirlangan adiblar orasida Ahmad Yugnakiyning nomi ham bor. Ahmad Yugnakiy ham Yusuf Xos Hojib izidan borib, payg'ambar sha'niga alohida maqto'vlar bag'ishlaydi:

Aning madhi birla tatir bu tilim,

Aning yadi birla shakar shahd anga.

(Uning madhi bilan tilim chuchiydi,

Uning yodi tilimga shakar va asal bag'ishlaydi.)

Hatto asardagi bir bobga «Tangrining mo'jizalari, johillikdan tiyilish, xudoning rasuliga sodiq bo'lish haqida payg'ambar alayhissalomning aytgan so'zlari» deb nom qo'yilgan. Unda quyidagi misralar bor:

Biliklik kishi, ko'r, bilur ish o'zin,

Bilib etar ishni o'kunmas kezin.

Ne turluk ish ersa biliksiz o'ngi

O'kunch - ul anga yo'q o'ng anda azin.

(Bilimli kishi o'z ishini bilib qiladi, Bilib qilgan ishiga keyin o'kinmaydi. Turli ishlaryuz bersa bilimsiz nazdida o'ng ko'rinadi, Bu unga tashvish, bundan boshqa chora (o'ng narsa) yo'q.)

Shuningdek, «Tavozelilikni oshirish va kibrlikni tashlash tog'risida payg'ambarning aytganlari», «Tangriga muhabbatni qattiq tutish, shuningdek, alayhissalomning ibodat orqali sevinchni kutish haqida aytganlari», «Alayhissalomning ming do'stdan bir dushman ko'p degani», «Alayhissalomning zulm va jinoyat ldan saqlanish haqida aytganlari», «Islomning tushkunlikka uchrashi va saodatning qaytishi haqida alayhissalomning aytganlari» singari sarlavhalar «Hibat ul-haqoyiq»ning yaratilishida hadisi shariflarning nechog'lik katta o'rin tutganini yaqqol ko'rsatib turadi.

Demak, Yusuf Xos Hojib hadisi shariflardan ijodiy foydalanganini maxsus ta'kidlab ko'rsatmagan bo'lsa, Ahrnan Yugnakiy hazrati payg'ambar so'zlariga to'g'ridan to'g'ri murojaat etganini ochiq ko'rsatib o'tadi. Ahmad Yassaviy ham ulardan ijodiy foydalangan.

Hadislardan ijodiy foydalanish keyingi asrlarda ham davom etdi. Bu yo'nalishda Alisher Navoiyning «Arba'in» («Qirq hadis») asarini eslash joiz. Zamondoshlarimizdan Abdulla Oripovning «Haj daftari» kitobi ham, asosan, hadisi shariflarga ijodiy yondashish oqibatidir.

Hadislarning barchasida ham kishilar orasidagi ilin munosabatlar, yaxshi fazilatlar, ijobiy axloqiy-ma'naviy qadriyatlar ulug'lanadi, ezgulik targ'ib qilinadi, yovuzlik, yomonlik esa qattiq qoralanadi. Ularni o'qib-o'rganish yoshlarimizning serfazilat bo'lishlariga yaqindan yordam beradi. Ular tarbiya maktabi sifatida avlodlar ko'nglidan mustahkam joy olaveradi.

Nazorat uchun savollar:

1. XI-XIII asrlarda Markaziy Osiyoda madaniy hayot haqida nima deysiz?
2. Bu davrda turkiy tilning mavqeyi qanday bo'ldi?
3. Qoraxoniylar davrining turkiy madaniyatning taraqqiyotidagi o'rni haqida ayting.
4. Turkiy dostonchilik maktabi haqida gapirib bering.
5. «Hadis» so'zining lug'aviy ma'nosi nima?
6. Hadislarning yuzaga kelish omillari haqida gapirib bering.
7. Muhaddislarning tarixiy xizmatlari nimada?
8. O'rta osiyolik muhaddislar nomini sanang. Ular orasida Imom Buxoriy qanday o'rin tutadi?

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Vohidov R., Eshonqulov H. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. – T., 2006.
2. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т., 1981.
3. Муаллифлар. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик.. – Т.: Fan, 2001.
4. Adizova I. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. - Toshkent: 2006.
5. Orziqulov N. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. - Toshkent: 2007.
6. Adabiyot (Akademik litsey 1-kurs o'quvchilari uchun darslik). – T., 2000.
7. Кораев О. История Караханитского каганата X-нач. XIII вв. Фрунзе, 1983
8. Shoniyo'zov Q. Qarluq davlati va qarluqlar. - T., 1999.
9. Тўйчиева Г. Ўзбек арузшунослиги тарихига бир назар // ЎТА, 2010, №5 – 42-46-б.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Сиёев С. Қирқ жавоҳир [Navoiyning “Arba'in hadis” asari xususida]// Қишлоқ ҳаёти, 2009, 27-январь.

MAHMUD KOSHG'ARIY VA UNING «DEVONU LUG'ATIT-TURK» ASARI

Reja:

1. Mahmud Koshg'ariy va uning "Devonu lug'oti-t-turk" asari.
2. "Devonu lug'oti-t-turk" – adabiy manba sifatida.
3. "Devon..."da uchraydigan turkiy adabiy janrlar.

Tayanch iboralar: *"Devonu lug'otit turk", takshut, shlok, yir (ir), kug, munozara, marsiya, Alp Er To'nga, doston, hadis, ramz, qasida, masnaviy, to'rtlik, tuyuq.*

Mahmud Koshg'ariy va uning „Devonu lug'otit turk" asari.

Jahonning turkiyshunos olimlari Mahmud ibn Husayn Koshg'ariy tavalludini milodiy minginchi yilning dastlabki o'n yilligi deb belgilaydi. Oti Mahmud, otasining oti Husayn ekanligi asardan bilib olinadi. Ma'lum bo'lishicha, uning ota-bobolari Issiqko'l atrofidagi Barsag'on shahridan bo'lgan. Oila Koshg'ar (bu shahar xalq orasida Koshg'ar, Qashg'ar nomlari bilan mashhur)ga ko'chadi va Mahmud o'sha yerda tavallud topadi. U o'z tavallud makonini O'pol qishlog'i Ozig' mahallasidan, men o'z elimning nayzadorlaridan edim deb yozadi. Shu sababli u o'zini Mahmud Koshg'ariy deb ataydi. Allomaning tug'ilgan yurti devonda aniq aytilmagani uchun turk olimi Bosim Atalay uni Koshg'ar (O'rdukent)da tug'ilgan deb aytadi²³. O'zbek olimi Q.Karimov Bolosog'un (Quz O'rda, ya'ni hozirgi To'qmoq) shahrida tug'ilganini, ko'p vaqtini O'pal va Azik qishloqlarda o'tkazganini yozadi²⁴.

"Devon..."da yozilishicha, olimning otasi Husayn ibn Muhammad Barshan (Issiqko'lning janubidagi shahar, ruscha manbalarda Barsgan) shahrida tug'ilgan. Uyg'ur olimlari Ibrohim Mut'iy va Mirsulton Usmonov Mahmud Koshg'ariy tug'ilgan yurt va u dafn etilgan dahma xususida uzoq yillar davomidagi kuzatishlaridan so'ng 1981 yilda «Devon...»ning uyg'ur tilidagi tarjimasida o'zlarining xulosalarini e'lon qilganlar. Unga ko'ra, Mahmud Koshg'ariy Qashg'ar yaqinidagi *Azik* yoki *O'pal* qishlog'ida tug'ilgan²⁵.

Ilk savodini Koshg'arda oladi. So'ng Buxoro, Samarqand madrasalarida o'qiydi. Bag'dodda tahsil oladi. Yoshligidan til ilmiga qiziqadi. Ulkan mintaqaga yoyilgan turkiy xalqlarning urf-udumini yaqindan o'rganadi. Uzoq, davomli sayohatlarining, mashaqqatli mehnatining samarasi o'laroq „Devonu

²³ Besim Atalay. Divanü Lügat-it-Türk ve Tercümesi üzerine Notlar / Kaşgarlı Mahmud. Divanü Lügat-it-Türk (çeviri). Çeviren: Besim Atalay. 5.Baskı. Cild I. – Ankara, 2006. – S. XII.

²⁴ Каримов Қ. "Қутадғу билиг" асари ҳақида / Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Т.: Фан, 1971. – Б.7.

²⁵ Мутъий И., Усмонов М. Махмуд Кошғарийнинг юрти, ҳаёти ва мазори тўғрисида / Адабиёт кўзгуси. – Тошкент, 1996. 2-сон. – Б. 107-119.

lug'otit turk" asari maydonga keladi. Kitob qisqa muddatda Bag'dodda yozilgan. 1072- yilda boshlanib, 1074- yilda tugatilgan. U o'sha davr an'anasiga ko'ra arab tilida yaratilgan edi.

“Devonu lug'ati-t-turk” (“Turkiy so'zlar devoni”) asarining o'zbek tilidagi ilk nashri muallifi, zukko olim Solihqori Mutallibov “devon yozilayotgangan vaqtlarda (1068) Mahmud Koshg'ariyning ancha yoshlarga borganidan, keksaligidan, uning XI asr boshlarida tug'ilganini taxminlash mumkin” deb yozadi²⁶. Mashhur mustashriqlar K. Brokelmann, V.V.Bartold, S.E.Malov, K.K.YUdaxin, B.Atalay, A.Fitrat, B.Cho'ponzoda v.b. olimlarning ishlarida ham mana shunga yaqin fikrlar aytilgan. SHundan kelib chiqib, YUNESKO qarori bilan 2008 yil *Mahmud Koshg'ariy yili* deb e'lon qilindi va Turkiya poytaxti Anqara shahrida jahon turkiyshunoslari xalqaro anjumanga to'plandilar. Shu munosabat bilan tuzilgan ozarbayjon olimi Ramiz Askar tomonidan tuzilgan bibliografik ko'rsatkichda muallif Mahmud Koshg'ariyni “1008-yilda Koshg'ar shahri yaqinidagi O'pal qasabasida dunyoga kelgan... 1082-yilda yana o'z ona shahriga qaytib madrasa ochgan va 1105-yilda 97 yoshida o'sha yerda vafot etgan” deb yozadi²⁷.

“Devonu lug'oti-t-turk” – adabiy manba sifatida.

„Devonu lug'otit turk“, birinchi navbatda, lug'at kitobidir. Muallif Xitoydan Rungacha yoyilgan turkiy qabilalarning tilini atroflicha o'rganadi va ularning kundalik hayotda ishlatib turgan so'zlarini to'plab, arab tiliga tarjima etish va izohlashni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. Koshg'ariy biror so'zni izohlar ekan, uning boshqa turkiy qabilalardagi variantini ham keltiradi, bugungi ifoda bilan aytganda, qiyosiy metod bilan ish ko'radi.

Kitob turkiy xalqlarning tarixini o'rganish jihatidan ham katta ahamiyatga egadir. Unda quyidagi turkiy qabilalarning nomlari keltirilgan: bijanak (bular Rum sarhadiga yaqin yashaydilar), qipchoq, o'g'uz, yamak, boshqirt, basmil, qay, yaboqu, tatar, qirg'iz, chigil, tuxsi, yag'mo, ig'roq, jaru, jamul, uyg'ur, tangut va Xitoy bilan yondosh yashaydigan tabg'ochlardir. So'ng ularning joylashish o'rnini ko'rsatilgan rangli xarita berilgan. Muallif Yerni dumaloq tasavvur etadi va turkiy qabilalarni shunga muvofiq joylashtiradi. Atrof chegaralarni belgilaydi. Uningcha, bu qabilalar Rumdan Mochin (Xitoy)gacha yoyilgan bo'lib, uzunligi 5000, eni 3000 farsahlik (bir farsax—6—8 km) kengliklarda yashaydilar. Yuqorida tilga olingan qabilalarning bir qismi hozirda mustaqil millatga aylanib, o'z nomini saqlab keladi. Ko'pchiligi boshqa turkiy millatlarning shakllanishida ishtirok etib, ular tarkibiga singib ketgan.

Kitobda sanab o'tilgan 20 qabila bu bosh turkiy qavmlar nomi xolos. Ularning har biri, o'z navbatida, mayda bo'laklargabo'linadi. Masalan, muallif

²⁶ Махмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони / Девону лағатит турк. Уч томлик. I том. – Т.: ЎзФА нашриёти, 1960. – Б. 16.

²⁷ Ramiz Əskər. Mahmud Kaşğarının 1.000 illik yubileyinə 1.000 bibliografik Göstərici. Bakı, 2008. S.6, 8.

o'g'uz - turkmanlarning 22 qismga bo'linishini aytib, har birining nomini keltiradi. Asar birgina tilshunoslik, etnografiya emas, tarix, geografiya, folklor va adabiyotshunoslik, hatto tibbiyot kabi bir qator fanlar nuqtayi nazaridan ham qimmatli ma'lumotlar bera oladi. Masalan, Koshg'ariy buquq (bo'qoq) so'zini izohlar „ekan, uning kasallik sifatidagi ta'rifini beradi, tarqalish doirasini belgilaydi, patologiyasini tasvirlaydi, naslga o'tishiga diqqatni qaratadi va hokazo. Tarix, geografiyaga oid ma'lumotlar esa juda ham ko'p. Masalan, shaharlar, daryolar haqida gap ketganda, muallif ularning joylashish o'rni, tarixi, yon-atrofi haqida keng va atroflicha fikr yuritishga harakat qiladi. Jumladan, Etil (Volga) daryosi haqida shunday ma'lumot beriladi: „, Etil — Qipchoq ellarida oqqan bir daryoning otidir. Bulg'or dengiziga quyiladi; bir irmog'i Rus diyoridadir. Ushbu parchada shunday keladi:

Etil suvi oqa turur,
Qoya tubi qaca turur,
Baliq telim baqa turur,
Ko'lung taqi qush arur.

(Etil suvi oqayotir, Qoya tubin qoqayotir, Sonsiz baliq boqayotir, Ko'l hapriqib toshmoqda).

Muallif asarda adabiy tur, janrlar haqida ham to'xtaladi. Masalan, „qo'shug'" haqida fikr yuritib, uni „she'r", „qasida" deya izohlaydi. Adabiy-badiiy ijodning ma'naviy turmushdagi o'rniga yuksak baho beradi. Kitob „Muqaddima"sida uni „hikmatli so'zlar, sajlalar, maqollar, rajaz va nasr deb atalgan adabiy parchalar bilan" bezaganini faxrlanib ta'kidlaydi. Darhaqiqat, unda Koshg'ariy o'z fikr-mulohazalarini dalillash maqsadida yuzlab „adabiy parchalar" keltiradi. Bu hol asarga alohida ko'rk bag'ishlaydi. Bu adabiy parchalarning salmoqli qismini she'rlar tashkil qiladi. Shoir: „She'rda shunday kelgan",— deydi-da, misolga o'taveradi. Ushbu she'rlar orasida xalq og'zaki ijodidan olinganlari ham ancha-muncha. Kitobda Alp Er To'nga haqida bir necha she'riy parcha keltirilgan. „Alp" mard, botir degani. Mutaxassislar Alp Er To'ngani tarixiy shaxs deb hisoblaydilar. U miloddan oldingi VII — VI asrlarda saltanat qurgan saqalarning qo'shin boshlig'i. Mazkur she'r uning o'limiga bitilgan marsiyadir. Marsiya — biror kishining o'limiga bag'ishlab yoziladigan she'r turi. Unda, odatda, o'sha kishining qadri, o'rni, xizmatlari va ayriqliq, judolik iztiroblari aks etadi. Bu yerda biz xuddi shu holni ko'ramiz. Alp Er To'nga o'limi chidash mumkin bo'lmagan og'ir judolikdir. She'rning butun ruhi shu fikr ifodasiga qaratilgan. Ifoda esa buyuk inson va tuban dunyo muqoyasasi asosiga qurilgan. So'zlar - zalvorli, o'ylar - iztirobli, tuyg'u - avj pardada:

Alp Er To'nga o'ldimu?!
Egsiz ajun qoldimu?!
O'zlek o'jin oldimu?!
Emdi yurak yirtilur.

(Mard Er To'nga o'ldimi?! Buzg'un dunyo qoldimi?! Zamon o'chin oldimi?! Endi yurak yirtilar.)

Ko'nglim ichin o'rtadi,
Etmish bashig' qartadi,
Kechmish uzug irtadi,
Tun-kun kechib irtilur.

(Ko'nglim ichdan o'rtandi, Bitgan yara ochildi, O'tgan kunlarga boqdi, Tun-kun kechib, uzoqlashmoqda.) Muhimi shundaki, bu yo'qlovlarda odamning tuyg'ulari go'zal badiiy libosga o'rab, eshitganga ham ta'sir qiladigan yo'sinda beriladi.

„Devonu lug'otit turk"dagi she'riy parchalar ajdodlar hayoti, ular boshidan kechgan issiq-sovuq kunlar, quvonch-tashvishlar oynasidir. Ularda jangovar hayot manzaralaridan mehmon kutishgacha, ishqiy-intim kechinmalardan olamni idrok etishgacha bo'lgan anvoyi va murakkab tuyg'ular o'z ifodasini topgan. Inson borki, armon bor. Odam hamisha bir dunyo orzu bilan yashaydi. Lekin hayot otlig' hukmdor ularning hammasini ham ushal-tiravermaydi. Armon xuddi o'sha nuqtada tug'iladi. U ko'pincha hasrat orqali ifoda qilinadi:

Tun-kun turib yig'layu,
Yoshim mening sovrulur.

(Kecha-yu kunduz yig'layman, Ko'z yoshlarim har tarafga sochiladi.)

„Devonu lug'otit turk" asari turkiy tilning X—XI asrlardayoq yuksak jahoniy mavqega ko'tarilganligiga dalildir.

Asar nusxalari. Mahmud Koshg'ariy o'z dastxati bilan yozilgan 4 nusxa abbosiy xalifalari saroyida saqlangan, so'ngra esa xalifalikning ko'chishi, Bog'doddagi janglar natijasida yo'qolgan. Asarning bizga etib kelgan yagona nusxasi Shom (hozirgi Suriya) mamlakatining poytaxti Damashq shahrida Muhammad ibn Abu Bakr ibn Abulfath as-Saviy ad-Damashqiy tomonidan 664/1266 sana 27 shavvol / 1 avgustida ko'chirib tugatilgan. Asardan yozilganidan qariyb 200 yil keyin ko'chirilgan bu nusxa, kotibning fikriga ko'ra, u Mahmud Koshg'ariyning o'z qo'li bilan yozgan qo'lyozmadan ko'chirib kitobat qilgan. Qo'lyozma 638 betdan iborat bo'lib, har sahifada 17 satrdan matn yozilgan. Qo'lyozma Istanbul (Fotih)dagi Millat kutubxonasida *Ar.4189* raqami bilan saqlanadi.

Tarjimalari va nashrlari. „Devonu lug'atit turk"ning izoh va tushuntirish matnlari arab tilida yozilgani uchun u XX asrda bir necha tillarga tarjima qilingan. Asarning turk, o'zbek, uyg'ur, qozoq, ozarboyjon, ingliz, nemis, rus v.b. tillarda (jami 18 tilda 22 marta to'la va qisman tarjima qilingan) chop etilgan.

Nihoyat, 1960-63 yillari Solih Mutallibov tarjimasida uch jild holida o'zbek tilida to'la nashr qildirilgan²⁸. „Devon..."dan dastlabki namunalar

²⁸ Махмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони / Девону лағатит турк. Уч томлик. – Тошкент: ЎзФА нашриёти, 1960–1963.

O'zbekistonda 1927-1928 yillarda Fitrat tomonidan e'lon qilingan²⁹. So'ngra ushbu namunalar "O'zbek adabiyoti xrestomatiyasi" (1940), "O'zbek poeziyasining antologiyasi" (1948), "O'zbek adabiyoti" (1 tom, 1960) to'plamlarida qayta chop etilgan. So'ngra umumta'lim maktablari va o'rta maxsus ta'lim tizimi uchun yaratilgan majmualardan o'rin olgan.

Asar asosida tuzilgan indeks va lug'atlar. Nemis turkshunosi K.Brokelmann 1928 yilda ushbu asar asosida "O'rtaturk tili lug'ati"ni nashr qildirgan.

Bosim Atalay esa "Devon..." indeksini tuzishda lug'atdagi ismlarning har birining tarjimai va sahifalarini ko'rsatgan. Tarjimonning asarning Ikkinchi nashriga yozgan so'zboshisi (1985)da ko'rsatilganidek, garchi "dizin"da lotin yozuvida 8783 so'z tarjima etilsa-da, bu ish oxiriga qadar etmagan. Chunki unga ilova qilingan ismlar ko'rsatkichi, to'g'ri va yanglish o'qilgan so'zlar jadvali nihoyasiga etmagan.

"Devon..."ning o'zbekcha tarjimasining indeksi Solih Mutallibov va akad. G'.Abdurahmonov hamkorligida tuzilgan.

O'rganilish tarixi. Mahmud Koshg'ariy asarini ilmiy asosda tadqiq etish, asosan, XX asr boshlariga to'g'ri keladi. Asar 1914 yilda kitobsevar Ali Amiriy tomonidan topilgan.

Asar haqida V.Radlov, G.Bergshtresser, F.Xommel, V.V.Bartold, S.E.Malov, I.I.Umnyakov, A.Bombachi, J.Kelli, R.Denkoff, J.Kelli, A.N.Kononov, I.V.Stebleva, T.A.Borovkova, R.Ermers, YU.A.Zuev, I.Xavenshild kabi xorijiy va rus olimlarining ishlari ma'lum.

Turk olimlari Bosim Atalay, Najib Osimbek, Ismoil Hikmat, Said Bey, Mehmet Fuod Ko'prulu, Zaki Validi To'g'on, Farit Birtek, M.SH.Ulkutashir, A.Jafer o'g'lu, Sechqin va Sarab Tug'ba Yurtasar v.b. turk olimlari tadqiqot olib bordilar. Sobiq Ittifoqda B.CHO'ponzoda, P.K.Juze, J.Validov, S.Axalli, S.K.Ibragimov, I.S.Xarkovskiy, A.Eqeubay, X.S.Xo'jaev, Ramiz Askar, X.Ko'ro'g'li, A.B.Xalidov kabi qardosh xalqlar olimlarining ishlari mavjud.

O'zbekistonda Fitrat, S.Mutallibov, Q.Karimov, A.Rustamov, H.Hasanov, A.Qayumov, G'.Abdurahmonov, E.Umarov, A.Abdurahmonov, S.Rustamiy v.b. ning tadqiqotlari orqali ushbu qomusiy asar jiddiy tadqiqot obyektiga aylandi.

"Devon..."ning turkiy tillarga tarjimalari orasida B.Atalay tarjimai (1939-1941) nisbatan birinchiladan bo'lib nashr qilingan bo'lsa ham, uning turkiy tilga ilk tarjimai 1935-37-yillarda o'zbek olimi Xolid Said Xo'jayev³⁰ edi. B.Atalay ham o'z kitobida Xo'jayev nomini tilga olib uni e'tirof etadi. Asar nashri qatag'on tufayli to'xtab qoladi.

²⁹ Фитрат. Энг эски турк адабиёти намуналари. – Самарканд-Тошкент, 1927; Ўзбек адабиёти намуналари. 1-жилд. – Самарканд-Тошкент, 1928.

³⁰ Xolid Said Xo'jayev Rashod Nuri Guntekinning "Choliqushi" romanini o'zbek tiliga, A.Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanini ozarbayjon tiliga tarjima qilganligi bilan ham mashhur.

Asarning yozilish sabablari va xususiyatlari. “Devon...” muallifi oʻz asari muqaddimasida Xalil ibn Ahmadning “Kitobu-l-ayn» asari (bu asar arab filologiyasining ilk va muhtasham manbalaridan boʻlib, hozirgi kunga qadar toʻla saqlanmagan).

Asarni sinchiklab sinchiklab oʻrgangan va uning asosida tadqiqiy majmua yaratgan prof. Fitrat “Mahmud Koshgʻariy “Devoni lugʻat”da 6,5 mingdan ortuq soʻzlarni olib izoh qiladir. Koʻb oʻrinlarda bu soʻzlarning qabilaviy ayirmalarini koʻrsatadir. Mahmud Koshgʻariy asarini birgina izohli lugʻat yoki filologiyaga ilmiga doxil manba deb qarash kamlik qilsa ham biz asarning Oʻzbek filologiyasi bilan bogʻliq jihatlarigagina eʼtibor qaratish bilan cheklanamiz.

Tarkibi. “Devonu lugʻati-t-turk” uch qismdan iborat: muqaddima, lugʻat va fihrist (indeks).

Muqaddimada Hamdu salatdan soʻng muallif oʻzini tanitib, turkiy xalqlarning ulugʻvorligi, turk tili bilishlikning ahamiyati haqida soʻz yuritgan.

“Devon...”ning lugʻat qismi sakkiz boʻlimga joylashtirilgan boʻlib, ular arab alifbosi va fonetikasi qoidalari asosida (kitobdagi turkcha soʻzlarning arabcha sharhlanganini unutmaylik) dastlab soʻzboshida hamza kelgan otlar boʻlimi (1) berilgan boʻlib, ikki harfli soʻzlar (2), muzoaf, yaʼni bir harf ikki marta takrorlangan soʻzlar (3), tarkibida burun tovushlari (hozirgi istilohda: sonorlar) boʻlgan otlarning misollari (4) beriladi. Keyin uch harfli soʻzlar (5), toʻrt harfli soʻzlar (6), bu boʻlimning turlari, oxiri “a” bilan tugagan soʻzlari, ortiqcha harfli boblar, soʻzlarning boshi va oxiri “alif” boʻlgan soʻzlari, gʻunnalilar boʻlimi (7) va ikki undosh qator kelgan soʻzlar (8) boʻlimlaridan iborat. Har bir boʻlimdagi soʻzlar feʼllar va otlar tarzida ikki ajratilgan. Bu oʻrinda asosan, isteʼmolda boʻlgan soʻzlar qoʻllanilgan boʻlib, ayrim soʻzlarning arxaik shakllari, yaʼni isteʼmoldan chiqqanlarini ham koʻrsatib borgan.

Qamrov doirasi. Muallif buyuk tilshunoslik kashfiyotini bajarish bilan cheklanmay, endi adabiyotshunos va folklorshunos olim sifatida masalaga yondoshadi va har bir soʻz qoʻllanilgan misollarni zamonidagi va oʻzigacha yaratilgan adabiy manbalarni keltiradi. Bu haqda yana muallifning oʻziga soʻz bersak: “men bu kitobni maxsus alifbo tartibida (yaʼni ajam harflari tartibida) hikmatli soʻzlar, sajʼlar (qofiyali nasr naumnalari), maqollar, qoʻshiqlar, rajaz (jangnoma aytimlari) va nasr deb atalganparchalar bilan bezadim” (“Devon...”, 44-bet). Agar mutaxassis nigohi bilan qaralsa, Mahmud koshgʻariy shunchaki badiiy asar namunalarini keltiribgina qolmagan, ularning janriy jihatlaridan kelib chiqib tasnif ham qilgan. Tasnifdagi har bir asarga janriy tavsif bergan, ular qoʻllanilgan asarlar, bu asar mansub qabilar va ayrim oʻrinlarda ularning mualliflarini ham tilga olgan.

“Devon...”da til, adabiyot, tarix, falsafa, geografiya, huquq, tabobat, ilohiyot, mantiq, siyosat, harbiy sanʼat, axloqshunoslik, etnografiya singari sohalariga oid maʼlumot va misollar uchraydi. Kitobga ilova qilingan xarita filologiya ilmida tuzilgan ilk dialektologik xarita hisoblanadi. Shuningdek,

kitobda 200 dan ortiq dori turi tilga olingan, 30 dan ortiq kasallik aniqlanib, unga shifo bo'luvchi 40 tadan ko'proq ovqat va retsept tavsiya etilgan.

“Devon...”da uchraydigan turkiy adabiy janrlar. “Devon...”da umumiy hajmi 764 misra bo'lgan 289 to'rtlik va ikkilik (bayt) she'riy namunalari berilgan.

Fitrat “...namunalari”ning birinchi qismida 14 turkumda shartli sarlavhalar bilan bir qancha to'rtliklar berilib, ularning izoh va tarjimalaridan tashqari olim ikki marsiyani mazmun va mavzu jihatidan farqlaydi. Ma'lumki, Fuod Ko'prulu “Devon”ga kirgan parchalarni adabiy nav' jihatidan “Marsiya, doston, ov qo'shiqlari, ishq va sharob she'rlari hamda hikmatlar”dan iborat deb ko'rsatgan edi. Shu bilan birga olim “Turk adabiyotining manshai” maqolasida Alp Erto'nga mavzusidagi to'rtliklarni o'zaro mazmun jihatidan bog'lab, ularni to'rt marsiyaga ajratgan ham edi. Fitrat bu qarashlarni isloh etib, avvalo, Alp Erto'nga nomi bilan bog'liq manzumalar to'rt marsiya emas, balki ikki marsiyani tashkil etishini isbotladi. Qolgan ikki marsiya haqida “boshqa unvonlar berish kerak” degan fikrga keldi. Fitrat “Devon”dagi “O'g'uzlar bilan urush” deb nom bergan parchani milodiy VI-VII asrlarga taalluqli ekanini aniqlaydi. Devondan tanlab olingan adabiy parchalarni esa ikki qismga ajratadi: Birinchisi, asosan, to'rtliklardan iborat bo'lib, undagi asarlar qisqa vaznda aytilgandir. Bular tasviriy parchalar bo'lgani uchun ular mavzu jihatidan quyidagicha tasnif qilingan: Alp Erto'nga marsiyasi, Yoz-Qish munozarasi, Bir urush maydoni haqida, Yoz o'yinlari, Ovdan urushga, Tog'ush begining urushi, Uyg'urlar bilan urush, Ikki savdogar orasida, Ayriliq (hijron), sevgiga oid parchalar (7 parcha), Uch urush (5 parcha), Bir urush, Doston boshlang'ichi (6 parcha) va Bir marsiya (3 parcha).

Fitrat tasnifida, ikkinchi qism ikkiliklardan iborat bo'lib, ular ta'limiy–axloqiy mazmundadir. Fitrat masnaviylarni quyidagicha mavzularga ajratadi: Nasihat, Mehmon tutish to'g'risida, Tarbiya to'g'risida, Bir go'zal to'g'risida, E'tiqodiy bir parcha, O'g'limga nasihat, Dunyodan shikoyat, Sevgan bir kishi uchun, Boylikni maqtaydir, O'gut, Maqtanish, Boylik to'g'risida, Aldangan bir kishiga, O'zini maqtab, Ayrilish, Diniy nasihat, Mehmon to'g'risida, Rohat to'g'risida.

Fitrat o'z majmuasiga uchinchi qism o'rttirgan va bunda “manzumalarning ba'zi so'zlarini izoh qilish, ba'zi so'zlardagi sarfiy (morfoloqik – H.B.) va savtiy (fonetik – H.B.) ahamiyatli nuqtalarni chizib o'tgan”. Bu jihatdan muallif Mahmud Koshg'ariy yo'lidan borgan. Bundan tashqari Fitrat har bir manzum parchaning nasriy bayonini yozib chiqqan (1) va janrini aniqlagan (2). Qadimgi davr adabiy yodgorliklarining mavzu jihatini belgilagan (3), mazmunan ularni bir-biri bilan bog'lashga harakat qilgan (4),

vazn xususiyatlarini aniqlagan (5), asarning shakli (6) va qofiyasiga oid fikrlar (7)ini ifoda qilgan³¹.

“Devon...”da 318 ta maqol va hikmatli soʻzlar keltirilgan boʻlib, ulardan 26 tasi ikki marta, 6 tasi uch marta tilga olingan. Bu maqollar turkiy xalqlarning falsafasi, turmush tajribasi, hayot hodisalariga munosabatini anglatadi.

Fitratdan soʻng ayni yoʻnalishda ilmiy yumushlar amalga oshirilmagan boʻlsa ham jahonga larza solgan buyuk ilmiy asarni oʻrganishga va zamonaviy tillarga tarjima qilishga oʻziga xos yoʻl ochilgan.

“Devon...”da oʻsha davga mansub adabiy pachalani ifodalovchi quyidagi atamalar uchraydi:

1. Etuk - hikoya, ertak (biror maqsadni shohga bildirish, hikoya qilish uchun ham ishlatilgan) (1,98)
2. Otkunch – hikoya (3,197) Avtobiografik hikoya.
3. Sav – hikmat, qissa, hikoya, risola, xat, kitobcha, nutq maʼnolaidagi soʻz. Tadqiqotchi T.Haydarov fikricha, mazkur termin yunoncha mif terminiga mos keladi³².
4. Jir – gʻazal, maqom, kuy (3.15)
5. Kug – sheʼr vazni, kuy, latifa (3.144)
6. Tabzugʻ – topishmoq (1.429)
7. Oʻtluk – nasihat, oʻgit mazmunidagi sheʼr.
8. Yigʻi-yoʻqlov – marsiya sheʼr.
9. Qargʻaq – qargʻish mazmunidagi sheʼr. (2.333)
10. Alqish – madhiya, maqtov sheʼr. (1.123)
11. Qoʻshugʻ – qoʻshiq, sheʼ, qasida. (1.357)
12. Yir – sheʼr, kuy vazni. (3.159)

Nazorat uchun savollar:

1. Mahmud Koshgʻariy hayoti haqida nimalar bilasizmi?
2. Koshgʻariyning turkiyshunoslikdagi hissasi nimalardan iborat?
3. “Devonu lugʻoti-t-turk” asari haqida maʼlumot bering.
4. “Devonu lugʻoti-t-turk” da qanday adabiy janrlar jamlangan?
5. Asarda keltirilgan afsonalarni aytib bering.
6. Asarda keltirilgan adabiy parchalar qaysi eposning bir qismi sifatida baholanadi?

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Vohidov R., Eshonqulov H. Oʻzbek mumtoz adabiyoti tarixi. – T., 2006.

³¹ Фитрат асарининг замонавий наشري учун қаранг: Фитрат. Энг эски турк адабиёти намуналари. Адабиётимиз тарихи учун материаллар. / Нашрга тайёрловчи ва сўнгсўз муаллифи О.Ҳамраева. (Масъул муҳаррир ва сўзбоши муаллифи Ҳ.Болтабоев). – Т.: МUMTOZ SOʻZ, 2008.

³² Ҳайдаров Т. “Гўрўғли” ва мифология синкретизми. НДА. – Т., 1993. 10-б.

2. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т., 1981.
3. Муаллифлар. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик.. – Т.: Fan, 2001.
4. Adizova I. O`zbek mumtoz adabiyoti tarixi. - Toshkent: 2006.
5. Orziqulov N. O`zbek mumtoz adabiyoti tarixi. - Toshkent: 2007.
6. Adabiyot. (Akademik litsey 1-kurs o`quvchilari uchun darslik). – Т.,2000.
7. Болтабоев Ҳ. “Девону луғотит турк”нинг илк таржимони // ЎТА, №4, 2016. 65- 70-бетлар.
8. www.ziyounet.uz
9. <http://kh-davron.uz>

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. 3 томлик. 1961,1962,1963/ Нашрга тайёрловчи С.Муталлибов. – Тошкент, 1963.
2. Қадимги туркий тил луғати (X-XII асрлар): “Девону луғоти-т- турк”, “Қутадғу билиг”, “Ҳибату-л-хақойиқ” асарлари бўйича/ Тузувчи :ф.ф.н.Қ.Каримов. – Тошкент: Мумтоз сўз,2009.
3. Ўринбоев Б. Махмуд Кошғарий: библиографик кўрсаткич. – Тошкент, 2002.
4. Одилов Ё. “Девону луғотит турк”даги баъзи сўзларнинг семантикаси тадқиқи (М.Кошғарийнинг асари асосида)//Til va adabiyot ta’limi.2013, №6
5. Болтабоев Х. “Девону луғотит турк”даги мазмун парчаларнинг адабий таснифи// Махмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асари ва унинг туркий халқлар маданияти ҳамда жаҳон цивилизациясидаги ўрни (Халқаро конференция материаллари). – Самарқанд, 2002. 118-119-б.
6. Ражабов Д. “Девону луғотит турк”даги адабий парчалар ҳақида// ЎТА, №2, 2013. 34-38-бетлар.
7. Абдулахатов Н., Тошпўлатов И., Носирова У., Жўрабоева У. Махмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асаридаги лексик бирликлар тадқиқи. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2013. – 87 б.
8. Орипов З. Туркий сўзлар девонида мусикашунослик атамалари//Шарқ машғали, 2012, №2. – 5-7-б.
9. Мислиддинова М. Махмуд Қошғарийнинг айрим фоностилистик қарашлари//ТАТ, 2012, №2. – 36-38-б.
10. Рустамова С.А. Махмуд Кошғарий “Девон”идаги “ишмам” атамаси ҳақида//ЎТА, 1995, №5-6. – 53-55-б.
11. Акрамов Қ. Миф ва ёзма адабиёт муносабатига доир//ЎТА, 1996, №5. – 56-58-б.
12. Бегалиев М., Зокиров Э. “Девону луғотит турк”даги иктисодиётга оид айрим сўзлар ҳақида // ЎТА, №4, 2011. – 113-115-бетлар.
13. Нурмонов А. Махмуд Кошғарийнинг лингвистик қарашлари // ЎТА, №1, 2012. 104-111-бетлар.
14. Расулова Г. “Девону луғотит турк”да сочиловчи нарсалар солинадиган рўзгор буюмларини ифодаловчи лексемалар // ТАТ, №5, 2010. 24-29-б.
15. Абдиев М. “Девону луғотит турк”да қўлланган шахс номлари // ЎТА, №6, 2012. 65-67-бетлар.
16. Бердиев Х. “Девону луғотит турк”даги ўтовсозли атамалари// ЎТА, №6, 2015. 82-85-бетлар.

YUSUF XOS HOJIB HAYOTI VA IJODINING MANBALARI

Reja:

1. Yusuf Xos Hojib hayoti va ijodining manbalari.
2. “Qutadg’u bilig” adabiy manba sifatida.
3. “Qutadg’u bilig” hamda ijtimoiy-siyosiy va falsafiy masalalar. Dostonda axloqiy va estetik qarashlar.
4. Doston janrlari: masnaviy, qasida, to’rtlik va g’azal unsurlari. Asarning ahamiyati.

Tayanch iboralar: *Doston, hadis, ramz, qasida, masnaviy, to’rtlik, tuyuq, madhiya, tasavvuf, davlat, gurizgoh, nasib, adolat, aql, ofiyat, zohid.*

Yusuf Xos Hojib hayoti va ijodining manbalari.

Yusuf Xos Hojib (Bolosog’uniy) hayoti haqida faqat uning asaridagi ma’lumotlar doirasidagina xabar qilinadi. Asarda yozilishicha, shoirning asl ismi Yusuf bo’lgan, Bolosog’un (Quz O’rdu) shahrida tug’ilgan. Yusuf ismli shoir *Bolosog’uniy* (tug’ilgan eriga ko’ra) nisbasini olgan. Hatto asarning rus tilidagi 1983-yilgi nashrida muallifni Yusuf Bolosog’uniy deb tanishtiradi. Asarda: “*Kitab izisi Yusuf ulug’ Hajib o’zinga pand berur, Yusuf Xas Hajib teb ati javi yozilmish*” deyilgan. Ma’lum bo’ladiki, shoir Yusuf ulug’ (katta, yuqori) mansabda xos (maxsus) hojiblik (eshik og’asi) vazifasida ishlagan. Bolosog’unda o’z asarini yoza boshlagan va qoraxoniylar davlatining poytaxti bo’lgan Qashg’ar shahriga kelib tugallagan. Uni 462\1069 yilda yozib tugallab, Tavg’ach Ulug’ Bo’g’ra Qoraxonga taqdim qilgan. Asar hukmdorga ma’qul bo’lgani uchun shoirga Xos Hojib unvoni berilgan. Shuni ta’kidlash kerakki, turk davlatchilik asoslari va mamlakat boshqaruvi masalalaridan bahs yuritgan ushbu manba Nizomulmulkning “Siyosatnoma” (469\1077)sidan etti yil avval, Kaykovusning «Qobusnoma» asaridan (485\1082) 12-13 yil avval yaratilgandir.

Asardagi

Tegurdi manga elgi ellik yashim

O’qir altmish emdi manga kel teyu

Mazmuni: Ellik yoshim menga qo’lini tegizdi,

Oltmish yosh meni kel deb chorlayapti

bayti muallif asar yozayotganida 50 yoshlar chamasida bo’lagniga ishora. Boshqa bir o’rinda

Yil altmish eki erdi to’rt bila...

Tugal o’n sakiz ayda aydim bu so’z

misralari bizga “Qutadg’u bilig” 18 oy davomida yozilib, 1062-1069 yilda tugallanganini ma’lum qiladi. Kitobda shunday yozilgan:

Kitab ati urdum Qutadg’u bilig,

Qutadsu o’qug’liqa tutsu elig.

Bundan kitob o'quvchining qo'lidan baxt tutsin deya, uni baxtga eltuvchi bilim deb atagani anglashiladi. Fitrat qut – “baxt”, qutadg'u/qutayg'u – “baxtliklanish”; bilig – “bilim” bo'lib, “Qutadg'u bilig”ning ma'nosi “Baxtliklanish bilimi” bo'ladi, degan xulosaga kelgan³³.

Shunday qilib, baxtliklanish bilimi o'z o'quvchilariga saodat keltirish barobarida dunyoga tanilgan.

Chiniylar “Adabu-l-muluk” teb ayar
Machinlar “Anisu-l-mamolik» ma ayar

Bu Mashriq elinda ulug'lar muni
“Ziynatu-l-umaro” teyurlar ko'ni

Eranlig'lar “Shohnoma” ter mungar
Turanlig'lar “Qutadg'u bilig” teb uqar

Asarning muqaddimasida ushbu fikrni takror keltirish bilan birga «Anisu-l-mamolik» birikmasi “Aynu-l-mamlakat” bo'lib yozilgan. Shu holatning o'ziyoq muqaddima asar muallifi tomonidan yozilmagan, degan A.Vamberi, V.Tomsen, M.Xartman, Fitrat va Q.Karimov fikrlarini tasdiqlaydi.

Asarning tiliga doir qashg'ar tili (Mehmet Fuod Ko'prulu), chig'atoy tili (V.Tomsen), uyg'ur tili (S.E.Malov)da yozilgan degan fikrlashlar bo'lishiga qaramay, bu qoraxoniylar davlatida umumiste'molda bo'lgan turkiy xalqlar tili (Mahmud Koshg'ariy bu hududdagi turkiy tilga nisbatan *xoqoniy* turkchasi istilohini qo'llagan) ekanini barcha olimlar e'tirof etganlar. Asar yuzasidan A.Fitrat, N.Mallayev, G'.Abdurahmonov, Q.Karimov, B.To'xliyev, Sh.Shukurov, Q. Sodiqov, Z.Sodiqov³⁴, Q.Siddiqov³⁵, A.Axmetova, X.Abdullayev, B.Abdurahmonova kabilar tadqiqot olib borganlar.

Yozilishi va saqlanishi. “Qutadg'u bilig” asari XIX asr boshlariga qadar adabiyotshunoslikka ma'lum bo'lmagan, Navoiy va Bobur asarlarida ham, undan keyin yaratilgan o'nlab tazkiralarda ham tilga olinmagan. Uning dastlabki nusxasi - 843/1439 yilda Hirotda Hasan Qora Sayil SHams tomonidan uyg'ur yozuvidagi qo'lyozmasi mavjud edi. Bu asar taxminan ko'chirilgan zamonlarda To'g'ot shahriga keltirilgan. 879/1474 sanada qo'lyozma

³³ Фитрат. Кутадғу билиг / Танланган асарлар (нашрга тайёровчи Ҳ.Болтабоев). II жилд. – Т.: Маънавият, 2000. – Б.13-14.

³⁴ NamDU dotsenti f.f.n Z.Sodiqov “Кутадғу билиг” таржималарининг қиёсий-типологик таҳлили” (Т.: Фан, 2007. 172 б.) monografiyasida dostonning jahon ilmida o'rganilish darajasi, undagi diniy-falsafiy mavzudagi, o'ziga xos turkiy parchalarning tarjima xususiyatlari, rus, nemis, ingliz tiliga qilingan tarjimalarning yutuqli va nuqsonli jihatlar haqida atroflicha fikr yuritadi, doston poetikasi, undagi badiiy san'at va tasvir vositalarining, ibora, maqol hamda aforizmlarning qay tarzda tabdil etilishi bo'yicha qimmatli fikrlar bildiradi.

³⁵ NamDU dotsenti f.f.n Q.Sodiqov “Кутадғу билиг” тўртликларининг инглизча бадий таржимаси хусусиятлари” (Т.: Bayoz, 2014. 128 б.) monografiyasida dostonning yurtimiz va jahonda o'rganilishi, tadqiqotlar tanqidiy va qiyosiy tahlil etilgan. Asarning ikki inglizcha (R.Denkoff va V.Mey tomonidan amalga oshirilgan) tarjimalarning badiiy qimmatini to'rtliklar misolida aniqlanib, tarjimada vositachi til – rus tilining ta'siri ham belgilangan.

Abdurazzoq SHayxzoda baxshi talabi bilan Kadi Ali Fanari o'g'li tomonidan Istanbulga olib kelingan. 1796-yil Avstriya elchisi H.Purgshtal qo'lyozma sotib olgan va Vena Qirollik kutubxonasiga topshirgan edi.

«Qutadg'u bilig» qo'lyozmasining arab yozuvidagi (suls xati bilan) uchinchi nusxasi Namangandan topilgan. Kitobni prof. Fitrat 1924 yilda Muhammadhoji Lolareshdan qo'lga kiritgan bo'lib, u Namanganda xususiy bosmaxona egasi Is'hoqxon to'ra Ibrat uyidan tintuv vaqtida topilgan, qo'lyozmani qo'lga kiritgan tintuvchi kitobni sotib yuborgan edi. Fitrat domla asarni Toshkentga keltirib, u haqda 1925 yilda maqola e'lon qilgan, «O'zbek adabiyoti namunalari. 1-jildida undan parchalar nashr qildirgan. Bir qancha sarguzashtlarni boshdan kechirgan ushbu nusxa hozir O'zRFA SHida 1809 raqami bilan saqlanadi.

Asarning Qohira nusxasi 1896-yil Qohirada nemis olimi B.Moris tomonidan topilgan. Asar nusxasi V.V. Radlov buyurtmasi bilan 1898-yil Rossiyaqa keltirilgan.

S.Y.Samoylov asarning har uchala nusxasini solishtirib chiqib, uyg'ur yozuvidagi nusxa qolgan ikki arab yozuvidagi nusxadan katta farqqa ega ekanligi, bu nusxa uyg'ur yozuvidagi kamyob qo'lyozma sifatidagina ahamiyatga egaligini yozgan edi³⁶.

«Qutadg'u bilig» adabiy manba sifatida.

Kitob nasr bilan yozilgan muqaddima, boblarni ko'rsatuvchi fihris (mundariyasi) va nazm qismidan tarkib topgan. Uning 11 fasli she'riy debocha bo'lib, qolganlari voqea bayonidan iborat. So'nggi faslda kitobning yozilgan yili haqida ma'lumot berilgan. Tabiiyki, qo'lyozma nusxalar o'zaro farqlanadi. Akad. A.Kononov asarning Namangan nusxasini «mavjud nusxalar ichida nisbatan mukammali deb hisoblagan»³⁷.

Asarning hajmi 6,5 ming bayt deb aytilsa ham, Fitrat ma'lumotiga qaraganda, Namangan nusxasi 6329 baytdan iborat. Vena nusxasida esa 171 bayt etishmaydi. Nasriy muqaddima asar muallifiga tegishli bo'lmagani tufayli asarni asosiy she'riy matndan kelib chiqib tarkiblash lozim. Debochada Hamd, sano, na't, Qoraxon madhi, Kitob avvali, yetti kavokib va o'n ikki burj, Odanning qadr-u qimmat, til ardami (fazilatlar), kitob egasining uzri, nasihat so'zi, bilim va uquv ardami, Kitobning nomi va o'z (muallif) qariligi (yoshi) kabilar bayon qilingan. Asar voqealari 391-baytdan boshlanadi.

Asarning janri nisbatan murakkab, uning tarkibida masnaviy, ruboiy, to'rtlik kabi janrlar uchraydi. Bizningcha, asarni *ta'limiy doston* deb qabul qilsak-da, unga *syujet va kompozitsion jihati murakkab* tarkibli bo'lganini va boshdan oyoq bir vaznda yaratilmaganligini qo'shib qo'yish zarur.

³⁶ Болосогунский Ю. Благодатное знание / Послесловие А.Н.Кононова. – М.: Наука, 1983. – С. 511.

³⁷ Болосогунский Ю. Благодатное знание / Послесловие А.Н.Кононова. – М.: Наука, 1983. – С. 495-517.

Vazn xususiyatlari. Asar asosiy voqealarini bayon qilgan nazmiy qism, Fitratning aniqlashicha, “yozilishi tizimning ikkilik – masnaviy shaklida”³⁸. Ushbu fikrni izchil davom ettirgan Q.Karimov doston mutaqoribi musammani solim vaznidagina emas, undan far’iy (hosila) bo’lgan *mutaqoribi musammani mahzuf va mutaqoribi musammani maqsur* vaznlarida yozilgan, degan qat’iy xulosaga kelgan.

Janr xususiyatlari. “Qutadg’u bilig”da 210 ta to’rtlik mavjud³⁹ bo’lib, mazkur to’rtliklar ruboiy darajasiga yetmagan, biroq ularning janr xususiyatlarini o’rganish, bu to’rtliklarning turkiy tillardagi ruboiylarning shakllanishida muhim bosqich bo’lganini ta’kidlab turadi⁴⁰. Bu to’rtliklarda xalq og’zaki ijodi an’analari bo’rtib turadi. Dostondagi “Qayu erda bo’lsa uqush birla o’g” misralari bilan boshlanuvchi to’rtlik o’zbek adabiyotida tuyuqning ilk namunasi deb baholanadi.

Sharq adabiyotida qasidalar kompozitsion jihatdan ikki xil - qasidayi tomm (to’liq qasida), qasidayi mujarrada (noqto’liq qasida). Qasida nasib (yoki tashbib – kirish qism), gurizgoh (krishdan asosiy qismga ulash joyi), madh, duo hamda talab qismlaridan iborat bo’ladi. Taroziy qasidada to’rt xususiyat – adl, insof, shijoat, saxovat yodga olinishini, qolgan xislatlar shoir ixtiyorida ekanini yozadi [8]. Qasidayi mujarradada yuqoridagi ayrim qismlar bo’lmasligi mumkin.

Doston mavzusi va timsollari. Asarning voqealar ko’lami keng bo’lgani uchun uni bir-ikki mavzuni tashigan deb bo’lmaydi. Doston mavzularini belgilashda fihrisdagi boblanish yordam berishi mumkin. Mana shu “ko’mak”ka tayangan holda *davlat sifati ardami (fazilati), adl sifati manguligi, bilim va uquv o’rni, beglar, amirlar, hojiblar, pardadorlar, elchilar, kotiblar, xazinador, dasturxonchi, sharobdorlarning vazifalari, xotin olish, farzand tarbiyasi, yig’in va dasturxon adabi v.b.* haqida fikr yuritilganini uqish mumkin. Biroq bu hammasi emas, fihrisdagi “sarlavhalar” shartli bo’lib, ular asar mavzu doirasini belgilashdan ko’ra syujet tartibi bayoni ekanligini unutmaslik kerak: *Oyto’ldining Kuntug’di huzuriga kelishi, Eligning O’g’dulmishga savoli, O’zg’urmishning eligga nasihati...* kabi.

Dostonning mavzular doirasi asardagi timsollar o’rni va vazifasi bilan qat’iy bog’lanadi. Chunki Kuntug’di elig (hukmdor)gina emas, u *Adl* (adolat) timsoli. Oyto’ldi vazirgina emas, *qutli, barakali davlat* timsoli. O’g’dulmish – vazirning o’g’li bo’lishi bilan birga *aql va zako* belgisi, vazirning qarindoshi O’zg’urmish esa, *qanoat, ofiyat* elchisi sifatida taqdim qilinadi:

Biri to’g’rilikka tayanch – adolat,

³⁸ Фитрат. Аруз ҳақида / Нашрга тайёрловчи Ҳ.Болтабоев. – Т.: Ўқитувчи, 1997. – Б. 27.

³⁹ Сидиков Қ. “Қутадғу биліг” тўртликларининг инглизча бадиий таржимаси хусусиятларини - Тошкент: Бауоз, 2014. 128 б. – 9-июно

⁴⁰ Xos Hojib Yusuf. Qutadg’u bilig. To’rtliklar. (Nashrga tayyorlovchilar: B.To’xliyev, Q. Sidiqov, S.Ibotov) – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O’zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010. – 107-b.

Biri davlat erur, u qutli g'oyat.

*Uchinchi ulug'lik – aql va zako,
To'rtinchi qanoat erur bebaho*⁴¹.

Asarda SO`Zning ulug'lanishi. Dostonning ikkinchi fasli «Yangluq ag'irligini tanurlayur bilig birla», ya'ni Insonning qadri bilim bilan belginadi, deb nomlanadi. Bunda muallif Tangri insonni yaratgan ekan, unga bilim, hunar, ko'ngil bergani, tilini ravon go'zal fe'l va xulq ato qilgani, unga uquv bergach, barcha tugunlar echilib, ezgu ishlarga qo'l urgani aytiladi. Bilim bilan uquvgina tanlagan bandasini ulg'aytirishi mumkin:

*Uqush qayda bo'lsa uluqluq bo'lur
Bilig kimda bo'lsa bezugluk alur*

Mazmuni: *Uqish vayda bo'lsa, ulug'lik bo'ladi,
Bilim kimda bo'lsa, buyuklik bo'ladi.*

SO`Zning, ya'ni Qur'oni karimni Alloh tomonidan nozil qilingani va so'z yashil ko'kdan tushib, insonning yuzi (suvli, oq) bo'lgani, inson sharifligining boisi So'zdir:

*Yashil ko'kdan indi yag'iz yerka s o'z
So'zi birlan yangluq ag'ir qildi o'z*

Mazmuni: *So'z bo'z erga yashil ko'k (osmon)dan tushdi,
So'zi tufayli inson o'zini ulug' qildi.*

*...O'lug'din tirigka qumaru so'z-ul
Qumaru so'zi tutsa asg'i yuz-ul*

Mazmuni: *O'lgan(lar)dan tirik(larga) meros so'zdir,
Meros so'zni tutilsa, naf'i yuzdir.*

Shoir o'z tiliga e'tibor berib, nutqini go'zal so'zlar bilan ziynatlagandagina ulug'lik kasb etishini buyuradi:

*... Tili bilan yangluq so'zi so'zlayur
So'zi yaxshi bo'lsa yuzi suvlanur*

Mazmuni: *Inson so'zini (fikrini) til orqali so'zlaydi,
So'zi yaxshi bo'lsa, yuzi suvlanadi (oq bo'ladi).*

Bu oddiy pand, nasihatlar emas, balki so'zning ulug'vor qudratini his qilgan, uning quvvatiga tayanib ish ko'rgan so'z san'atkorining e'tirofidir.

Dostonda voqea tasviri yo'q deb aytish mumkin. To'g'rirog'i, muallif qiziqarli bir voqeani hikoya qilib berishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ymaydi. Uning markazida to'rt timsol turadi. Bular: Kuntug'di, Oyto'ldi, O'gdulmish, O'zg'urmish. Nomlarning sof turkcha ekaniga e'tibor qaratish kerak, chunki o'sha davrda hali tilimizga arabcha, "forscha" so'zlar yopirilib kirmagan edi. Kuntug'di- vand kun demakdir. Bu so'zni siz eshitgansiz. Esingizda bo'lsa, xalq dostonlarining biri „Kuntug'mish" deb ataladi. Xalqimizda gap orasida

⁴¹ Kattabekov A., Yo'ldoshev Q., Boltaboyev H. Adabiyot. 8-sinf ushuncha darslik-majmua. Qayta ishlangan 5-nashri. – T.: O'qituvchi, 2005. – B. 62.

„Rosa kuning tugʻibdi“, „Sen uchun kun tuqqan ekan-da“ singari iboralar ishlatiladi. „Kuntugʻdi“ dostonida adolatni ifoda etadi. Eʼtibor qilaylik: adolat kun (quyosh)ga oʻxshatilyapti. Hayotning manbai quyoshdir. U boʻlmasa, hayot boʻlmaganiday, adolat boʻlmasa, jamiyat ham yashay olmaydi. „Oytoʻldi“ toʻgan oy demakdir. U – davlat ramzi. Bu yerda ham chuqur mantiq bor. Oy toʻladi, kamayadi („shom yeydi“), shu jihatlari bilan davlatga (boylikka) oʻxshaydi: davlat kengayadi-torayadi, boylik koʻpayadi-ozayadi. „Oʻgdulmish“ ziyrak, oqil maʼnolarini bildirib, aql ramzidir. „Oʻzgʻurmish“ sabrli, qanoatli demakdir, sabr-qanoat ramzidir.

„Qutadgʻu bilig“da bu timsollar turli mavqedagi shaxslar qiyofasida namoyon boʻladi. Chunonchi, Kuntugʻdi – podsho, Oytoʻldi – vazir, Oʻgdulmish – vazirning oʻgʻli, Oʻzgʻurmish – vazirning qarindoshi oʻrnidadir.

“Qutadgʻu bilig” hamda ijtimoiy-siyosiy va falsafiy masalalar.

Dostonda axloqiy va estetik qarashlar.

Doston 73 bobdan iborat boʻlib, 6500 baytni tashkil etadi. Asar u hagda maʼlumot beruvchi qisqa muqaddima bilan boshlanadi. Soʻng Allohga “hamd”(maqtov) va paygʻambarga naʼt" qismlari keladi. Hukmdor Bugʻraxon tavsifiga maxsus bob bagʻishlangan. Undan keyin olamning qurilishi, bilim taʼrifi, til odobi haqida ham alohida-alohida boblar bor. Soʻng muallifning oʻz-oʻziga murojaati, ezgulik amallari, uquv-idrok foydalari, kitobga nom berilishi haqida soʻz yuritilib, gap elig (podsho) Kuntugʻdiga kelib taqaladi. Uning odil hukmdor sifatidagi taʼrif-tavsifidan soʻng, 12-bobdan eʼtiboran asar voqeasi boshlanadi.

Elig Kuntugʻdming adolati haqidagi gaplar butun dunyoga taraladi. Har tomondan uning huzuriga odamlar kela boshlaydilar. Shular qatorida koʻp mashaqqatlar chekib Oytoʻldi nomli oqil va mard kishi ham keladi. Kuntugʻdi uni har tomonlama sinab koʻrib, adolati va sadoqatiga ishonch hosil qilgach, oʻziga vazir qilib oladi. Yurtda nizom va qoida ustuvor boʻlib, shu darajada adolat qaror topadiki, xazina oltinga toʻlib, qoʻzi boʻri bilan yonma-yon omonlikda yashay boshlaydi. Lekin kunlardan bir kun Oytoʻldi xastalanib vafot etadi. Oʻlimi oldidan oʻgʻli Oʻgdulmishga Kuntugʻdi xizmatiga borishini vasiyat qiladi. Oʻgʻli ulgʻayib, kamolga yetgach, podsho huzuriga borib, uning eʼtibor va hurmatiga sazovorboʻladi. Oytoʻldidan ham oqil va tadbirli chiqib, el-yurti yashnatib yuboradi. Tabiiyki, el-yurt kengayib, ishlar koʻpayib boraveradi.

Oʻgdulmishga munosib yordamchi izlash ehtiyoji paydo boʻladi. Oʻgdulmish bunga eng munosib nomzod Oʻzgʻurmish ekanligini aytadi. Oʻzgʻurmishning maʼnosi hushyor qiluvchi“, “sergaklantiruvchi” demakdir. Uning zohid qiyofasida koʻrinishida shu maʼnoga uygʻunlik bor. U behuda ishlar bilan band boʻlish, har xil mayda-chuyda orzu-havaslarga ovunib qolishdan ogohlantiradi. Mudrab borayotgan tuygʻularni sergaklantiradi. Dunyoda faqat davlat yoki aql bilan bitirib boʻlmaydigan ishlar ham borligidan, inson koʻnglida nozik tuygʻular mavjlanib turishidan xabar beradi, shu tuygʻularga beparvo boʻlmaslikka undaydi, hushyorlikka chaqiradi.

O'zg'urmish – qat'iy fikrli inson. U Eligning shaharga taklifini rad etadi. Garchi bu taklif uch marta takrorlansa-da, u fikrini o'zgartirmaydi. Faqat O'gdulmishning tushuntirishlaridan so'ng, ziyorat maqsadidagina Elig huzuriga boradi. Shunda ham u'saroyda biror martaoani qabul qilmaydi, faqat ularga o'gitlar beradi. Shu bilan kifoyalanib, yana o'z manziliga - tog' etagidagi g'orga qaytadi va shu yerda vafot etadi. O'zg'urmish" nazarida:

Tilagan qulini siylasa xudo,

Unga dunyo emas, yo'l berar a'lo.

Shuning-chun yaxshimas bu dunyo quti –

Xudodan yiratar, udir din yuti.

Ko'ringanidek, asar voqeasi kishini jalb qiladigan darajada qiziqarli emas. Asosiy gap dostonidagi to'rt personaj o'rtasida kechgan suhbatda. Bu suhbatlar haqida tasavvur hosil qilmoq uchun Oyto'ldi va Kuntug'di o'rtasida kechgan ilk uchrashuvlardan birini keltiraylik.

Kuntug'di bir kuni yolg'iz qolib, yoniga Oyto'ldini chaqirdi. Xonning qovog'i soliq, qo'lida pichoq, chap tomonida o'rog'un degan dori, o'ng tarafida bir kosa sharbat, o'zi uch oyoqli kumush kursida o'tiribdi. Xonaga kirgan Oyto'ldi podshoning avzoyini ko'rib qo'rqib ketadi. Kuntug'di Oyto'ldining ishlaridan qanoatlan-mayotganidan darg'azab ekanini aytadi. Uni o'z huzuriga cha-qirishidan maqsadi odilona siyosat qarorgohini ko'rsatib qo'yish. Podshoh o'tirgan uch oyoqli kursi — rostlik. adolat timsoli. Uch oyoqli narsagina joyidan siljmaydi, qimirlamaydi. Agar bittasi siljisa, qolganlari ham turmaydi, yiqiladi. Xon qo'lidagi pichoq muammoni hal qilish ramzidir. Sharbat mazlumlar, dori esa zolim nasibasidir...

Yusuf Xos Hojib ilmning jamiyatdagi o'rniga yuksak baho beradi. Uni insonlar yo'lini yorituvchi mash'alga qiyoslaydi. Olimlarni haqiqat ustunlari deb biladi. Shoir farzand tarbiyasiga alohida diqqat qaratadi. Masalan, Oyto'ldi o'limi oldidan o'g'li O'gdulmishga vasiyat qilar ekan, bolaga ilm-u hunar o'rgatish va xushaxloq qilib tarbiyalash otaning burchi ekanligini, o'g'il-qizning xulq-atvori yaramas bo'lsa, buning uchun ota javobgar ekanligini alohida ta'kidlaydi. Umuman, bu masalalarga shu qadar keng o'rin berilganki, ular oddiy salomlashishning ma'no-mazmunidan mehmon kutishgacha, hatto uylanishgacha bo'lgan fikr-mulohazalarni qamrab oladi.

Asar Yusuf Xos Hojibning o'z zamonasi ilm-fanidan xabardor, katta bilim egasi bo'lganligidan dalolat beradi. Masalan: borliq haqida fikr yuritar ekan:

Yaratti ko'r, avran tuchi evrulur,

Aning birla tezginch yema tezginur.

(Yaratdi falakni doim aylanar,

U birla bu charx ham tinmay tebrantar) –

deb yozadi. Qizig'i shundaki, muallifning osmon yoritgichlari, jumladan 12 burj, 7 sayyora haqidagi kuzatishlari ilmiy jihatdan bugun ham o'z ahamiyatini yo'qotgan emas.

„Qutadgʻu bilig“ni vatan, el-yurt madhiyasi deb atash ham mumkin. Zero, asar toʻlaligicha turkiy xalqlarning davlat tuzilishi, el-yurt farovonligini taʼminlashga qaratilgan omillarning badiiy tahlilidan iboratdir. Ana shu fikrlarni bildirish jarayonida Yusuf Xos Hojib oʻz vatanining chin oshigʻi, oʻz elining sadoqatli va fidokor farzandi sifatida namoyon boʻladi. U asarda goh olam sirlaridan yaxshi xabardor mutafakkir, goh qadim moziy sarhadlariga nazari yetgan tarixchi, goh zamonasining turli sohalariga oid fanlardan puxta xabardor boʻlgan zukko olim va, tabiiyki, inson qobiliyatining turli-tuman manzaralarini inkishof etuvchi hassos shoir sifatida koʻrinadi.

XI asrda xalq, el „budun“, „boʻdun“ atamalari bilan yuritilgan. Mamlakatning daxlsizligi, uning ravnaqi faqat budun bilanganidir. Shuning uchun ham:

Kimung davlati bash koʻtursa oʻru,
Qamugʻ ezgu qilgʻu budunqa toʻru.

(Kimning davlati ziyoda boʻlsa,

U xalqqa mutlaq ezgu siyosat yuritishi kerak.)

Xalqning qanday boʻlishi mamlakat boshligʻiga toʻla bogʻliqdir:

Begi ezgu boʻlsa budun barcha tuz,

Boʻlur qilqi ezgu, yoʻriqlari uz.

(Agar begi ezgu boʻlsa, boʻlar xalq toʻgʻri, Qiliqlari ezgu, yoʻriqlari soz.)

Shuni alohida taʼkidlash joizki, qadimgi turklarda vatan tu-shunchasi shu vatanga mansub boʻlgan xalq bilan birgalikda tasavvur etilgan. Ushbu tushuncha „el“ soʻzi bilan ifodalandi. „El“ soʻzi mamlakat, oʻlka, xalq, saltanat, yurt tushunchalarini ifodalaydi. Uning „kun“ soʻzi bilan birga kelishi „el-u xalq“, „yurt“, „vatan“ tushunchalariga teng keladi:

Oʻzi yetti, tuzdi, koʻr, el-kun ishi, Taqi ma tilar erdi oʻzrum kishi.

(El-u xalq ishini oʻzi bildi va tuzdi,

U yana sara kishilarni tilardi.)

Yusuf Xos Hojib mamlakat mustaqilligini, vatan ozodligini el-yurt, xalq ozodligidan tashqarida koʻrmaydi:

Eki nang turur elka bagʻi beki,

Biri – saqliq ul, biri – toʻru el koʻki.

(Ikki narsa el uchun mustahkam bogʻ(ich)dir,

Biri – hushyorlik, biri – adolat, bular elning asosidir.)

Yusuf Xos Hojib nazarida Vatanga xizmat bu, avvalo, xalqqa, el-u yurtga xizmat qilishdir. Faqat shu yoʻl bilangina Vatanning ozodligini, uning iqtisodiy, harbiy va siyosiy qudratini taʼminlash mumkin. Shu maqsadda adib XI asrdagi juda koʻplab ijtimoiy guruh va tabaqalarga tavsif beradi, ularning jamiyat va yurt oldidagi masʼuliyat va burchlariga alohida toʻxtab oʻtadi.

Yusuf Xos Hojib nazarida har bir shaxs jamiyatning ogʻirini yengillatishga urinmogʻi kerak. Buning uchun esa har bir kishi oʻz ishi bilan shugʻullanmogʻi, halol, pokiza yashamogʻi, oʻzining tor shaxsiy manfaatlari

doirasida biqinib qolmasdan el-yurt manfaatlarini ustun qo'ya oladigan darajaga ko'tarilmog'i shart. Buning yo'li o'qish, o'rganishdir:

Yula-ul uqush, ko'r, qarag'uka ko'z,

O'lug tanga janul, ag'in tilqa so'z.

(Uquv-idrok bir mash'aldir, ko'rgin, nobinoga ko'z. O'lik tanlarga jon va lol tillarga so'z.)

Uquv-idrok kishi ko'nglini boyitadi. Ko'ngli boy kishi esa himmat-muruvvatli, sofdil, odil bo'ladi. Aksincha, bilimsiz, uquv-idroksiz kishilarni tiriklar qatoriga qo'shish qiyin. Shuning uchun ham bilimga intilish, o'zini bilim bilan poklashga urinish chin insoniy fazilatdir.

Shoirning siyosiy qarashlari, xususan, bek va raiyat munosabatlari borasidagi fikrlari kishini hayratga soladi. Uningcha, bek o'zi boshqaradigan mamlakatning timsolidir. Shu sababli, u jismoniy jihatdan ham, ma'naviy jihatdan ham yetuk inson bo'lmog'i kerak. Adibning o'yiga ko'ra, hukmdor o'rta bo'yli, ko'rkam, xushmuomala va albatta, aqlli bo'lishi lozim. Muallif, ayniqsa, bekning chuqur bilimga ega bo'lishini shart qilib qo'yadi. Bilimni ideallashtiradi, hatto „bek" so'zining o'zidan ham „bilim" ma'nosini qidiradi. Chunonchi:

Bek oti bilig bila bag'lig' turur,

Bilig lomi ketsa bek oti qolur.

Arab yozuvida „bilig" so'zidan o'rtadagi „l" („lom") olib qo'yilsa, „beg" bo'lib qoladi. Shoir bekning bilimli bo'lishi lozimligini mana shu tarzda ifodalaydi. Shoir bular bilan ham cheklanmaydi. Uningcha, bek bo'lish uchun bular ham kifoya emas, u yuqorida ko'rsatilgan ko'plab fazilatlariga ega bo'lishidan tashqari, zoti ham aslzoda bo'lishi kerak. Bu ham kifoya qilmaydi. U bek bo'lib tug'ilmog'i lozim. Adib insonlar ustidan hukm chiqaradigan kishining shu qadar noyob, salkam ilohiy bo'lmog'ini orzu qilgan edi.

Yusuf Xos Hojib bek va xalq munosabatlari haqida fikr yuritganda, ovozası zamonasidan juda ilgarilab ketadi, ijtimoiy shartnoma masalasini o'rtaga qo'yadi. Jumladan, raiyat – xalq hukmdor oldiga uch shartni qo'yishga haqlidir: pulning qadrini saqlash, adolatli siyosat yuritish, yo'llarni qaroqchilardan saqlash:

Birisi – elingda arig' tut kumush,

Iyarin ko'zazg'il, ye bilgi o'qush.

(Biri – mamlakatda oltinning sofligini saqlash, nazorat qilib turishdir, ey dono kishi.)

Taqi bir – buzunqa to'ru ber ko'ni,

Ko'tur bir ekinin kuchin ko'r, ani.

(Biri – xalqqa odil siyosat yurit, Jabr-zulmni o'rtadan ko'tar, ezgu yo'l tut.)

Uchinchi – emin tut, qamug' yoilarig',

Qarag'chig', sabarchig' aritg'il arig'.

(Uchinchí – emín tut jamí yo'llarní, Qaroqchi va yo'lto'sarning qo'yma birini.)

Ayni paytda, hukmdorning ham xalq oldiga qo'yadigan talablari bo'ladi. U ham xalqdan uch narsani talab qilishga haqli: birinchidan, farmonlar, qonunlar aziz tutilishi va so'zsiz bajarilishi lozim:

Biri – yarlig'ingni ag'ir tutsalar.

Neku ersa terkin, ani qilsalar.

(Biri – yorlig'ingni aziz tutsalar,

Nima bo'lsa, darhol uni qilsalar.)

Ikkinchidan, soliqlar vaqtida to'lab turilishi kerak:

Ekinch – tizmasalar xazina haqi,

O'zinda tegursa, ey elchi aqi.

(Ikkinchi – xazina haqin tiymasa,

Kezi kelgach, darhol uni to'lasa.)

Uchinchidan, xalq hukmdorning do'stini do'st, dushmanini dushman bilishi kerak:

Uchunchi – yag'iqqa yag'i bo'lsalar,

Sevaring kim ersa, ani sevsalar.

(Uchunchi – yovingning yovi bo'lsalar, Sevaring kim ersa, uni sevsalar.)

Ijtimoiy shartnoma jamiyat osoyishtaligini, el-yurt ravnaqini ta'minlashdagi buyuk omil edi. Yevropada bu masalalar XVIII asrda fransuz adibi Jan Jak Russo asarlarida o'rta qo'yilgan edi. Shu jihatdan, Yusuf Xos Hojibning jamiyati barasidagi bu fikrlari o'sha davr uchun o'ziga xos inqilob edi. Shoir yashagan zamonni hech bir jihatdan osoyishta deyish mumkin emas edi. Quyidagi ishoralarga e'tibor qiling, muallif nimalarga diqqatni qaratadi?

Kichigda adah yo'q, ulug'da - bilig,

O'tunlar o'qush bo'ldi, yitti silig.

(Kichikda odob yo'q, kattada – bilim, Pastkashlar ko'paydi, ezgu yo'qoldi.)

Kishi barcha yarmoq quli bo'ldilar...

(Barcha odamlar pul quliga aylandilar.)

Musulmon qarishdi, ichin et eshur.

(Musulmonlar urushib, bir-birining etini g'ajimoqda.)

Otaliq qilur, ko'r ataga o'g'il,

O'g'ul bek bo'lib, ko'r, ata bo'ldi qul.

(Otaliq qilur, ko'r, otaga o'g'il,

O'g'il bek bo'lib, ota bo'ldi qul.)

Ajun bo'ldi oxir, to'ru artadi...

(Dunyo oxir bo'ldi, tartib buzildi.)

Bularni tuzatish, o'rniga qo'yish uchun ma'rifat kerak edi. Ma'rifatni yoymoq, jamiyat bag'riga singdirmoq uchun sharoit kerak edi. Sharoitning birinchi belgisi osoyishtalik, undan keyin esa, el-yurt ravnaqi, obodlik, farovonlik edi. Bek bilan raiyat (xalq) o'rtasidagi shartnoma osoyishtalik va el-

yurt ravnaqini ta'min etmog'i lozim edi. „Qutadg'u bilig" – badiiy asar. Uning badiiyligi asarning she'riy yo'lda, doston shaklida yozilganligidagina emas. Asar katta badiiy mahorat bilan yozilgani, unda teran fikr va g'oyalar yuksak san'atkorlik bilan ifoda etilgani uchun badiiyydir. Shoirning doston muqaddimasida: „Bu turkcha qo'shuqlar tuzattim senga. O'qurda unutma, duo qil menga" deb yozgani bejiz emas. U chindan ham buyuk ajdodimizning flison qanday bo'lmog'i, qanday yashamog'i kerakligi haqidagi, turkona ideal turmush to'g'risidagi turkiy qo'shig'idir. Asar garchi tugal masnaviyda yozilgan bo'lsa-da, o'rni-o'rni bilan keladigan to'rtliklar, qasida, tuyuq, hatto muammo janriga xos unsurlar bu „qo'shiq"ning serohangligini ta'minlaydi. Doston boshdan-oxirigacha ikki bir-birini inkor etuvchi ohang (motiv) asosiga qurilgan. Bu yaxshilik („ezgu") va yomonlik („esiz")dir. „Ezgu" inson uchun ziynatdir, „esiz" illatdir.

Shoir so'z tanlashga alohida e'tibor qiladi, har bir so'zning ma'no va ohang tovushlarini nozik his etadi. Eng muhimi, kam so'z bilan ko'p ma'no ifodalashga harakat qiladi:

O'gush so'zlama so'z, biror so'zla oz,

Tuman so'z tugunin bu bir so'zda yoz.

(So'zni ko'p so'zlama, biroz so'zla oz,

Minglab so'z tugunini shu bir so'zda yoz.)

Asarda badiiy ifoda yetakchi o'rin egallaydi. Muallif aniq, yorqin o'xshatishlar orqali ta'sirchan manzaralar yaratish, fikrni jozibali ifodalashga harakat qiladi.

Bo'dum erdi o'qteg, ko'ngul erdi ya,

Ko'ngul qilg'u o'qteg, bo'dum bo'ldi ya

(Qaddim o'qdek edi, ko'nglim esa yoy, Ko'ngulmo'qdek qilguncha, qaddim bo'ldi yoy) satrlarida umrning o'tkinchiligi, hayotning mashaqqatlarga to'laligi, dunyoning armonli dunyo ekanligi yorqin manzaralarda aks etmoqda. Qadning turli munosabat bilan o'q va yoyga o'xshatilishi Xos Hojibdan so'ng mumtoz adabiyotimizda an'anaga aylandi. Ko'ngil esa ungacha ham, undan keyin ham na o'qqa va na yoyga o'xshatildiki, bu shoirning yuksak iqtidoridan dalolatdir.

„Qutadg'u bilig"ning „Kirish" qismida, bahor madhiga bag'ishlangan maxsus bob mavjud. U shunday boshlanadi:

Tug'ardin esa keldi o'ngdun yeli,

Ajun etguka achi ujmah yo'li.

(Kun chiqishdan erta ko'klam shamoli esa boshladi,

Olamni bezash-chun jannat yo'lin ochdi.)

Yusuf Xos Hojib bahor tasviriga alohida e'tibor beradi. Tasvirlarda adibning nozik kuzatishlari, hassos va sezgir qalbi ko'rinib turadi.

Yusuf Xos Hojib tasvirida qushlar ham o'quvchi ko'z oldiga yaqqol keladi: „Uchar qush kukular o'z eshi tomon, Go'zal qiz oshig'in chorlagansimon". Yoki adib kaklikning og'zi va qoshigacha aniq tasvirlagan: „Qo'shiq aytdi kaklik go'zal tog' ora, Qizil og'zi qondek, qoshi qop-qora".

Qora zog' hamda bulbul eslatilgan o'rinlarda ham tasvirdagi takrorlanmas o'ziga xoslik ko'zga tashlanadi. Bu misralarda adib o'xshatish, sifatlash, jonlantirish, shuningdek, tazoddan ham unumli foydalangan:

Qovoq solib osmon ko'zi yosh sochar,

Chechak-maysa quvnoq kulib yuz ochar.

Bu yerda qovoq solish, ko'zdan yosh sochish quvnoqlik va kulib yuz ochishga ziddir. Aslida bu yerda yana bir yashirin vosita – qarshilantirish ham bor. U osmon-yer zidligidir. Bu o'rinda yer tushunchasini faqat „chechak-maysa“ anglatmoqda.

Shoir Bug'roxon madhiga o'tishdan oldin tabiatni bor go'zalligi, chiroyi, tarovati bilan aks ettiradi. Uning eng nafis, ayni paytda, dilkash tomonlariga diqqatini qaratadi. Ularning ko'tarinki ruhdagi tasviri Bug'roxon shaxsiyatini ta'riflashga bo'ysundiriladi. Ularda shoirning o'zini qurshab turgan turli narsa-hodisalarni kuzatish qobiliyati, o'tkir zehni va ziyrakligi o'z aksini topgan. Bahor haqidagi ko'tarinki misralar Bug'roxon madhiga zamin tayyorlagan. Keyingi misralarda Bug'roxon ezgu va adolatli shaxs sifatida sharaflanadi. Uning ko'plab ijobiy fazilatlarini sanab o'tiladi. Biroq bular Bug'roxonning tarixiy – aniq shaxs sifatida emas, adabiy qahramon sifatidagi tasviridir. Maqto'v manbaidagi turli ijobiy xislatlarni bo'rttirib tasvirlash qadimgi turkiy yodnomalar: Kultegin, To'nyuquq, Bilga xoqon bitiktoshlarida, shuningdek, „Devonu lug'otit turk“da ham asosiy o'rin tutadi.

Asarda Bug'roxonning xislatlari bilvosita, ya'ni tabiiy hodisalar orqali tasvirlanadi. Hatto momaqaldiraq guldurashi va yashin chaqnashi ham u haqidagi muayyan fazilatlar (qudrat va buyuklik) alomati kabi yangraydi. So'ng bevosita tasvirga o'tiladi:

Olam tutdi Tavg'ach ulug' Bug'roxon,

Ato bo'lsin unga bu ikki jahon.

So'ng uning dunyo jamoli, sharafiga chiroy, baxtga tayanch, qorong'u kechaga oy, baxt va taxt egasi ekanligi tilga olinadi. Bug'roxonni qurshab turgan olam ham uning madhi bilan band. Buning sababi shoir talqinida quyidagicha:

Olam osoyish-u siyosat odil –

Xoqonning nomi ham o'sar muttasil.

Jafosiz, vafoli kishi istasang,

Yuziga boqa ko'r – vafo birla shan.

Bug'roxon fazilatlariga boy kishi. Shuning uchun ham ezgu niyatli kishilar uning atrofidan ketmaydi. Shoirning ham bu yerda bo'lishi tasodifiy emas:

Senga tuhfa garchi talaydir, Elig,

Meningdin qabul qil „Qutadg'u bilig“.

Ular tuhfasini, bil, kelar ham borar,

„Qutadg'u bilig“-chi, u mangu qolar.

Demak, bahor tasviri shoir uchun qalb tug'yonlarini, tabiat manzaralari tufayli hosil bo'ladigan tuyg'ular to'lqinini aks ettirishga imkon bo'lib

qolmasdan, ayni paytda, yanada jiddiyroq voqealarni tasvirga tortish vositasi hamdir. Tabiat tasviri asosida inson ruhiyatidagi nozik o'zgarishlar, qalb kechinmalari, hatto yirik ijtimoiy hodisalarga beriladigan baho yashiringandir.

„Qutadg'u bilig"da ilgari surilgan g'oya va fikrlar hanuzgacha o'z ahamiyatini saqlab keladi. Chunki u insonlik haqida, uning insondek yashamog'i haqida edi. Inson bor ekan, bu fikrlarga ehtiyoj bo'ladi. Doston salkam ming yil oldin turkiy tilda yozilgan, turkonga aytilgan edi. Shu sababli u biz, Yusuf Xos Hojibning vorislari uchun g'oyat qadrlidir.

Nazorat uchun savollar:

1. Yusuf Xos Hojib hayoti haqida qaysi manbalardan bilib olamiz?
2. „Qutadg'u bilig" qanday ijtimoiy-siyosiy va falsafiy masalalar yoritilgan?
3. Dostonda qaysi janrlarning turkiy adabiyotdagi ilk namunalari uchraydi?
4. Qasida janri haqida ma'lumot bering.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Vohidov R., Eshonqulov H. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. – T., 2006.
2. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т., 1981.
3. Муаллифлар. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик.. – Т.: Fan, 2001.
4. Adizova I. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. - Toshkent: 2006.
5. Orziqulov N. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. - Toshkent: 2007.
6. Adabiyot. (Akademik litsey 1-kurs o'quvchilari uchun darslik). – T., 2000.
7. Тўхлиев Б. Моддий ва маънавий ҳаёт уйғунлиги Юсуф Хос Ҳожиб талкинида. 1-китоб – Тошкент, 2010. 64 б.
8. Ҳасанова М. XV аср биринчи ярмида қасидачилик анъанаси // ЎТА, №1, 2013. – 59-61-бетлар.
9. www.ziyounet.uz
10. <http://kh-davron.uz>

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Xos Hojib Yusuf. Qutadg'u bilig. To'rtliklar. (Nashrga tayyorlovchilar: B.To'xliyev, Q. Sidiqov, S.Ibotov) – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010. – 128 b.
2. Қадимги туркий тил лугати (X-XII асрлар): “Девону луготи-т- турк”, “Қутадғу билиг”, “Ҳибату-л-хақойик” асарлари бўйича/ Тузувчи :ф.ф.н.Қ.Каримов. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2009.
3. Юсуф Баласагунский. Благодатное знание / Издание подготовил С.Н. Иванов – Москва: Наука, 1983. 557 с.
4. Содиков З. “Қутадғу билиг” таржималарининг киёсий-типологик тахлили. - Т.: Фан, 2007. 170 б.
5. Мансурова Д. “Қутадғу билиг” асарида “ижтимоий” лексема тадқиқи//Хотҗиҗи filologiya.2012, №1.
6. Ибодов С. “Қутадғу билиг”даги айрим метафоралар таржимаси хусусида//ЎТА, 2010, №1. – 84-86-б.
7. Абдурахмонов Ғ. “Қутадғу билиг”нинг илмий-танкидий матнини тузиш ҳақида//ЎТА, 1997, №1. – 25-29-б.
8. Акрамов Қ. Миф ва ёзма адабиёт муносабатига доир//ЎТА, 1996, №5. – 56-58-б.
9. Иботов С. “Қутадғу билиг”нинг бир таржимаси хусусида//ЎТА, 2007, №5. 71-73-б.
10. Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асари илмий-танкидий матни // ЎТА, №4, 2010. 125-135-бетлар.

ADIB AHMAD YUGNAKIY IJODI

Reja:

1. Ahmad Yugnakiy hayoti va ijodining manbalari.
2. Adib Ahmad Yugnakiy hayoti va ijodining o'rganilish tarixi.
3. "Hibatu-l-haqoyiq" asari.
4. Asar mavzui va tarkibi.
5. Asarning badiiy xususiyatlari.

Tayanch iboralar: *hadis, "Atebatul haqoyiq", "Nasoyim ul-muhabbat", "Hibat ul-haqoyiq", tasavvuf, ilm-ma'rifat, nafs, didaktik asar.*

Ahmad Yugnakiy hayoti va ijodining manbalari.

Ahmad Yugnakiy didaktik adabiyotning Yusuf Xos Hojibdan keyingi mashhur vakilidir. U XII asr oxiri – XIII asr boshlarida yashab ijod qilgan. Shoir ko'proq „Adib Ahmad" nomi bilan shuhrat topgan. Navoiy o'zining „Nasoyim ul-muhabbat" asarida Ahmad Yugnakiy haqida maxsus to'xtalgan. Buyuk shoir, avvalo, uning „turk eli"dan ekanligini ta'kidlaydi. So'ng u haqda tarqalgan naqlardan keltiradi: „Adib Ahmad ham turk elidin er mish. Aning ishida g'arib (ajoyib, qiziqarli) nimalar manquldur (naql qilingan). Derlarki, ko'zlari butov (tamom bitib ketgan, yopiq) er mishki, aslo zohir er mas er mish (ochilmasmish). Basir (ko'rmaydigan) bo'lub o'zga basirlardek andoq er mas er mishki, ko'z bo'lg'ay va ko'rmas bo'lg'ay".

Shuningdek: „..aning tili turk alfozi (so'zlari) bila mavoiz (va'zlar)u nasoyih (nasihatlar)g'a go'yo (biyron, yetuk) er mish. Xeyli elning muqtadosi er mish. Balki aksar turk ulusida hikmat va nuktalari shoye'dur. Nazm tariqi bila ay tur er mish:

*Ulug'lar ne bersa, yemasman, dema,
Ilik sun, og'iz ur, yemasang yema
So'ngakka ilikdur, eranga bilik,
Biligsiz eran – ul iliksiz so'ngak"* baytlarini keltiradi.

Navoiy otasiga qarshi isyon qilgan Badi'uzzamonga yozgan maktubida ham Adib Ahmadning bir to'rtligini keltiradi:

*Atodin xato kelsa, ko'rma xato,
Savob bil xato toki qilsa ato.
Atoning xatosini bilgil savob,
Seni yuz balodin qutqarg'ay Xudo.*

Adibning bizga qadar yetib kelgan „Hibat ul-haqoyiq" kitobiga bitilgan ilovada „Tug'a ko'rmas adibning ko'zi degan qayd bor. Bu Navoiy fikrlarni tasdiqlaydi. Shuningdek, Navoiy uning bir muddat Bag'dod atrofida yashagani, o'z davrining mashhur imomlaridan biri darsiga qatnagani va ustozining zehni hamda salohiyatiga yuksak baho bergani haqidagi naqlni keltiradi.

Yugnakiyning umr bayoniga doir ma'lumotlar nihoyatda kam. Shoirning „Hibat ul-haqoyiq" asarining o'zida bu haqda ayrim chizgilargina mavjud:

Adib Ahmad aytim, adab, pand so'zim,

So'zum munda qalur, barur bu o'zum.

Demak, muallif o'z nomini Ahmad deb tanishtirmoqda. Adib —uning ijodkorligiga ishora. Ehtimol, bu xalq orasidagi mashhurlik belgisidir. Adib Ahmadning tug'ilgan yeri, otasi haqidagi ma'lumotlar yuqorida tilga olingan kitobiga yozilgan ilovada uchraydi:

Adibning yeri oti Yugnak erur,

Safoliq ajab yer, ko'ngillar erur.

Atosi oti Mahmudi Yugnakiy,

Adib Ahmad o'g'li, yo'q ul hech shaki.

She'rdagi adibning tug'ilgan yeri ko'ngillarni yayratadigan go'zal bir maskan ekanligi, nomi Yugnakligi qayd etilayapti. Yugnak yoxud Yuglnoq shahrining qayerda joylashganligi haqida har xil fikrlar bor. Bunday nomdagi shahar uch joyda uchraydi: Samarqand atrofida, Farg'ona vodiysida? Turkiston (Qozog'iston) da. Adib Ahmadning bu uch Yugnakdan qaysi birida yashab o'tgani haqida aniq ma'lumot yo'q. Ayrim manbalarda bu shaharning qadimgi nomi Sig'noq bo'lib, Samarqand yaqinida deb ham ko'rsatiladi.

Adib Ahmad Yugnakiy hayoti va ijodining o'rganilish tarixi.

Bizga qadar yetib kelgan kitobining nomi „Hibat-ul haqoyiq" bo'lib, ma'nosi „Haqiqatlar armug'oni"dir. Kitob uch nusxada yetib kelgan. Nusxalar bir-biridan kichik farqlarga ega. Ulardan eng eskisi Samarqandda Zaynul Obidin degan xattot tomonidan uyg'ur yozuvida ko'chirilgan bo'lib, 1444-yilda Turkiyaga borib qolgan. 1480-yilda Abdurazzoq baxshi degan kishi O'rta Osiyodan Turkiyaga borib, ushbu kitobdan arab va uyg'ur yozuvida 2 nusxa ko'chirgan. Har uch nusxa Istanbulda saqlanadi. So'ngroq yana ikki nusxasi topilib, hozirda kitob qo'lyozmasining besh nusxasi mavjud.

Zaynul Obidin nusxasida kitobning nomi „Atebatul haqoyiq" („Haqiqatlar eshigi") deb berilgan. Shu sababli, uni Turkiyada ko'proq shu nom bilan ataydilar. Undan ko'chirilgan nusxalarning birida „Aybat ul-haqoyiq", ikkinchisida „Hibat ul-haqoyiq" deb yozilgan. Asar o'zbek adabiyotshunosligi fanida „Hibat ul-haqoyiq" nomi bilan shuhrat topdi. Uni o'rganishda olimlarimizdan Qayum Karimov, Qozoqboy Mahmudovlarning xizmati katta bo'ldi.

Mutaxassislar asarning paydo bo'lish tarixini XII asrning. Oxirlari deb belgilaydilar. Kitob muallif zamondoshi Pod Sipohsolor bekka bag'ishlangan. Sipohsolor – bosh qo'mondon degani. Lekin bu bosh qo'mondonning qachon, qayerda yashagani ma'lum emas. Kitob so'ngida kotib Zaynul Obidin asar va uning muallif haqida ma'lumot beradi. Chunonchi, unda quyidagi satrlar bor:

Kitobining oti erur „Hibat ul",

„haqoyiq" bo'lubdur arabtin o'shul.

Tamomi erur koshg'ariy til bila,

Ayitmish adib riqqati til bila.

Agar bilsa koshg'ar tilin har kishi,
Bilur ul adibning nekim aymishi.

Bu so'zlardan shu narsa anglashilyaptiki, kotib — xattot turkiy bo'lmagan so'zlarning, ya'ni arabchaning kitoblarga kirib kelayotganini yaxshi anglaydi. Haqiqatan ham, bundan bir asr oldin yozilgan Yusuf Xos Hojib asari „Qutadg'u bilig" turkcha nomlangan edi. Ahmad Yugnakiyning kitobi esa arabcha ataldi. Mutaxassislar uning ich matnida ham 15–20 foizgacha arabiy-forsiy so'zlar uchrashini ta'kidlaydilar. Bu shuni ko'rsatadiki, XII-XIII asrlardan boshlab turkiy adabiy tilda arabcha so'zlar ko'payib borgan. Ikkinchi tomondan, koshg'ariy tili shu davr adabiy tilining ko'rkam namunasi ekanligiga ishora qiladi. Koshg'ar tili degani uyg'ur tili emas, albatta. Mahmud Koshg'ariy ham Koshg'ar (Koshg'ardan, lekin uning butun ijodi va faoliyati turkiy tillar tadqiqiga qaratilgan, „Devonu lug'otit turk" esa, X–XI asrlardagi barcha turkiy tillarning qomusi edi. Hattot – kotibning asarga qilgan ilovasidagi fikrlarni shunday tushunmoq kerak.

Asar muallifi va yozilishi ham kishini qiziqtiradi. Agar adib Ahmad „tug'a ko'rmas" bo'lsa, asarini qanday yozgan? Bu borada turli fikrlar mavjud. Ulardan eng haqiqatga yaqin bo'lgani shuki, shoir boshqa bir kishiga aytib turib yozdirgan. „Hibatul haqoyiq" hajman unchalik katta emas: bor-yo'g'i 256 bayt (512 satr)ni tashkil qiladi. Yana shuni ta'kidlash kerakki, „Qutadg'u bilig"da ozmi-ko'pmi sujet – voqea bor edi, bunda u ham yo'q. „Hibat ul-haqoyiq" boshidan oxirigacha ta'rif-tavsifga qurilgan asar.

Alisher Navoiyning e'tirof qilishicha, Ahmad Yugnakiyning hikmat va pandlari turk ulusi orasida juda mashhur bo'lgan. Shoir yuqorida shulardan ikkitasini keltirgan:

Ulug'lar ne bersa, yemasman dema,
Ilik sun, og'iz ur, yemasang yema.
So'ngakka iliktur, eranga - bilik,
Biliksiz eran - ul so'ngaksiz ilik.

Birinchi bayt ulug'larga ehtirom haqida. „Ulug'" so'zining ma'nosi ancha keng. Asl ma'nosi „katta" bo'lsa-da, ko'pincha, yoshi katta, qadri baland, hurmatga sazovor, mavqeyi yuksak kishilarga nisbatan ishlatiladi. Asosiy fikrga keladigan bo'lsak, gap dasturxon odobi vositasida tushuntirilmoqda. Chunonchi, ulug'lar bir narsa bersalar, yemayman dema; yemasang ham qo'l ur, yegandek bo'l. Kengroq mazmunda tushuntiradigan bo'lsak: yoshi katta, tajribali, dunyo ko'rgan kishilarning gaplarini qulog'ingga ol, aytganlarini qil, hech bo'lmasa, ular haqida o'ylab ko'r. Chunki ular ma'nisiz, keraksiz gapni gapirmaydilar.

Ulug' Navoiy tomonidan Ahmad Yugnakiyga nisbat berilgan bu bayt „Hibat ul-haqoyiq"dagi 256 bayt orasida yo'q. Ehtimol, bu uning bizga yetib kelmagan boshqa asarlaridan olingandir. Lekin uning vazni, uslubi shundoqqina Adib Ahmadga tegishli ekanligini ko'rsatib turibdi. Keyingi baytda bilimning qadri va o'rni chiroyli bir o'xshatish bilan ko'rsatib berilmoqda. Chunonchi: suyakning qimmatini uning ichida iligi borligida,

odamning odamligi bilimi borligida. Bilimi yo`q odam iligi yo`q suyak kabidir. Iligi yo`q suyak esa, keraksizdir. Unga qo`l urilmaydi. Bilimning ahamiyatini bunday tushuntirish har jihatdan asosli va uni ko`z oldimizga keltirish qiyin emas. Ayniqsa, hayotlarida chorvachilik muhim o`rin tutgan ajdodlarimiz uchun.

“Hibatu-l-haqoyiq” asari. Asar mavzui va tarkibi.

Bilimning foydasi, jaholatning zarari haqidagi o`zaro muqoyasali tasvir asarning asosiy qismini egallaydi. Shoir kitobning kirish qismlari — hamd, na`f va choryorlar madhidan so`ng Sipohsolor maqtoviga va shundan keyinoq ilm haqidagi fikrlarga o`tadi. Uning fikricha, baxtga yetishishning yo`li bitta, u "Ham bo`lsa ilmdir. Shoir bunga qiyoslar keltiradi. Masalan: ilmlining o`zi o`lganda ham nomi o`lmaydi. Ilmsiz tirik o`likdir, o`zi hayot bo`lsa ham nomi o`likdir. Nom kishini yuksakka ko`taradi, ilmsizlik tubanlashtiradi va hokazo.

Kitobda salmoqli o`rinni odob-axloq masalalari egallaydi. Ahmad Yugnakiy fikricha, odob tilni tiymoqdan boshlanadi:

Eshitgil, biliklik negu teb ayur,
Adablar boshi til kuzazmak turur.

(Ilmli kishi nimalami so`zlaydi, sen unga quloq sol. Adablar boshi tildir, uni tiymoq zarur.)

Shu bois, shoir til odobiga alohida e`tibor beradi:

Tiling bekta tutg`il, tishing sinmasun,

Qali chiqsa, bekta tishingni siyur.

(Tilingni tiy, tishing sinmasin,

Agar o`ylamay so`zlab yuborsang, tishingni sindiradi.)

Keyingi satrlarda u burring sabablarini ochishga harakat qiladi:

Sonib so`zlagan er so`zi sog`i,

O`qush yangshag`an til ayalmas yog`i.

(O`ylab so`zlagan kishining so`zi to`g`ridir,

O`rinsiz ortiqcha vaysagan til ayovsiz yovdir).

So`zung bo`shlug` esma, yig`a tut tiling, Yetar boshqa bir kun bu til so`z bo`shi.

(So`zlaringni achchiq qilma, tilingni tiy,

Achchiq, tiyiqsiz til bir kuni boshingga yetadi.)

Shoir bu fikrni keyingi misralarda yanada kuchaytiradi:

Xiradliqmu bo`lur tili bo`sh kishi,

Telim boshni edi bu til so`z bo`shi.

(Tili achchiq kishining aqli yetuk bo`ladimi?

Til va so`z zahari ko`p kishilarning boshini yedi.)

Demak, behuda so`zdan, achchiq tildan saqlanmoq kerak. Behuda so`z obro`ni to`kadi, achchiq til boshga yetadi. Kam so`zlamog bilan birgalikda to`g`ri so`zlamog kerak. To`g`ri so`z tilning bezagidir. Shoirning to`g`ri va yolg`on so`zlar uchun qo`llagan o`xshatishlari ham e`tiborni tortadi. To`g`ri

soʻz yoqimli boʻlganidan uni shirinliklarning eng yaxshisi – asalga, yolgʻon soʻzning achchiq taʼsirini esa yovvoyi sarimsoq piyoz (basal)ga qiyoslaydi. Yugnakiy bu bilan kifoyalanmasdan toʻgʻri va yolgʻon soʻzni tinglovchi koʻzi oldida yanada aniqroq gavdalandirishga urinadi. Bu maqsadda kasallik va uning davosi bilan bogʻliq oʻxshatishlarni keltiradi. Bunda yolgʻon soʻz dard, kasallik, toʻgʻri soʻz esa uning davosiga qiyoslanadi:

Koʻni soʻz asalteg, bu yalgʻan - basal,

Basal yeb achitma agʻiz, e asal.

Bu yalgʻan soʻz igteg, koʻni soʻz - shifa,

Bu bir soʻz oʻzagʻi urulmish masal.

(Toʻgʻri soʻz asal kabidir, yolgʻon (soʻz) sarimsoq piyozdir,

Sarimsoq piyoz yeb ogʻizni achitmay, asal yegin.

Yolgʻon soʻz kasallik kabidir, chin soʻz shifodir,

Bu soʻz toʻgʻrisida (qadimda) shunday maqol toʻqilgan.)

Soʻzni oʻz oʻrnida qoʻllash – nozik sanʼat. Uning nazokatini teran anglash uchun, eng avvalo, bilim hamda bilimdonlik, zukkolik kerak. Bilimli odam soʻz qoʻllash meʼyorlarini ham biladi, undagi maʼno nozikliklarini yaxshi his qiladi. Bilimsiz esa soʻzni pala-partish ishlataveradi, u ifodalangan maʼnoning kishi qalbiga, ruhiy olamiga taʼsirini nozik anglashdan mahrum. Har kim koʻrgilikni tilidan koʻradi, deb taʼkidlanishiga sabab ham aslida shu bilan bogʻliq:

Neki kelsa erka tilitin kelur,

Bu tiltin kim ezgu, kim aqir boʻlur.

(Kishi boshiga tushgan har qanday ish uning tili tufayli sodir boʻladi,

Bu til sababli ayrimlar yaxshilik, baʼzilar hurmat koʻradi).

Eshit, but bu soʻzga qamugʻ tengda teng,

Koʻzub, tilga yuknub tazarru qilur.

(Bu oʻgit-nasihat barchaga teng,

Ular soʻzni hurmatlab, tilga yukinadilar.)

Shoir soʻzni toʻgʻrilikka burib, toʻgʻrisoʻzlik va toʻgʻrilikni ulugʻlaydi:

Koʻni boʻl, koʻnilik qil, atan koʻni,

Koʻni tiyu bilsun xaloyiq seni.

(Toʻgʻri boʻl, toʻgʻri ish qil, toʻgʻri deb nom chiqar. Xaloyiq seni toʻgʻri deb bilsin.)

Asarning maxsus bir bobi dunvo va umr haqidagi falsafiv kuzatishlarga bagʻishlangan. Shoir dunyoni odamlar bir qoʻnib oʻtib ketadigan karvonsaroy (rabot) deb tushuntiradi. Unga qanchadan-qancha karvonlar kelib ketaveradilar. Shu sababli, mol-dunyo orqasidan quvish aqlli kishining ishi emas. Bu dunyo boyligidan yegulik, kiygulik boʻlsa yetarli, ortiqcha tilama. Dunyo bir qoʻli bilan asal tutsa, ikkinchi qoʻli bilan zahar tutadi. Bu dunyo – ilon. Avraydi, aldaydi, qoʻyningga kirib oladi va zahrini quyadi. Unga koʻngil bermoq aqldan emas. Baxt – omonat. U qushdek uchib yuradi. Hech kimning boshida uzoq turmaydi.

Adibning bu muqoyasalari mol-dunyo uchun olib boriladigan qirg'inbarot urushlarga, zulm-zo'ravonlikka dashnom edi. Shuning uchun ham u saxiylikni insonlikning eng muhim belgisi deb biladi. Baxilni qoralab, saxiyni ulug'laydi:

Axi bo'l, sanga so'z so'kunch kelmasun,

So'kunch kelgu yo'lni axilik tiyur.

(Saxiy bo'l, senga la'nat kelmasin, saxovat la'nat yo'lini berkitadi.)

Uningcha, saxiy har qanday tosh ko'ngilni ham erita oladi. Nimani tilasa, erisha oladi. Ular o'zlaridan yaxshi nom qoldiradilar va bu nom tufayli uzoq yashaydilar. Baxillar esa, o'z mollarini harom bilan yig'adilar va hamisha la'nat ostida qoladilar. Baxillik dori bilan tuzatib bo'lmaydigan kasallikdir. Baxillik harislik (mol-dunyoga hirs qo'yish) bilan yonma-yon yuradi. Baxil mol-dunyoga quldir. Saxiyga esa mol-dunyo quldir. Kishilar saxiyni sevadilar. Baxil yemay-ichmay mol-dunyo to'playdi va to'plagani boshqalarga, ko'pincha, dushmaniga buyuradi.

Adibning fikricha, muhim insoniy sifatlardan biri muloyimlik, keng fe'llikdir. Dunyoda manmanlikdan, takabburlikdan yomon narsa yo'q. Kibr manmanlik belgisidir. Eng go'zal insoniy fazilatlaridan biri boshqalarga marhamat ko'rsatish, lutf-u karamdir:

Yemishsiz yig'ochtek karamsiz kishi,

Yemishsiz yig'ochni kesib, o'rtatil.

(Birovlaiga himmat, marhamat ko'rsatmaydigan kishi mevasiz daraxt kabidir, Mevasiz daraxtni kesib yondirgin.)

Yusuf Xos Hojib singari adib Ahmadning ham eng katta orzularidan biri el-yurt osoyishtaligi bo'lgan. U zulm-zo'ravonlikning dushmani edi. Aslida zulm qur'on va hadisda ham qoralanadi. Shoir fikrini xuddi shu nuqtadan davom ettiradi, payg'ambarimizning bu boradagi hadislarini sharhlaydi:

Jafo qildachingg'a yanut qil vafo,

Arimas, necha yuvsa, qon birla qon.

(Jafo qiluvchiga sen vafo bilan javob qil, qonni qon bilan qancha yuvsa ham toza bo'lmaydi).

Kuch emgak tegurma kishiga qali,

Agar tegsa emgak kishidin ko'tur.

(Imkonini topsang, kishiga zulm-zo'ravonlik qilma,

Agar biror kishi qiyinchilikka duch kelsa, unga yordam ber.)

Agar kelsa ertin sanga ezguluk,

O'qush qil, ul erning sanosin tila.

(Agar biror kishidan senga yaxshilik kelsa, sen u kishini maqta. U kishining duosida bo'l.)

Yozug'lug' kishining yozug'in kechur,

Adovat ko'kini qazib kes, ko'chur.

(Gunohkor kishining gunohini kechir,

Adovat - dushmanlik ko'chatini qazib olib, ko'chirib tashla.)

Alinglansa tutnub, g'azab, inod o'ti,

Halimlik suvin soch, ul o`tni o`chur.

(G`azab o`ti tutab, alangalanib avj olsa, muloyimlik bilan shafqat, marhamat, haqiqat suvini sochib, uni o`chir.)

Shoir zamonasidagi nosozliklar haqida so`zlaydi. Hayotdagi adolatsizliklar, vafo o`rniga jaf, sadoqat o`rniga xiyonat ko`pay-ganligiga diqqatni qaratadi. Do`stlik degan narsaning faqat nomi qolganligi, chinakam do`st mingtadan bitta ham topilmasligini, haqiqiy insonlikning oradan ko`tarilganini aytadi. Yaxshiiar kamayib, yomon ko`payganidan shikoyat qiladi. Lekin u zamonani qoralamaydi. Aybni odamlardan qidiradi. Chunki zamonaning egasi odamlardir:

Yirarsan zamonangni. xalqni qo`yub,

Zamonangni yirma, kishisini yir.

(Xalqingni qo`yib, zamonangni ayblama,

Zamonangni emas, kishilarini aybla.)

Bulardan ko`rinadiki, Ahmad Yugnakiy davrining eng dolzarb masalalarini insoniylik bilan bog`lab tahlil qiladi. Xullas, shoir kishilarga ibrat, ta`lim beruvchi, ularni odobga chaqiruvchi pandnoma, go`zal va totli bir asar qoldirib ketdi.

Asarning badiiy xususiyatlari. „Hibat ul-haqoyiq“ badiiy jihatdan ham yetuk asar. Doston, asosan, aruzning mutaqorib bahrida to`rtliklarda bilan yozilgan. O`rni kelganda, shoir masnaviyga ham murojaat qiladi. Asar boshidan oxirigacha pandnoma yo`lida bitilgan yaxlit bir dostonidir. Shoir badiiylikning xilma-xil vositalaridan samarali foydalanadi. Jumladan, unda tashxis (jonsiz narsalarga ionli narsalarning xususiyatlarini singdirish)ning go`zal namunalarini uchramiz:

Aning baxshishidin bulut o`ptanur.

(Uning marhamatidan bulut uyaladi.)

Ochun kulchirar boz alin qosh chetar,

Bir ilkin tutub shahd, biri zahr qotar.

(Olam kulib boqadi, so`ng birdan qovog`ini soladi.

Bir qo`li bilan asal bersa, ikkinchisi bilan zahar tutadi.)

Asardagi takrorlanishlarni hisobga olmaganda mingga yaqin so`z qo`llangan, ularning uchdan ikki qismini sof turkiy so`zlar tashkil etadi. Faqat bir qismigina arab va fors tilidan o`zlashgan so`zlar. Buni „Qutadg`u bilig“ tili bilan qiyoslasak, adabiy tilda arabcha va forsha so`zlar salmog`i ortib borayotganini ko`rish mumkin. Chunki „Qutadg`u bilig“da arabcha va forsha so`zlar salmog`i 4 – 5 foizdan oshmaydi. Asarning til xususiyatlari bir tomondan XI asrda yaratilgan „Qutadg`u bilig“ga, ikkinchi tomondan „Qisasi Rabg`uziy“ga o`xshab ketadi. Shunga ko`ra uni XII asr oxiri XIII asr bosfalarida yaratilgan deb aytilish mumkin.

Ahmad Yugnakiy o`zaro zid ma`noli so`zlardan ko`p foydalanadi. Chunonchi: bilim – jaholat, halol – harom, to`g`-rilik-egrilik, atlas – bo`z kabi:

Baholiq dinor ul biliklik kishi,

Bu johil biliksiz bahosiz bishi.

Biliklik biliksiz qachon teng bo`lar,

Biliklik tishi er, jahil er — tishi.

Qimmatli dinordir ilmli kishi,

Keraksiz mevadir ilmsiz kishi.

Ilmli ilmsiz qachon teng bo`lar,

Ilmli ayol erdir, johil er — ayol.)

Bu to`rtlik to`lig`icha o`zaro zid ma'noli so`zlarga tayanadi. Baholiq – bahosiz, biliklik – biliksiz, tishi – er so`zlarining ma'nolari orasidagi qarama-qarshilik vositasida Ahmad Yugnakiy bilim, ilm-ma'rifatning qadrini ko`rsatishga muvassar bo`lgan.

„Hibat ul-haqoyiq“ o`zidan keyingi adabiyotga sezilarli ta'sir ko`rsatdi. Buning yorqin dalili Navoiyning e'tirofi, mumtoz she'riyatimizda didaktikaning uzoq asrlar asosiy unsurlardan bo`lib kelganligi, ilm-fanga rag`batning hech qachon so`nmaganligi, axloq va odobning hamma zamonlarda yuksak qadrlanganligidir.

Nazorat uchun savollar:

1. Ahmad Yugnakiy hayoti haqida nimalar bilasi?
2. Alisher Navoiyning Yugnakiy haqidagi fikrlariga qanday izoh berasiz?
3. Yugnak mavzesi haqida nima deya olasiz?
4. “Hibatu-l-haqoyiq” asarining bosh mavzusi nima?
5. Asarning “Qutadg`u bilig” bilan mushtarak jihatlarini ko`rsating.
6. Asar tarkibi haqida nima deya olasiz?

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Vohidov R., Eshonqulov H. O`zbek mumtoz adabiyoti tarixi. – T., 2006.
2. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т., 1981.
3. Муаллифлар. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик.. – Т.: Fan, 2001.
4. Adizova I. O`zbek mumtoz adabiyoti tarixi. - Toshkent: 2006.
5. Orziqulov N. O`zbek mumtoz adabiyoti tarixi. - Toshkent: 2007.
6. Adabiyot. (Akademik litsey 1-kurs o`quvchilari uchun darslik). – T., 2000.
7. Adib Ahmad Yugnakiy. Hibat ul-haqoyiq (She'riy tabdilni amalga oshiruvchi E. Ochilov). – T.: Sharq, 2013.
8. Махмудов Қ. Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибат ул-ҳақойиқ” асари ҳақида. – Т.:Фан, 1972.
9. Шукурова А. «Ҳибат ул-ҳақойиқ»нинг ўрганилиш тарихига бир назар // ЎТА, №1,2015. – 93-95-бетлар.

Tavsiya qilinadigan manbalar:

1. Имомназаров М. Аҳмад Югнакий // Маънавият юлдузлари. – Т.: Халқ мероси, 2001.
2. Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. – Т.: Фан, 2003.
3. Тоҳиров С. Адиб Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул-ҳақойиқ» достони (матн, тадқиқ ва таҳлил). – Т.

XOJA AHMAD YASSAVIY IJODI

Reja:

1. Xoja Ahmad Yassaviy ijodi.
2. Turkiy she'riyatda hikmat janrining shakllanishi.
3. "Devoni hikmat" asari va uning tarkibi.
4. Yassaviy izdoshlari. Sulaymon Boqirg'oniylar asarlari. "Boqirg'on kitobi" mundarijasi.

Tayanch iboralar: *hikmat, "Majolis un-nafois", "Nasoyim ul-muhabbat", mutasavvif, tasavvuf, tariqat, Boqirg'oniylar, Yassaviya, ota, pir, faqr, "Faqrnoma", jahriya, zikr.*

Xoja Ahmad Yassaviy hayoti va ijodi.

Ahmad Yassaviy hazratlari turk dunyosining eng mashhur shaxsiyatlaridandir. Fariddin Attor uni „Piri Turkistoniylar“ („Turkiston piri“) deb atagan edi. Buyuk Navoiylar „shayxul mashoyix“ („shayxlar shayxi“) deb nomlaydi. O'z yurtida esa „hazrat sultonim“ deydiylar. Alisher Navoiylar u haqda shunday yozadi: „Xoja Ahmad Yassaviylar Turkiston mulkining shayxul mashoyixidir. Maqomoti oliylar va mashhur, karomoti matavoli (hayratlanarli) va nomahsur (chegasiz) ermish. Murid-u as'hobi (do'st, suhbatdoshi) g'oyat-siz va shoh-u gadoning irodat va ixlosi ostonida nihoyatsiz ermish. Imom Yusuf Hamadoniylar as'hobidindur... Va aning mazori Turkistonda, Yassi degan yerdaki, aning mavlid va manshaidur, voqe' bo'lubdur va Turkiston ahlining qiblayi duosidur“.

Yassaviylar hayoti va faofiyati haqidagi ma'lumotlar juda oz. Borlari ham rivoyat va afsonalarga qorishib ketgan. Buning ustiga, Yassaviylar ijodi O'zbekistonda mustaqillikdan keyingina o'rganilmoqda. Bu borada birinchi manba, tabiiyki, uning „Devoni hikmat“ asaridif. Shuningdek, Yassaviylar xalifasi Sujayman, Boqirg'oniylarining „Hakim ota kitobi“, Navoiylarining „Nasoyim ul-muhabbat“, Fazlulloh Ro'zbekxonning „Mehmonnomayi Buxoro“. Xizr ibn Ilyosning „Manoqibi Hoji Bektoshi valiy“, Avliyo Chalabiylarining „Sayohatnoma“, Husomiddin Bulg'oriylarining „Tavorixi Bulg'oriya“ Haziniylarining „Javohur ul-abror“ kitoblarida ham adib haqida ozmi-ko'pmi ma'lumotlar berilgan.

Yassaviylar haqidagi ma'lumotlarni birinchi marta to'plab, jiddiy tadqiq qilgan turkiyalik olim Muhammad Fuod Ko'pruluzoda bo'lgan edi. U 1918-yilda „Turk adabiyotida ilk mutasavviflar“ degan kitobini e'lon qildi. Abdurauf Fitrat 1927- yilda Yassaviylar va uning ijodiy qiyofasi haqida maqola yozdi. 1972- yilda esa prof. E. Rustamovning „Ahmad Yassaviylar hikmatlarida tarix va hayot sadosi“ maqolasi („O'zbek tili va adabiyoti“ jurnali 4-5 – sonlar) chop etilgach, sho'ro idoralari tomonidan muallif boshiga turli savdolar tushdi. 1991-yildan keyingina uning hikmatlarini va u haqdagi tadqiqotlarni nashr etish keng

yo'lga qo'yildi. Hozirda Yassaviy ijodi birgina O'zbekiston yoki Qozog'istondagina emas, jahon turkologlari tomonidan keng miqyosda o'rganilmoqda. Yassaviy ijodiga qiziqish Yevropa fanida ancha ilgari boshlangan edi. Herman Vamberi „Chig'atoy tili darsligi“da Yassaviyning 70 baytdan iborat hikmatlarini nemis tiliga tarjimasini beradi⁴².

Ahmad Yassaviy hozirgi Qozog'iston Respublikasining Chimkent viloyatiga qarashli Sayram shahrida tug'ilgan. Sayram (Saryom) O'rta Osiyoning qadim shaharlaridan. Bir vaqtlar „Isfijob“, „Madinat ul-bayzo“ (Oq shahar) nomlari bilan mashhur bo'lgan. Tarixi miloddan oldingi zamonlarga borib taqaladi.

Alisher Navoiy Ahmad Yassaviyning tug'ilgan yerini Yassi deb ko'rsatadi. Yassi bugungi Turkiston shahrining qadimgi nomidir. Uning Yassaviy taxallus – nisbasi, ayrim she'rlarida bunga ishoralar borligi, ehtimol, Navoiyni shunday fikrga kelishga undagan bo'lishi mumkin. Lekin Yassaviy hayoti va ijodini qiyoslab o'rgangan mutaxassislar uning Sayramda tug'ilgani haqiqatga yaqinroq, deb hisoblaydilar.

Yassaviyning tug'ilgan yili ham aniq emas. Manbalar uning Yusuf Hamadoniylar qo'lida o'qiganligini tasdiqlaydi. Shunga qaraganda, Ahmad Yassaviy XI asrning ikkinchi yarmida tug'ilgan. Chunki Yusuf Hamadoniylarning tavallud sanasi 1048- yildir.

Ahmad Yassaviyning otasi Ibrohim shayxlik martabasida edi. Uning hazrati Ali avlodlaridan bo'lganligini naql qiladilar. Onasi Oysha shayx Ibrohimning shogirdlaridan bo'lgan Musa shayxning qizidir. Ahmad oilada ikkinchi farzand bo'lgan. Opasining oti Javhari Shahnazdir. Juda yoshlik paytlarida ota-onasi vafot etib, yetim qoladi. Opasi bilan birgalikda Yassiga keladi. Arslonbob („Bob“ qo'shimchasi asli „bobo“ so'zidan bo'lishi kerak. Alisher Navoiy „Nasoyim ul-muhabbat“da Farg'onada „ulug' mashoyix“ni „bob“ deb aytishlarini ma'lum qiladi) degan shayx qo'lida tarbiya topadi. Yosh Ahmadning Arslonbob bilan uchrashuvi voqeasi rivoyatlarga ko'milgan. Ularga ko'ra, Arslonbob payg'am-barimiz as'hoblaridan (As'hob–suhbatdosh, yaqin maslakdosh) bo'lib, to'rt yuz yil yashagan. U Muhammad payg'ambarning Yassaviyga atab bergan omonatlari – bir dona xurmoni necha yuz yillar tishining kovagida asrab keladi va yetti yashar Ahmadga topshirib, bolaning tarbiyasini o'z zimmasiga oladi.

Ma'lumotlarga ko'ra, Ahmad Yassaviy Arslonbob vafotidan keyin, taxminan 1110-yildan boshlab Buxoroda o'qiydi. Mashhur Yusuf Hamadoniylardan tahsil oladi. Uning xalifasi (yordamchisi), izdoshi darajasiga ko'tariladi. Manbalarga ko'ra, Yusuf Hamadoniylar vafotidan keyin uning o'rniga birinchi xalifa shayx Abdulloh Barqiy ko'tariladi. U vafot etgach, ikkinchi xalifa shayx Hasan Andoqiy, uning o'limi (1160- yil) dan so'ng esa, uchinchi xalifa Ahmad Yassaviy irshod (rahbar)lik mavqeyini egallaydi. So'ng bir

⁴² Нурмуродов Й. Яссавий ҳикматлари Вамбери таржимасида//ЎТА, 1993, №5-6. – 31-33-б.

„ishorati g'aybiya" (ilohiy ishorat) bilan o'z o'rmini to'rtinchi xalifa Abduxoliq G'ijduvoniya topshirib, Yassiga qaytadi va vafotiga qadar u yerda irshodlik maqomida bo'ladi. Ahmad Yassaviyning pirluk maqomi shu darajada yuqori ediki, xalq orasida: „Madinada Muhammad, Turkistonda Xoja Ahmad",— degan naql paydo bo'ladi. Yassaviy shuhrati uning hikmatlari bilan ham bog'liq. XIX asrda Turkistonga sayr etgan Herman Vamberi shunday yozadi: "Men O'rta Osiyo sahrosiga qadam qo'yishim bilan o'zim duch kelgan kishidan duo paytida Luqmoni Hakim, Yassaviy so'zlarini eshitdim, she'riyatdan so'z ketadigan bo'lsa, Navoiy, Fuzuliy, So'fi Olloyor g'azallari ularning birinchi sevimli baytlaridir. Yassaviy hikmatlarini juda ko'pchilik yod biladi".⁴³

Ahmad Yassaviyning necha yil umr ko'rgani haqida turlicha fikrlar mavjud. Ba'zilar 63 yoshda vafot etgan desalar, ayrimlar bu sanani 73, yana birlari 85 deb ko'rsatadilar. Ko'pruluzoda 120, rus turkologi V. A. Gordlevskiy 125 deb belgilaydilar. Bunday xulosa chiqarishga uning hikmatlari ham ma'lum darajada asos beradi. Masalan, bir hikmatida shunday satrlar bor:

Eranlardan fayz-u futoh ololmadim,

Yuz yigirma yoshga kirdim, bilolmadim,

Haq taolo toatlarin qilolmadim,

Eshtib, o'qub yerga kirdi Qul Xoja Ahmad.

Har holda buyuk so'fiyning 1166- yilda Yassida vafot etgani aniq, tug'ilgan yili esa noma'lum. Qabri Yassi - Turkistonda. 1396–1397- yillarda Amir Temur uning qabrini ziyorat etib, ustiga maqbara qurdiradi. Maqbara hozir ham ulkan ziyoratgohdir.

Ahmad Yassaviy bir o'g'il, ikki qiz ko'rgani ma'lum. O'g'lining oti Ibrohim bo'lib, yoshlik paytlarida vafot etgan. Qizlari – Gavhari Shahnoz va Gavhari Xushnoz. Xo'ja Ahmad Yassaviyning hozirgacha yashayotgan avlodlari Gavhari Shahnoz ismli qizidan tarqalgan.

Yassaviy nomi turk dunyosida ikki jihatdan shuhrat topgan:

1. Pir, karomatlar ko'rsatgan avliyo.

2. Shoir, hikmatlar muallifi.

Rivoyatlarda Yassaviy dunyoning turli tomonlariga yoyilib ketgan to'qson to'qqiz ming murid, o'n ikki ming yon-atrofida yuruvchi suhbatdosh do'stlar va ko'plab xalifalarga ega bo'lgani naql qilinadi. Birinchi xalifasi Arslonbobning o'g'li Mansur ota bo'lib, u vafot etgach (1197), o'g'li Abdulmalik, so'nguning o'g'li Tojxo'ja, Tojxo'janing o'g'li Zangi ota vaqti bilan irshodlik qilishgan. Xorazmlik Said ota (1218–19- yilda vafot etgan) uning ikkinchi xalifasi, Hakim ota (Sulaymon Boqirg'oniy) esa uchinchi xalifasi edi.

⁴³ Qarang: Нурмуродов Й. Яссавий хикматлари Вамбери таржимасида//ЎТА, 1993, №5-6. – 31-33-б.

Yassaviyning karomatları haqida ko'plab rivoyatlar yuradi. Ularning birida Xizr bilan ko'p marotaba suhbatdosh bo'lgani naql qilinadi. Xizr unga „Har kun yetti iqlimni kezaman va har iqlimdan bir suhbatdosh izlayman. Lekin shu paytgacha, senday qobiliyatli va asl suhbatdoshga duch kelmadim“, – degan ekan. Bir kuni „shayx ul-mashoyix“ni juma namozida uchratmagan muxoliflari uning ustidan har xil ig'volar to'qib, yurt podshohiga chaqadilar, podshoh taftish buyuradi. Tekshirib ko'rsalar, Ahmad Yassaviy ba'zan juma namozini Makkaga borib o'qib kelar ekan... Bu xil rivoyatlar ko'p. Sohibqiron Amir Temurning unga alohida muhabbat qo'rganligi bejiz emas. Uning farmoni bilan hazrat qabri ustiga gumbazining balandligi 30, aylanasi 40 gazlik ulkan maqbara qurildi. Unga vaqf yer ajratilib, daxlsiz deb e'lon qilindi. Jahongir 1402- yilning boshida mashhur Rum safari oldidan Turkiston shayxlaridan tumor yozdirib ketgan. „Voqeoti Temur“ degan kitobda keltirilishicha, Anqara jangida buyuk jahongir piri murshidning:

*Yaldo kechani sham'i shabiston etgon,
Bir lahzada olamni guliston etgon,
Bir mushkul ishim tushubdur, oson etgil,
Ey, barchani mushkulin oson etgon*

satrlarini yetmish marta yoddan o'qigan ekan.

Turkiy she'riyatda hikmat janrining shakllanishi.

Buyuk mutasavvif Ahmad Yassaviy turkiy xalqlar orasidan yetishib chiqqan birinchi so'fiy, tasavvufning buyuk vakilidir. „Yassaviya“ tariqatining asoschisidir. Tasavvuf esa Sharq olamining keng tarqalgan falsafasidir. Tasavvufning asosida Allohni anglamoq yotadi. Alloh haqdir, haqiqatdir. Uni oddiy odamning jo'n aqli bilan anglash mumkin emas. Buning uchun ustoz, pir kerak. Chunki bu dunyoda o'z holingcha to'g'ri yo'lni topish g'oyat qiyin. Bu boradagi birdan-bir to'g'ri yo'l tariqatdir. Tariqat deganining o'zi ham „yo'l“, „usul“ degan ma'nolarni bildiradi. „Devoni hikmat“da o'qiyimiz:

Tariqatga siyosatlig' murshid kerak,
Ul murshidga e'tiqodlig' murid kerak,
Xizmat qilib pir rizosin topmoq kerak,
Mundog' oshiq haqdin ulush olur ermiş.

Tariqat shariatning davomidir. Yassaviy aytmoqchi, shariat imonning po'sti bo'lsa, tariqat uning mag'zidir. Shariat uning zohiri bo'lsa, tariqat botinidir. Birini ikkinchisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Shariat islomda rioya qilinishi lozim bo'lgan diniy qoidalar yig'indisidir. Tariqat shularni anglamoq yo'lidir.

Ahmad Yassaviy turkiy xalqlar orasidan chiqqan birinchi mutasavvifgina emas, yangi bir tariqatning asoschisi hamdir. Bu tariqat lining nomi bilan „Yassaviya“ deb ataladi.

Pir (shayx) ham o'z navbatida shunga munosib bo'lishi kerak. „Piri turkistoniy“ning „Faqrnoma“ asarida bu boradagi shunday fikrlariga duch kelamiz: „Shayx uldurkim, niyoz (tortiq) olsa, mustahiq (muhtoj)larg'a, g'arib bechorag'a bergaylar. Agar olib, o'zi yesa, murdor (harom) et yemishdek

bo'lg'ay. Agar to'n qilib kiysa, ul to'n to'zg'uncha haq taolo namoz, ro'zasini qabul qilmag'ay va agar olg'an niyozidin non qilib yesa, haq taolo oni do'zaxda turluk azobg'a giriftor qilg'ay. Va agar andog' shayxga har kishi e'tiqod qilsa, kofir bo'lg'ay. Andog' shayxlar mal'un turur. Oning fitnasi Dajjoldin badtar, shariatda, tariqatda, haqiqatda, ma'rifatda murtad (dindand qaytishlik) turur. Ey tolib, agar haqni talab qilib topay desang, andog' pirga qo'l bergilkim, shariatda orifi billoh (Allohn tanuvchi) bo'lsa, tariqatda voqifi asror (sirlardan xabardor) bo'lsa, haqiqatda komil-u mukammal bo'lsa, ma'rifatda daryoyi ummon bo'lsa, saodat bo'lg'ay".

Yassaviy mutasavvif – pir sifatida ilm-fanga alohida e'tibor qildi. Prof. E. Rustamovning ma'lumot berishicha, Yassaviy o'z masjidi tepasiga „Talabul ilm farizatun ala kulli muslimin va muslimatin" („Ilm talab qilish har bir musulmon erkak va ayol uchun farzdir") degan hadisni yozdirib qo'ygan ekan. Tarixchi olimlar bu mashhur hadisni XV asrda Mirzo Ulug'bek ham Buxoroda qurdirgan madrasasi peshtoqiga yozdirganligini xabar beradilar.

„Yassaviya" tariqatining ikkinchi nomi „jahriya"dir. „Jahr" – oshkor qilmoq, baland ovoz bilan o'qimoq degani. „Devoni hikmat"da shunday satriarga duch kelamiz:

Mani hikmatlarim ko'plarg'a ayting,
Duo-takbir qilib, rahmatga boting,
Agar hikmat o'qusa ayuhannos,
Erur farzand manga ul tolibi xos.

Muallif „duo-takbir"ga, „hikmatlarni ayuhannos o'qish"ga e'tibor qaratadi. Boshqacha aytganda, darveshlikni, qalandarlikni Allohni tanishdagi asosiy vosita deb biladi. Turkistondagi darveshlik - qalandarlik tarixi Ahmad Yassaviy nomi bilan bogianadi. Ular islom g'oyalari bilan sug'orilgan hikmatlarni dunyoning to'rt tomoniga yoydilar. Turkiyalik mutaxassislar Onado'li sarhadlarida turk islom davlatining maydonga kelishida, umuman, bu o'lkaning musulmonlashuvida qalandarlarning xizmatlari katta bo'lgan, deydilar. Ayni paytda, ular xalqimizning keng qatlamlari orzu-istaklarini ifoda etdilar. Xususan, mol-dunyo, davlat-u saltanat, kibr-u havo va manmanlikni tark etib, faqirona umr o'tkazishga so'zda va amalda harakat qildilar. O'z zamonida u davrning eng ilg'or harakatiga aylangan. Ularning atrofiga eng sog'lom kuchlar yig'ilgan. Masalan: 1898- yilgi Andijonda boshlangan milliy-ozodlik qo'zg'olonining harakatlantiruvchi kuchlari qalandarlar edi. Ularning tilida faqat Allohning hamd-u sanosigina emas, har qan-day zo'ravonlikka qarshi isyon ham bor edi. 1898- yilgi qo'zg'olonda ular faol ishtirok etganligi uchun Chor hukumati tomonidan qalandarlikning rasman taqiqlanganligi ham bejiz emas.

„Devoni hikmat" asari va uning tarkibi. Devoni hikmat. Hikmatlar Ahmad Yassaviy merosini jamlagan asardir. Ular Hikmatlarga „Qul Xoja Ahmad", „Xoja Ahmad Yassaviy", „Ahmad ibn Ibrohim", „Sulton Xoja Ahmad Yassaviy", „Yassaviy miskin Ahmad", „Miskin Yassaviy", „Xoja AhmacP, „Ahmad", „Ahmadiy", „Qul Ahmad", „Miskin Ahmad" kabi taxalluslar

qo'yilgan. Ahmad Yassaviyning bizga qadar yetib kelgan asari „Devoni hikmat“dir. „Devoni hikmat“ – hikmatlar to'plami demakdir. Devon „Faqrnoma“ deb atalgan so'zboshi bilan boshlanadi.

„Faqrnoma“ faqirlik ta'rifiga bag'ishlangan. Tasavvufda mol-dunyoga hirs qo'yish qattiq tanqid qilinadi, faqirlik ulug'lanadi. Faqirlik qashshoqlik, miskinlik emas. Bu tushunchalar bir-biridan farq qiladi. Faqir o'z kundalik tirikchiligigagina yetarli ozuqasi bor, muhtojligi yo'q kishi, lekin unda ortiqcha narsa bo'lmaydi. Qashshoqning esa kundalik ehtiyojiga ham ozuqasi yo'q. Hazrati Muhammad tilidan aytilgan bir gap bor: „Al-faqr faxri“ (Faqirlik faxrimdir). Rivoyat qiladilarki, payg'ambarimiz me'rojga chiqqanlarida (Islomda hazrati Muhammad payg'ambarning Buroq nomli ot minib arshi a'loga Alloh huzuriga ko'tarilishlari voqeasi bor. Shunga me'roj deyiladi.), Alloh taolo u kishiga faqir qiyofasida ko'ringan emish. Faqirlikning bunday ulug'lanishida chuqur ma'no bor. Mol-dunyoga hirs qo'yish, avvalo, uni harom-halol, qonuniy-qonunsiz yig'ishga yo'l ochadi. Bunda kimningdir haqqiga xiyonatga, zulm-zo'ravonlikka imkon qoladi. Ikkinchidan, bu mol-dunyo egasini kibr-u havoga, manmanlikka boshlaydi. Shu sababli, faqirlikka mumtoz adabiyotimizda alohida mavqe'-martaba berilgan. Bunda, shubhasiz, hadislarining ta'siri katta bo'lgan. Adabiyot ko'proq bu boradagi hadislarini sharhlash yo'lidan borgan. Mana bu boradagi ayrim hadislar: „Har ummat uchun bir fitna sababi bor. Ummatimning fitnasi mol-dunyodir“, „Faqirlar bilan birga o'tirib-turish kamtarlik va ustun bir fazilatdir“, „Allohim, meni faqir o'laroq yashat va faqir o'laroq o'ldir“ va hokazo. Xullas, „faqir“ tasavvufda mol-dunyoga o'ch bo'lmaslik, zohiran yo'qsil hayot kechirish, Allohga yetishish uchun qilinadigan xatti-harakat va bosib o'tiladigan maqomlarni ifodalovchi atama bo'lib qoldi. „Faqrnoma“ esa, mana shu maqomlarni o'zida aks ettiradi.

Tasavvufda muridning tilagi haqqa yetmoq, Alloh vasliga erishmoqdir. Buning uchun solik, ya'ni tariqatning yo'liga kirgan kishi, boshqacha aytganda, faqir muayyan bosqichlarni bosib o'tishi kerak. Bular: shariat, tariqat, ma'rifat, haqiqat. Yassaviy „Faqrnoma“sida keltirishicha, ularning har birida o'ntadan, jami qirq maqom bor. Bu maqomlarning birinchisi musulmonlikning birinchi shartidan „haq taolo“ning birligiga, borligiga va zotiga imon keltirmoqdan boshlanib, qirqinchisi „hazrati rabbil izzatni topish“ - Alloh visoliga yetishish bilan yakun topadi. „Faqrnoma“da shular haqida gap ketadi.

„Devoni hikmat“ atamasidagi „**hikmat**“ so'zi ham teran ichki ma'noga ega bo'lib, muayyan talqinni talab etadi. Ilohiyotchi mutaxassislarining aniqlashicha, „hikmat“ Qur'oni karim oyatlarida payg'ambarimizning haq yo'lni ko'rsatuvchi va'zlariga nisbatan qo'llanilgan ekan. Lug'atlarda esa, hikmat ilm va adolatni o'z ichiga oluvchi, borliq haqiqatini anglatuvchi ma'rifiy so'z, odat va axloqqa xos kalima, sirli sabab kabi ma'nolarni anglatishi aytiladi. Shulardan kelib chiqib, ayrimlar uni „diniy-tasavvufiy o'ziga xos so'z“ deb ta'rif qiladilar. Xalq jonli tilida ham bu so'z juda ko'p uchraydi. Aksariyat hollarda tajribadan kelib chiqqan ibratli so'z ma'nosini anglatadi. Yassaviy hikmatlari islom g'oyalarini,

birinchi navbatda shariatni targ'ib va tashviq qiluvchi she'riyatdir. Shariat esa Qur'onga, hadisga tayanadi. Demak, bu she'rlar Qur'on va hadislarning o'ziga xos sharhlaridir.

Tasavvufning eng yuqori bosqichi – haqiqat. Shariat - shu yo'lning birinchi bosqichi. Tariqat undan keyin keladi. Shariatsiz tariqatga – Alloh tomon yo'l izlashga o'tib bo'lmaydi. Undan keyin ma'rifat – Allohni tanish bosqichi keladi. Nihoyat, orif inson haqiqatga erishishi, ya'ni Yaratganning jamoliga yetishishi mumkin. Falonchi haqqa yetgan deyilsa, tariqatning oliy bosqichiga erishgan, demoqchi bo'ladi. Bu bosqichlar o'zaro chambarchas bog'liqdir. Shariat hali din, xolos. Unda talab qilingan narsalar ko'p emas: Allohni tanish, unga imon keltirish, namoz, ro'za, zakot, haj, amri ma'ruf (shariat buyurgani)ni bajarish, nahyi munkar (taqiqlaganidan tiyilish), hilm (muloyimlik), ilm olish. Tasavvuf tariqatdan boshlanadi. Tariqat deganining o'zi yo'l degani. Bu Allohni anglashning, uni qalb ko'zi bilan tanishning boshlanishidir. Bu tavba, pirga qo'l berish, xavf (qo'rquv), rajo (umid), tajrid (ortiqcha narsalardan xoli bo'lish), tafrid (uzlatga chekinish) kabilar orqali amalga oshadi. Hikmatlardan birida shunday deyiladi:

Tariqatga shariatsiz kirgonlarni,
Shayton kelib imonini olur ermish,
Ushbu yo'lni pirsiz da'vo qilg'onlarni,
Sarson qilib aro'lda qo'yar ermish.

Dunyoning adolati bor. Adolatli tosh-u tarozisi bor. Halollik bilan kelmagan mol-davlat vafo qilmaydi. Qanday kelgan bo'lsa, shunday ketadi. Harom, yolg'on jazosiz qolmaydi. Shu bois, vijdon bilan halol yashash kerak. Dunyo moliga hirs qo'yib, boylik yig'gan kishi o'limtik bilan kun kechiradigan qushga o'xshashi poetik timsol orqali beriladi:

Dunyo mening deganlar, jahon molin olg'onlar,
Karkas qushdek bo'lubon ul haromga botmishlar.

Shariatni o'z manfaati yo'lida xizmat qildirmoqchi bo'lgan din ahli, garchi ularning og'zidan Alloh nomi tushmasa-da, o'zlariga do'xandan joy tayyorlaydilar:

Mullo, mufti bo'lg'onlar, yolg'on da'vo qilg'onlar,
Oqni qaro qilg'onlar, ul tamug'ga kirmishlar.

Yassaviy jamiyatning boshqaruvchi, o'zgalarning taqdiriga ta'sir ko'rsatuvchi odamlarning halolligi, to'g'riligi o'ta muhim ekanligini, adolatsiz hukmdorlarjazosiz qolmasligini g'azal shaklida bitilgan hikmatida birma-bir ko'rsatib beradi:

Hazrati Yassaviy kishini fikrlashga, insofga chorlaydi. Insofga kelmoq, vijdonga muvofiq yashamoq uchun o'ylab ko'rish, haq yo'lni nohaqdan ajratib olish lozimligini uqtiradi. Buning uchun odam juda bo'lmasa, o'z yaqinlari taqdiriga nazar tashlashi, ulardan xulosa chiqarishi lozim:

Oto-ono, qarindosh, qayon ketti, fikr qil,
To'rt ayog'lig' cho'bin ot bir kun sanga yetaro.

Valiy shoir o'z qarashlarini bayon etibgina qolmay, balki fikrlarining esdan chiqmaydigan, xotiraga mixlanib qoladigan, kutilmaganda yodga tushadigan shaklda ifodalanishiga ham e'tibor qiladi. Buning uchun g'oyat musiqiy tarzda tugallanuvchi qofiya, to'rt oyoqlik yog'och ot singari she'riy unsurlardan ustalik bilan foydalanadi. Shoir odamlarga mohiyatni izlash, unga yetishishga urinish lozimligini ta'kidlaydi:

Dunyo uchun g'am yema, haqdin o'zgani dema.
Kishi molini yema, sirot uzra tutaro.

So'fiylikda inson fe'lining eng katta qusurlaridan biri — kibr-u havo, manmanlik deb qaraladi. Takabburlik, kekkayish, ko'pincha, mol-dunyo, nasl-nasabdan. Shu sababli, pir ishni tariqatga kirgan muriddagi kibrni yo'qotishdan boshlaydi. Buning uchun unga eng tuban ishlarni (masalan, hojatxona tozalash kabi) buyuriladi. Xokisorlik, siniqlik, kichik fe'llik tariqat ahlining turmush tarzi edi. Bu barcha so'fiylar uchun qoida darajasida bo'lgan. Shu sababli ularning hikmatlarda aks etishi tabiiy edi.

Hikmatlarning badiiyati. „Devon"dagi ayrim she'rlarda tasvir emas, ta'lim, so'fiyona aqidalarni o'rgatish maqsad qilib olinganligi sababli, badiiylik darajasi hamisha ham yuqori emas. San'atkorlik yaqqol ko'rinib turmaydigan satrlar ham yo'q emas. Chunki hazrati Yassaviy uchun she'r faqat vosita ekanligini hisobga olish kerak. Shunday bo'lsa-da, to'q, serma'no va serohang qofiyalar, esda uzoq saqlanib qoladigan nozik qochiriqlar, go'zal o'xshatishlar, ingichka ifodalar yo'q emas. Hikmatlardagi ifodaning soddaligi, samimiyat, jo'shqinlik ularga joziba bag'ishlaydi va o'quvchini o'ziga tortadi. Quyidagi satrlar shu fikrimizga yaqqol misol bo'ladi:

Ko'zim namlik, dilim g'amlik, jon alamlik,
Nechuk iloj etorimni bilmam, do'stlar.
Bu hasratda, nadomatda yoshim oqib,
Qayu taraf ketorimni bilmam, do'stlar.

Hikmatlarning ko'pchilik qismi qadim an'anaviy to'rtlik usulida bitilgan. To'rtliklar dastlab xalq og'zaki ijodi namunalari uchragan. Qo'shiqlar, termalar, laparlar, ko'pincha, to'rtlik shaklida yaratilgan. So'ng she'rlarni bu turda bandlashtirish yozma adabiyotga o'tgan. Aksariyat hikmatlar barmoq vaznida yozilgan. Bu vazn ham eski turkiy she'r vaznidir. Jumladan, yuqoridagi she'r

hijoning o'n ikki (4-4-4)lik vaznida. Ya'ni: ko'-zim nam-lik (4), di-lim-g'am-lik (4), jon-a-lam-lik (4). Hikmatlarning 14 (7-7), hatto 16 (8-8) hijoli ko'rinishlari ham uchraydi.

Ahmad Yassaviy she'riyatidagi timsollar tuzilishi ham tasavvuf ta'limoti bilan, ham og'zaki ijod an'analari bilan chambarchas bog'lanib ketgan. Masalan, she'rlarda uchrovchi pir, darvesh, oshiq, obid, oqil, zohid, ishq, tolib, ummat, rasul, shayton, iymon kabi timsollar bevosita tasavvuf bilan bog'lansa, yo'l, rabot, karvon, o'q kabilar og'zaki ijod an'analari bilan aloqador holda yuzaga kelgan.

„Devoni hikmat“dan „Munojotnoma“ ham joy olgan. Munojot asli she'rning bir turi. Lug'aviy ma'nosi „najot“, ya'niyordam so'rashdan olingan. Ko'pincha, Allohdan qilinadigan iltijolarga munojot deyilgan. Lekin bu yerda gap hikmatlar haqida boradi. Muallif hikmatlarining xalq orasiga yoyilishini istab, Allohga munojot qiladi. Bu bilan mazkur hikmatlarning „ma'niyi Qur'on“, „koni hadis“ ekanligini, Alloh kalomi va payg'ambar sunnatining sharhi ekanligini ta'kidlamochi bo'ladi. She'r aruz vaznida yozilgan. Chunonchi:

Ma-ni hik-mat-la-rim far-mo-ni sub-hon,

V — — — V — — — V — —

Ma-fo-iy-lun ma-fo-iy-lun fa-uv-lun

O'-qub uq-sang ha-ma ma'-ni-yi Qur'-on.

V — — — V — — — V — —

Ma-fo-iy-lun ma-fo-iy-lun fa-uv-lun

She'r hazaj bahrida bitilgan. Hikmatlarning ayrimlari g'azal yo'lida yozilgan. Ya'ni: she'rning birinchi baytidagi satrlar o'zaro (aa) qofiyalanadi. Undan keyingi toq misralar ochiq qolib, juft misralar qofiyalanib keladi (ba, va, ga kabi). Oxirgi baytda taxallus keladi. Ta'kidlash kerakki, hikmatlarning hammasida taxallus bor.

To'rtliklardan tarkib topgan hikmatlarning adadi ham har xil: besh banddan yigirma besh bandgacha boradi. G'azal hikmatlarning hajmi olti baytdan o'n uch baytgacha. Hikmatlar orasida bayt misralari o'zaro (aa, bb, vv, gg tarzida) qofiyalanuvchi masnaviy hikmatlar ham bor. Ular ham, tabiiyki, aruz vaznida. Masnaviy hikmatlarning vazni „Munojotnoma“ni esga soladi. G'azal hikmatlarniki esa har xil. Masalan, hazaj vaznining solim (to'la) shakllari ham uchraydi.

Lekin „Devoni hikmat“da bu vazn talablariga hamisha ham rioya qilinavermaydi. Och qofiyalar, qofiyasiz ochiq satrlar, fe'l qofiyalar ko'p uchraydi. Bu hol hikmatlarning she'riyatdagi martabasini bir qadar pasaytiradi, albatta. Lekin undagi muqaddas g'oyalar bu kamchiliklarni ko'pincha bildiravermaydi.

„Devoni hikmat“da badiiy jihatdan bir qadar zaifliklar borligini mutaxassislar undagi she'rlarning Yassaviy tomonidan emas, ko'proq uning izdosh darveshlari tomonidan yozilgan bo'lishi mumkinligi ehtimoli bilan izohlashga urinadilar. Bu da'volarga eng katta dalil sifatida shu paytgacha „Devon“ning XVII asrdan oldingi qo'lyozma nusxasi topilmaganligini

keltiradilar. To'g'ri, uning eski nusxalari qo'limizda yo'q. Lekin qo'lyozmalari yo'qolib, mazmuni xalq qalbida saqlanib qolgan buyuk san'atkor-lar jahon adabiyotida ko'plab topiladi. Shota Rustaveli, hatto Shekspir asarlarining qo'lyozmalari saqlangan emas. Bu hol ularning buyukligiga soya solgan emas. Qolaversa, Navoiyki hazrati Yassaviyga shu qadar yuksak baho berib, shogirdi Sulaymon Boqirg'oniyning hikmatlarini alqab tilga olgan ekan, Yassaviyning ham hikmat aytganiga va biz o'rganayotgan asarlar uniki ekaniga shubha qilmasa bo'ladi.

Ehtimol, bu hikmatlarning asosiy qismi shayxul mashoyixning o'zi tomonidan aytilib, atrofidagi as'hoblari tomonidan she'rga solingan va darveshlarga tarqatilgandir. Lekin Yassaviy nomiga nisbat berilgan hikmatlarning katta qismi uning „o'z og'zidan" chiqqanligiga shubha yo'q. Ayni paytda, bu she'rlarning talay qismini Ahmad Yassaviyning muridlari, izdoshlari uning nomidan to'qib borgan, bu hikmatlarning birgina Yassaviy emas, uning maktabi a'zolari yaratgan bo'lishi mumkinligini ham butunlay inkor qilish qiyin. Negaki, XVII—XIX asrlarda tuzilgan va Chiqishning turli shaharlarida „Devoni hikmat" nomi bilan chop etilgan bu to'plamlar bir-birlaridan ko'lamiga ko'ra ham, mazmuniga ko'ra ham jiddiy farqlanadi. Chunonchi, „Qul Xoja Ahmad", „Xoja Ahmad", „Miskin Ahmad" kabi taxalluslar bilan berilgan hikmatlar qatorida Azimxo'ja, Faqiriy, G'aribiy, Xolis, Hoji Solih, Iqoniy, Qul Sharifiy, Sayfiddin, Zaliliy kabi ko'plab boshqa ijodkorlarning asarlari ham uchraydi. Hikmatlarning umumiy soni hozircha 250 atrofida. Hikmatlar adadi bundan ancha ko'p bo'lishi ham mumkin. Ularning birida Ahmad Yassaviyning 4400 hikmat aytganiga ishora qilinadi:

Qul Xoja Ahmad har bir so'zing dardga darmon,

Toliblarga bayon qilsam, qolmas armon.

To'rt ming to'rt yuz hikmat aydim, haqdan farmon,

Farmon bo'lsa, to o'lguncha so'zlasam man.

Hikmatlarning tili ham XII asr tili emas. Asrlar osha o'zgarib, yangilanib, davrga moslashib borgan. Bu ishni Yassaviy muxlislari — darveshlar qilganlar, albatta. Shularga qaramasdan, „Devoni hikmat" birgina O'rta Osiyo xalqlari emas, butun turk olami ma'naviyatining bugungi kungacha eskirmay kelayotgan muhim hodisasi bo'lib qoldi. Shimolda tatar-boshqird, g'arbda usmonli, sharqda uyg'ur adabiyotlariga juda katta ta'sir ko'rsatdi. Turkiyalik mutaxassislar mashhur Yunus Emroning „Ilohiylar" deb atalgan she'rlarining maydonga kelishida Ahmad Yassaviy hikmatlarining hal qiluvchi o'mini ta'kidlaydilar. Tatar-boshqirdlar Shamsiddin Zakiy, Abdurahim O'tiz Emaniy, Qayum Nosiriy, Rizo Faxriddin kabilar bu ta'sirni e'tirof etadilar.

O'zbek adabiyotida Yassaviy an'analari samarali izlar qoldirdi. Jumladan, bu an'analar quyidagi yo'nalishlarda ko'zga tashlanadi:

1. Mutasavvif shoirning so'fiyona qarashlarini to'la yoki qisman qabul qilish, jahriya qoidalarini bajarish, hikmatlar bitish. Movarounnahrda yashab ijod etgan o'nlab shoirlar tariqatda ham, she'riyatda ham lining izidan borganlar. Bu ro'yxatning boshida xorazmlik Hakim ota — Sulaymon

Boqirg'oni turadi. Mashhur Shayboniyxonning inisi Muhammad Sultonning o'g'li Buxoro xoni Ubaydullaxon „Qul Ubaydiy" taxallusi bilan Yassaviy hikmatlari yo'lida necha o'nlab she'rlar yozgani mutaxassislarga ma'lum.

2. Bir qator shoirlarimiz o'z asarlarida Yassaviy shaxsiga tez- tez murojaat qiladilar, she'rlar bag'ishlaydilar, hikmatlaridan iqtiboslar oladilar, ayrim tashbih-u tamsillarini sharhlaydilar. Bu hol, ayniqsa, XIX asrning ikkinchi yarmi XX asr boshlari adabiyotida ko'zga yaqqol tashlanadi. Masalan, Yusuf Saryomiy buyuk yurtdoshi Yassaviy haqida shunday yozadi:

Ey, koshifi haqoyiq asrori sodiqin,
Vey, voqifi daqoyiq, mushkbo'yi xoriqin.
Rushd tariqi, hodiyyi irshod tolibin,
Ey, qulzumi hidoyat, burhoni oshiqin,
Keldim g'ubon dargahinga surgali jabin,
Ey, maxzani karomat-u sultonil orifin.

(Ey, eng ishonchli sirlar haqiqatini bizga ochib berguvchi. Vey, butun vujudidan mushk hidi taralib turgan, eng nozik ma'nolardan xabardor. Toliblarni to'g'ri yo'lga boshlagan yo'l boshchi. Ey, hidoyat (to'g'rilik) dengizi, oshiqlar suyanchig'i. Dargohing tuprog'iga peshonamni surmoq uchun keldim, Ey, karomatlar xazinasi, oriflar sultoni).

3. Yassaviydagi so'fiyona tamsil va ifodalar keyingi ijodkorlarda yangi jilo va ohang topdi. Yassaviy turkiy adabiyotdagi ilk mutasavvif bo'lganligidan, timsollar bir qadar sodda, ifodalar goho notekis, ohanglarda ham saktaliklar uchray qolar edi. Lekin bu sodda timsollar ko'p o'tmay adabiyotimizda shoirning munosib izdoshlari tomonidan yuksak maqomga ko'tarildi.

4. Prof.A.Fitrat XX asrning 20-yillaridayoq „Muxtasar islom tarixi“, „Ahmad Yassaviy“, „Yassaviy maktabi shoirlari to'g'risida tekshirishlar“ maqolalarida, „O'zbek adabiyoti namunalari“ kitobida o'zbek adabiyoti tarixida tasavvufning nisbatan keng rivojlangan 3 ta maktabini aniqlaydi: Yassaviy, Navoiy va Amir Umarxon maktablari. Ular o'zigacha bo'lgan an'analarni davom ettirganliklari uchun emas, balki o'z davrida va o'zidan keyin ko'plab iste'dodli ijodkorlarni o'ziha ergashtirib bir suluk imkoniyatlarini maktab darajasiga olib chiqqanliklari uchun shunday yuksak baholandi⁴⁴.

Yassaviy hikmatlarining ta'sir va tarqalish ko'lemi goh kuchayib, goh susayib, XX asrning inqilobiy to'fonlarigacha yetib keldi. Yangi havoalarda eski navolarni kuylagan shoirlarimiz bu davrda ko'proq Yassaviy she'rlarining shakliy xususiyatlaridan foydalandilar. Bugun u yangi zamonning talab va ehtiyojlari, millat va vatan manfaatini nuqtayi nazaridan qayta kashf etilmoqda. Qisqa muddatda „Devoni hikmat" bir necha bor bosilib chiqdi. Yassaviyga bag'ishlangan o'nlab she'rlar maydonga keldi. Taniqli yozuvchi Sa'dulla Siyoyev u haqda ikki kitobdan iborat roman yozdi.

⁴⁴ Болтабоев Х. Мир Алишер Навоий Фитрат талкинида // ЎТА, №1, 1992, 17-бет

Yassaviy izdoshlari. Sulaymon Boqirgʻoniy asarlari. “Boqirgʻon kitobi” mundariyasi.

Sulaymon Boqirgʻoniy (XII asr - 1186) – yassaviya maktabining eng yirik vakilidir. U Xorazm viloyati Hazorasp tumani hududida Boqirgʻon qishlogʻida tavallud topgan. Uning hayoti haqidagi maʼlumotlar K.G.Zalemanning 1898-yil yozgan „Hakim ota haqidagi afsona“ kitobi hamda Faxriddin Ali Koshifiyning „Rashahot aynul hayot“ (1503) nomli asarida uchraydi. Navoiy „Majolis un-nafois“da Sulaymon otaga shunday taʼrif beradi: „Hakim ota – oti Sulaymondur. Xoja Ahmad Yassaviyning murididir. Hamonoki, Xoja tabha (ovqat) buyurgʻondurlarki, matbahiy (oshpaz) oʻtin yetmaydur deb kelgandur. Alar asʻhobga degandurlarki, yozidin oʻtin terib kelturung va ul zamon yogʻin yogʻodur ekandur. Asʻhobkim oʻtin teribdurlar, matbahga kelguncha yogʻin jihatidin oʻtunlar hoʻl boʻlgʻandur. Hakim ota tergan oʻtunlarni toʻnigʻa chirmab, quruq kelturgandur. Xoja hazratlari degandurlarki: Ey farzand, hakimona ish qilding. Va alargʻa bu laqab ondin qolgʻondur“. Shu tariqa xalq orasida Hakim ota deb ataladi. 15 yoshidan Yassaviyga murid tushib, oʻz sheʼrlarida Yassaviy tariqati gʻoyalarini keng va tushunarli tarzda bayon qilgan. Qoraxoniylar hukmdori Ibrohim II Bugʻroxi davrida shuhrat qozonadi, hatto xoqonning qizi Anbar onaga uylanadi. Rivoyat boʻyicha uchta farzandi boʻlgan: Muhammad, Asqar, Xubbi. Yana Oysha ismli qizi ham boʻlgan deyishadi. Sulaymon vafotidan soʻng Anbar ona Yassaviyning 5-xalifi Zangi otaga turmushga chiqqanligi aytiladi. Anbar onaning maqbarasi Toshkent viloyatida joylashgan. Maʼrifat – Allohni tanish va uning nazariga tushish deb biladi. Inson shaxsi tarbiyasida tariqatni yetakchi oʻringa qoʻyadi. Uning bu ruhda sheʼrlari tatar, boshqird xalqlarida ham keng tarqalgan. Jumladan, XIX-XX asr boshlarida „Boqirgʻon kitobi“ Qozonda uch marta (1-marta 1846-yil) qayta bosilgan. Tatar maktablarida qoʻllanma sifatida foydalaniladi.

Sani darding mango darmondin ortuq,
Sanga qul boʻlganim sultondin ortuq.
Saning yodingni aytsam choʻl ichinda
Boʻlur ul choʻl boʻstondin ortuq.
Saning yoding agar ketsa tilimdin,
Vujudim quriyu, vayrondin ortuq.

“Boqirgʻon kitobi”dan “Ismoil qissasi”, “Noʻmon ibn Sobit qissasi”, “Meʼrojnoma”, “Oxirzamon qissasi”, “Bibi Maryam qissasi” kabi manzumalar oʻrin olgan.

“Ismoil qissasi”da Ibrohim a.s. va Ismoil a.s. oʻrtasidagi voqea yoritiladi. Ismoilning oʻgʻillik sadoqati tasavvufiy rakursdan yoritib beriladi.

“Noʻmon ibn Sobit qissasi” hanafiya mazhabi asoschisi Abu Hanifaning otasi Noʻmon haqida soʻz ketadi. Oʻzganing luqmasiga xiyonat qilmaslik, farzand tarbiyasida ota-onaning oʻrni haqida fikr yuritiladi: Haq farmonin tuting, harom shubha yemang va kishin molin olmang.

“Me’rojnoma”da Rasululloh s.a.v.ning Arshga bo’lgan sayohati rivoya qilinadi. Sayrning tasavvufiy talqini, har bir holatdan olinadigan hikmat va xulosalar bayon qilinadi.

“Bibi Maryam qissasi” mazkur avliyo shaxsning so’nggi kunlari tasviriga bag’ishlangan. Bibi Maryam soliklarga ibrat sifatida namoyon bo’ladi. Rus tilidagi tarjimasini 1895-yil S.M.Matveyev tomonidan amalga oshirilgan.

“Oxirzamon qissasi”da zamonanaing buzilganligi, olimlar va sayidzodalar ilmiga, martabasiga yarasha ish qilmayotganligi kuyunib bayon qilinadi, Buning natijasida oxirzamon belgilari ko’rinayotganligini yozadi. 1897-yil Y.Malov uning „Oxirzamon kitobi“ni rus tiliga tarjima qiladi.

Nazorat uchun savollar:

1. Xoja Ahmad Yassaviy ijodining boshqa ijodkorlardan farqlarini aytib bering.
2. Turkiy she’riyatda hikmat janrining shakllanishi nima bilan bog’liq deb o’ylaysiz?
3. “Devoni hikmat” asarida nechta hikmat mavjud?
4. Yassaviy hikmatlaridagi asosiy timsollar ni aytib.
5. Qaysi mumtoz adabiyot va zamonaviy adabiyotimiz vakillarida Yassaviyga ergashish kuzatiladi?
6. Yassaviy tariqatining o’ziga xos xususiyatlarini ko’rsating.
7. Sulaymon Boqirg’oniy haqida so’zlab bering.
8. Boqirg’oniy hayoti bilan bog’liq ma’lumotlar qaysi afsona va rivoyatlarni yodga soladi?
9. Boqirg’oniy kitobidagi qissalarni “Qisasi Rabg’uziy”dagi hikoyalarga solishtiring.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Vohidov R., Eshonqulov H. O’zbek mumtoz adabiyoti tarixi. – T., 2006.
2. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т., 1981.
3. Муаллифлар. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик.. – Т.: Fan, 2001.
4. Adizova I. O’zbek mumtoz adabiyoti tarixi. - Toshkent: 2006.
5. Orziqulov N. O’zbek mumtoz adabiyoti tarixi. - Toshkent: 2007.
6. Adabiyot. (Akademik litsey 1-kurs o’quvchilari uchun darslik). – T.,2000.
7. Yassaviy. Devoni hikmat. –T.: Movarounnahr, 2004.
8. Olim S. Ishq, oshiq va ma’shuq. – T., 1996.
9. Неъматов Ҳ. Яссавий ҳаётига оид баъзи саналар// ЎТА, №2,1992, 3-8-б.
10. Сулаймон Боқирғоний. Боқирғон китоби (Нашрга тайёрловчилар И.Ҳаққул, С.Рафиддин). – Т., 1991.
11. Хусанова Г. Сулаймон Боқирғоний қиссалари // ЎТА, №3, 2007. 68-70-б.
12. www. ZiyaNET.uz. Internet tarmog’i

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Рустамов Э. Аҳмад Яссавий ҳикматларида тарих ва ҳаёт садоси // ЎТА, 1972 йил 4-5-6-сонлар.
2. Ҳасан Н. Аҳмад Яссавий ҳикматларининг тили ҳақида // ЎТА, 2013, №4. – 77-81-бетлар.
3. Халлиева Г. Самойлович туркий адабиёт тадқиқотчиси сифатида // ЎТА, №2, 2012. – 40-43-бетлар.

4. Ҳасан Н. “Насойим ул-муҳаббат”да Яссавий ва унинг издошлари ҳақида // ЎТА, №5, 2010.25-31-бетлар.

TASAVVUFİY TALQINLAR VA BADIY TAFAKKURNING YUKSALISH DAVRI. MADANIY HAYOT

Reja:

1. Davr madaniy hayotiga sharh. Turkistonda tasavvufning vujudga kelishi va tarqalishi. Tasavvuf tarixida irfon bosqichi.
2. Ibrohim Adham, Shaqiq Balxiy va Imom G'azzoliy asarlari.
3. Ilk turk mutasavviflari ijodi. Yassaviylik tariqati va uning adabiy manbalari.
4. Kubroviyya tariqati va bu tariqatning badiiy ijodda aks etishi.
5. Adabiy janrlar va ularning taraqqiyoti.

Tayanch soʻz va iboralar: *tariqat tushunchasi, qodiriya tariqati, yassaviya tariqati, naqshbandiya tariqati, kubraviya tarqati, chishdiya tariqati, Mansur Halloj, ma'rifat, haqiqat, tasavvufiy istiloh, Ahmad Taroziy, "Funun al-balog'a", Ibn Arabiy.*

Tasavvuf tarixida irfon bosqichi.

Tasavvuf - komil insonlikka intilish, ham ruhan, ham jisman pok bolish, bularga maxsus riyozat bosqichlari orqali yetib borish ta'limotidir. U diniy va dunyoviy ta'limot bo'lib, undagi asosiy shior bolgan «Mo'minning mo'minga zulmi haromdir», «O'lmasdan turib o'ling» qabilidagi shiorlar Qur'on oyatlariga asoslangan. Abu Rayhon Beruniy «Tasavvuf» so'zining lug'aviy ma'nosini «faylasuf» so'zidagi «suf» so'zi bilan boglaydi, So'fiy so'zi ham «so'f» dan yasalgan, «Tasavvuf», «mutasavvif» so'zi bilan o'zaktoshdir, Ilmda tasavvuf tarixidagi ikki bosqich, zohidlik va orifiik ajratiladi. Zohidlik davriga xos xususiyat Olloh yolida toat-ibodat qilish va farzdir, Ibrohim Adham, Hasan Basriy, Abdulloh Muborak shu oqim vakillaridir, IX asr ortalaridan orifiik davri boshlanadi. Endilikda xonaqohlar vujudga keladi, tasavvuf maktablari shakllanadi, XIII - XIV asrlarga kelib, unda nazariy-ilmii jihatdan ham yuksalish davri kuzatiladi.

Tasavvuf insonning ma'naviy kamolotga erishish yo'lidir. Bu yo'l to'rt qismga ajraladi:

1. Shariat (ma'naviy komillikning ilk bosqichi)
2. Tariqat («yo'l», tasavvufning amaliy qismi). U albatta ustoz (pir, murshid) bilan egallanadi.
3. Ma'rifat («bilmoq», bu bosqichga erishgan zohid dunyoning hamma jismida, har bir voqea-hodisada Olloh irodasini, uning sifatlarini ko'ra oladi. Ammo bu hali o'zlashtirishning aql bilan bog'langan bosqichi)
4. Haqiqat (tasavvufning yuqori - oliy bosqichi).

Tasavvufda haqiqat yo'li «Suluk», bu yo'lga kirgan inson «Solik» (Solih) deb birlik, Olloh bilan birlagish yo'li esa vahdat deb ataladi.

Tasavvuf oqimi o'z adabiyotini ham yuzaga keltirdiki, Muhammad G'azzoliy, Yusuf Hamadoni (vaf. 1141) singari allomalar uning nazariy asoslarini yaratdilar, Turkiy adabiyotda tasavvuf talimoti Yusuf Xos Hojibning

«Qutadg'u bilig» asaridan boshlab ifodalana va rivojiana boshlagan. Ahmad Yug'nakiy va Ahmad Yassaviylar ham tasavvuf adabiyotining zukko bilimdonlaridir.

Tasavvuf ahli bilishning falsafiy yo'llari – tasavvur, his, mantiqiy tafakkur va hokazolarni ham eslab o'tadilar. Biroq ularning fikricha, aqliy-hissiy bilish zohiriy – dunyoviy bilimga kifoya qiladi, xolos. Ilohiyotni anglash uchun esa aql o'jizdir. Ilohiyot ilmi aqlga sig'maydigan, aql o'lchovlaridan baland turadigan ilmdir. Ibn Arabiy aytadiki, Xudo haqida ham aql tili bilan gapirish mumkin, lekin aql kuchi bilan Uni bilish mumkin emas. Aql isbotni talab qiladi, dalil – tajriba bilan ish ko'radi. Vaholanki, Xudoning borligi, zotu sifatlarini dalil orqali isbotlash mushkul. «Ma'rifat Haq tomonidan yuboriladi. Bu mening fikrim emas, balki ilohiy ilhomdir», deb yozadi Ibn Arabiy. Olloh bilan xilvatda qolgan mard insonda shunday holat yuz beradiki, unda Ilmlardan ilhom paydo bo'lib, Uning rahmati bilan yuksaladi. Darveshdagi bu holat oddiy odamlar va isbot-dalil ahli uchun qorong'idir. Bu avliyolarga yuboriladigan laduniy bilim. Boyazid Bistomiy kalom ahliga qarab degan ekan: «Siz o'z ilmlaringizni jonsiz narsalardan olasiz, biz esa abadiy tirik Zotdan olamiz». Boyazid jonsiz narsalar deb moddalar-ashyolarni nazarda tutadi. Laduniy – rabboniy bilim Xo'ja Xizrning bilimiga qiyos etgulik. Xo'ja Xizr hayot suvi – abadiy tiriklik suvini ichgach, u hamma voqeadan, hamma ahvoldan, hamma kechinmalardan xabardor; narsalar hosiyati va qonuniyatini oldindan biladi, Xudo unga o'z bilimini tuhfa etgan⁴⁵.

Asli Ispaniyada tug'ilib, musulmon olamini kezib chiqqan, o'zining «Futuhoti Makkiya», «Fususul hikam» asarlari bilan tasavvuf falsafasiga ulkan hissa qo'shgan SHayxi kabir Ibn Arabiy (1165–1240) inson bilimlarini uchga bo'lgan: birinchisi – aqliy-hissiy bilimlar, ikkinchisi – hol ilmi (holat, mahol ilmi ham deydi u). Uchinchisi – sirru asror ilmi. Birinchi ilm zohiriy fanlar bilan shug'ullanadigan kishilar ilmi bo'lsa, ikkinchi ilm hol martabasiga ko'tarilgan so'fiylar ilmi hisoblanadi, ya'ni vajd holatida kashf etilgan ilm. Uchinchi ilm – avliyolar ilmi. Bu ilm muqaddas ruhlar orqali keladi, shu'la – nur ko'rinishida qalbga kiradi.

Imom G'azzoliy asarlari. Zayniddin Muhammad Abu Hamid binni Muhammad Ahmad G'azzoliy Tusiy musulmon olamida "Hujjatu-l-islom" unvoni bilan mashhur. U Xurosonning Tus shahrida tug'ilgan, bolaligi G'azzola qishlog'ida kechgan. Tusda Ahmad Rodugoniydan, Nishopurda Juvayniydan ta'lim olgan. Bag'dodda to'rt yil mudarrislik qilgan, Suriya, Iskandariya, Andalusiya singari musulmon o'lkalarida yashagan, umrining oxirida o'z qishlog'ida xonaqoh tashkil qilib, o'sha erda vafot etgan.

Imom G'azzoliyning quyidagi asarlari "Qomusu-l-a'lam"da zikr qilingan: "Al-Basit" («Javhar»), "Al-Vasit" («O'rtalik»), "Al-Va'jiz" («Qisqa»),

⁴⁵ Xizr obrazi haqida qarang: Тохир Рашид Хўжа. Хизр образи ва унинг классик шеърятдаги талкини (XV asrning birinchi yarmi шеъряті мисолида) // Ўзбек тили ва адабиёти, №2, 1991, 3-8-бетлар.

"Al-Xulosa", "Al-Mustafo" («Saylangan»), "Al-Munhal" («Nihollik»), "Al-Muntahal" («Nihoya»), "Taxofutu-l-falosifa" («Faylasuflarning ixtiloflari»), "Mahaku-n-nazar" («Qarashlarni aniqlash»), "Me'yoru-l-ilm" («Ilm me'yorlari»), "Al-Maqosid" («Maqsadlar»), "Haqiqatu-l-qavlayn" («Ikki so'z haqiqati»), "Ihya al-ulum ad-din" («Diniy ilmlarni jonlantirish»), "Ma'kulot" («Tushunchalar»), "Ajibu-l-qulub" («Ajoyib qalblar») va boshqalar.

Ulug' allomaning "Kimiyoyi saodat" asarining zohiriy tarjimai "Dil haqiqati" bo'lib, bu asar musulmonlik unvonining paydo bo'lishidan boshlab to tasavvufning nozik tushuncha va ishoratlari sharhiga bag'ishlangan.

Tasavvufning dastlabki vakillari Boyazid Bastomi, Mansur Halloj, Muhyiddin Arabiy kabilar tan olinmagan va turli jazolarga tortilganlar. Keyinchalik Imom G'azzoliy yuqoridagi asarlari va Abulqosim Qushayriy kabi olimlar shariat va tariqatni o'zaro muvofiqlashtirib, tasavvuf g'oyalarini tadqiq va targ'ib qilganlar.

Tariqatni tasavvufning amaliy qismi deb ta'riflaydilar. Darhaqiqat shunday, chunki pir-muridlik qoidalari, odobiga rioya etish, solih bajarishi kerak bo'lgan barcha yo'riqlar, irodad va ishorat usullari shu tariqat ichiga kiradi. Tariqat va uning maqomlari, ma'lumotlarga qaraganda, birinchi marta Zunnun Misriy tomonidan bayon etilgan, so'fiyona holatlar, karomatlarni so'z bilan ifodalagan. Agar Zunnun tasavvufdan birinchi bo'lib «so'z aytgan» bo'lsa, Junayd Bag'dodiy «bu ilmga tartib berib, bast qilib (jamlab), kutub bitdi («Nasoyimul muhabbat»). So'ngra Junaydning kichik zamondoshi SHayx Abubakr Shibliy bu ilmni minbar ustiga olib chiqib, elga oshkor qildi. Birinchi bo'lib muridlarga rahnamolik qilgan ham yuqorida nomlari tilga olingan shayxlar bo'lgan.

XX asr 20-30-yillarida yashab ijod qilgan Miyon Buzruk o'zining 1930-yilda nashr etilgan "O'rta Osiyo va o'zbek adabiyoti tarixiga umumiy qarash" kitobida tasavvufning yuzaga kelishida yunon falsafasi hamda ibroniy, nasroniy, zardushtiy va buddaviylik singari ta'siri kuchli bo'lganini yozadi. Bu qarashni bir qator atoqli olimlar ma'qullamaydilar. Miyon Buzruk tarixda avval boshqa dinda bo'lib, keyinchalik islom didniga o'tgan Ibn us-Sabo kabi olimlar islom dini niqobi ostida buzg'unchi va chirkin g'oyalarni tarqatganligini ham misol tariqasida keltiradi⁴⁶.

Tasavvufiy tushuncha va yashash tarzi asosan tariqat vositasida xalq orasida keng tarqaldi. Bugungi tariqatlarning ko'pi XII asrda yuzaga keldi. Oldingi asrlarda mavjud bo'lib, tasavvufiy asarlarda o'n ikkita deya qabul qilingan tariqatlar, keyingi davrlardagi tariqatlarda mavjud barcha unsurlarga ega bo'lmay, ko'proq mashhur so'fiylar atrofida shakllangan tasavvuf maktablardir. Hujviriy «Kashful mahjub» asarining uchinchi bo'limini bu tariqatlarga va ularga mansub so'fiylar ko'proq e'tibor bergan mavzularga

⁴⁶ Bu haqda qarang: Абдулхайров Б. Миён Бузрукнинг ўзбек адабиётида тасаввуф масаласига оид қарашлари //ЎТА, 2002, №3. 36-6.

ajratgan, ularni keng miqyosda o'rgangan, islomiy qoidalarga muvofiq va zid tomonlarini izohlagan.

Endi ushbu tariqatlardan mashhurlarini va ularning asoschilarini tanitishga harakat qilamiz:

Keyingi davrlardagi tariqatlar va asoschilari:

1. **Qodiriya tariqati** islom olamida keng tarqalgan tariqatlardan biri. Asoschisi va piri Abulqodir Giyloni (1160 m.y.v.e.) bo'lib, «g'avsul a'zam», «g'avsul sadalayn» kabi sifatlar bilan tanilgan, U shariat ilmlari va tasavvuf ilmida buyuk olim bo'lib etshadi. Asarlari: «Alkunya li tolibi tariqil haq» (suluk va axloqqa oid), «Fathur Rabboniy» (72 va'z va 1 zayldan iborat), «Hizbu basharil hayot» (tasavvufiy avroddan iborat) va hokazo. Bu tariqatning markazi Bag'doddadir.

2. **Yassaviya tariqatining** asoschisi Xoja Ahmad YAssaviy (1166 m.y.v.e.) bo'lib, oddiy xalq ommasi anglaydigan uslubda so'fina hikmatlari-she'rlari bilan atrofidagi odamlarni haq yo'lga chaqiradi, ularning majaviyatiga kuchli ta'sir ko'rsatadi, Mashhur asari «Devoni hikmat»dir.

Xojayun tariqati deya nom berilgan yassaviya tariqati, avval Sayhun va Toshkent, keyinroq Xorazm, Movarounnahr, Xuroson, Ozarbayjon va hatto Onado'li diyorlarida keng tarqaldi.

3. **Naqshbandiya tariqatining** asoschisi Bahouddin Naqshband (1389 m.y.v.e.) bo'lib, Osiyo va Onado'li zaminida keng tarqalgan. Bu tariqat yassaviya tariqatidan ham kuchliroq nufuzga ega bo'lgan.

4. **Rifo'iya** tariqati bugun Yaqin SHarq o'lkalari, Onado'li va Rum elida keng tarqalgan bo'lib, uning asoschisi Ahmad Rifo'iy (m.1183 y.v.e.)dir.

5. **Mavlaviya** tariqati islom dunyosining eng muhim va juda keng tarqalgan tariqatlaridan biri bo'lgan va Mavlono Jaloliddin Rumiy (m.1273 y.v.e.) uning asoschisidir. Rumiyning «Masnaviy», «Devoni kabir» va «Fihi mo» fihi asarlari dunyoda eng mumtoz asarlardan sanalib, boshqa tillarga ham tarjima qilingan.

6. **Suhravardiya** tariqatining asoschisi Shahobiddin Abu Hafs Suhravardiy bo'lib, u sunniy so'fiylikning eng mashhur namoyandalaridan. Uni mashhur qilgan asari «Avoriful maorif» nomli asaridir, Bundan tashqari Suhravardiyning «Jazbul qulub ilk muvasalatil» va «Kashfun nasoyihil imaniya va kashful fazoihil yunoniya» nomli asarlari ham mavjud.

7. **Kubroviya** tariqati. Asoschisi shayx Najmiddin Kubro (m. 1154-1226) bo'lib, tasavvuf tarixidagi eng yorqin siymolardan biridir. eng mashhur asari «Usuli ashara» risolasidir, bu asar barcha tariqatlarga o'z ta'sirini ko'rsatgan. «Favoyihul jamol» asari tasavvuf ruhshunosligi mavzusidadir. Kubraviylik ko'proq O'rta Osiyo, Rusiya va eron mamlakatlarida keng tarqalgan,

Yaqin yillargacha maydonga chiqqan tariqatlarning ro'yxatini tuzgan olim Massignonning yozishicha, Islom tariqatlarining sanog'i 394 ta ekan.

Tasavvufning Sharqda keng tarqalishiga sabab uning arab, fors va turkiy tillarda buyuk bir she'riyatning vujudga keltirishidir. VIII-XI asrlarda Robia Adviya, Mansur Halloj singari ulug' so'fiylar ijodi bilan boshlangan so'fiyona

ash'or X-XII asrlarga kelib ulkan bir adabiyotga aylandi, o'ziga xos obrazlar, timsollar olami, alohida ramzlar, uslub va usullar shakllari vujudga keldi.

So'fiy darveshlar, shu tariqa ijod ahliga yaqinlashib bordilar va ikkinchi tarafdin, ijod ahli ham tasavvufga tomon intildilar. So'fiy jamoalari orasida «rind»lar zohiran o'zlarini bexud, beparvo qilib ko'rsatuvchi, botinan esa mutafakkir va zakiiy bo'lgan, dunyoning nobarobarligidan, adolatsizliklaridan zada bo'lganlar alohida ajralib turardi, ular bir-biriga rozi dil aytish, hasratlashish uchun yig'inlar uyushtirardilar. Alisher Navoiy «Mahbub ul-qulub» asarida «rindi bodaparast»larning axloqini bayon etib, ularni Xudo oshiq-lari, Haqning sevgan bandalari deb ta'riflaydi. Rindlar davrasining o'z shoir-lari, hikoyachi latifago'ylari, sozandayu mutrib-lari bo'lgan. She'r va musiqi-yning inson ruhiga ta'sir etash kuchini sezgan tasavvuf shayxlari xonaqohlardagi yig'inlarda bundan foydalanishga intilganlar. Ayniqsa, samo (arabcha: eshitish) yig'inlarini qizitishda she'r va musiqa juda qo'l kelardi. Shu tariqa xonaqolarda samo' majlis-lari uyushtirish, she'r va raqs bazmini tashkil etish odat tusiga kiradi.

Fariduddin Attor, Jaloliddin Rumi-y, Ibnal Arabiiy, Jomiiy, Bedillar Sharqning buyuk faylasuflari, lekin ularning barcha irfoni-y asarlari she'r bilan yozilgan. Irfoni-y asarlarni ham ikki qismga ajratish mumkin: bir qismi tasavvuf ta'limotini bayon etgan, So'fiyona istilohlar bilan fikr yuratadigan asarlar. Chunonchi, Abulmajid Sanoiiyning «Haqiqatul Haqoyiq», Jomiiyning «Sharhu ruboi-yot», Bedilning «Muhi-ti a'zam», Sufi Olloyorning «Sabotul ojizin», Sayid Qosimning «Haqiqatnoma» asarlari bunga misoldir. Bu asarlarni tasavvuf darsliklari sifatida qabul qilsa buladi. Chunki mualliflar ushbu ta'limotni nazm orqali tushuntirishni maqsad qilib olganlar.

Ikkinchi qism adabiyotda tasavvuf g'oyalari kechinma va hayajonlar, timsol va tamsillar orqali tasvirlanib, talqin qilinadi. Bu asarlarni tasviri-y talqin yoki badiiy tasvir (interpretatsiya) deyish mumkin. Abudmajid Samoi-yning «Sayrul ibod», Farididdin Attorning «Ilohiynoma», «Bulbulnoma», Jaloliddin Rumi-yning «Masnavii-yi ma'navii-y», Xusrav Dehlavi-yning «Matla'ul anvor», Navoi-yning «Hayrat ul-abror» va «Lison ut-tayr» asarlari shu xildagi asarlardir. Bu asarlarda So'fiyona - falsafii-y ma'nolar, she'ri-y satrlar, badiiy-ifodali til bilan talqin etilishdan tashqari yana juda ko'p masal va hikoyatlar, ramzi-y tashbehlar keltirilib, kitobxonga sharhlab berilgan. «Mantiqut tayr» va «Lison ut-tayr» kabi dostonlarda ishtirok etuvchi personajlar ham ramzi-y: Hudhud pir timsoli bo'lsa, o'ttiz qush solik muridlar timsolidir. Attor va Navoi-y tasvirlagan etgi vodi-y esa solik ruhining yetti xil tovlanuvchi manzarasi - Ilohga vosil bo'lish bosqichlari, ma'rifat zinalarini bildirib keladi.

«Lisonut tayr»da oltmishdan ortiq har xil hikoyatlar bor. Ularda tariqat va shariat, irfoni-y bilish masalalari bilan bogliq bo'lgan, shuningdek inson axloqiga oid masalalar ustida fikr yuritiladi. Hikoyatlar xalq ijodiyoti xazinasidan olingan. Ammo ulardan qelib chiqadigan ibratli xulosalar («qissadan hissa») So'fiyona ma'nolar talqiniga moslashtiriladi. Masal va hikoyatlar axloqii-y mavzular, chunonchi, nafsning yomonligi, dunyoga mehr

quyishning arzimaslighi, xasislik falokati, saxiylik sharofati, sadoqat, vafu va hokazolar haqida bahs etadi. Umuman, so'fiyona adabiyotda o'git ohangi, pandu nasihat yetakchilik qiladi. Bu tabiiy. Chunki shayxlar o'z muridlarini suhbat orqali, nasihat qilish bilan tarbiyalaganlar. Aynan ana shu suhbatlarda hikoyatlar, she'riy parchalarda foydalanilgan. Nasihat adabiyotining o'ziga xos jozibasi, ta'sir kuchi va uslubi bor.

“Turk mashoyixlari” tushunchasi Navoiy zamonida “yassaviya tariqatidagi shayxlar” degan sof tasavvufiy ma'noni anglatadigan istiloh edi. Yassaviya shayxlarini “turk mashoyixlari” deyishga sabab esa, yassaviya sof turkona ya'ni, turkiy el-u elatlar orasida keng yoyilgan bir tariqat edi. Shuning uchun “Nafahot ul-uns...” hamda “Nasoyim ul-muhabbat...”ning qaysi sahifasida “turk mashoyixlari” ifodasiga duch kelinsa, ularning bari yassaviya tariqatiga mansub shayxlar deb tushunilishi lozim. O'zi turk qavmidan bo'lsa-yu, boshqa tariqat vakili hisoblansa, bu so'fiy “turk shayxlari” istilohiga kiritilmagan.

Hozirgi O'zbekiston hududida yashab, faoliyat yuritgan Ahmad Yassaviy, Abduxoliq G'ijduvoni, Najmiddin Kubro, Pahlavon Mahmud, Bahovuddin Naqshband, Xoja Ahror Valiy kabi avliyolar bugungi xalqimizning buyuk iftixorlaridir.

1049-1140-yillarda Buxoroda yashagan Yusuf Hamadoni yurtimiz hududida tasavvuf g'oyalarining keng yoyilishiga katta hissa qo'shgan. U katta obro'ga ega bo'lganligi uchun Turon va Xuroson hukmdori Sulton Sanjar 1110-yilda Samarqanddagi voliysiga maktub yo'llab, Yusuf Hamadoni hol-ahvolini surishtiradi va ellik ming tanga hadya yuboradi. Uning muridlaridan bo'lgan shayxlardan biri oriflar sultoni Xoja Ahmad Yassaviydir. U zot XII asrda Markaziy Osiyoda paydo bo'lgan ilk tasavvufiy tariqatning asoschisidir. Xoja Ahmad Yassaviyning tasavvuf ta'limoti tarixida tutgan o'rni g'oyatda katta, ta'sir doirasi juda keng edi. Yassaviy tariqati o'z davridayoq deyarli Markaziy Osiyoga yoyila boshlagan. Movarounnahrdan buyuk Turkiston, Oq Edil, Kavkazgacha, Xuroson, Eron, Rumgacha, Badaxshon va Sharqiy Turkistongacha kengayib borgan edi. Asrlar davomida Yassaviy tariqati muayyan tarzda yashab keldi va kelmoqda.

Darhaqiqat, IX asrdan ongli ravishda rivojlana boshlagan tasavvuf irfoni XII-XIII asrlarda o'zining oliy bosqichiga ko'tarilib, naqshbandiya tariqatida mukammal nihoya topdi. SHu sababli keyingi asrlarning eng keng tarqalgan (g'arbda Hijoza Yaman, shimolda Bolqonu Volgabo'yi, janubda Indoneziyagacha urf bo'lgan) tariqati naqshbandiya bo'ldi. Naqshbandiya yo'li, aytib o'tganimizdek, Bahouddin Naqshband hazratlaridan ancha ilgari Yusuf Hamadoni va Abduxoliq G'ijduvoni (vafoti 1179)lar tomonidan «Xojagon» suluki sifatida asos olgan bo'lib, uning mashhur o'n bir qoidasidan sakkiztasi o'sha XII asrdayoq shakllangan.

Ahmad Yassaviy to'g'risida dastlabki ma'lumotlar ko'plab ulug' donishmandlarning, jumladan So'fiy Muhammad Donishmand (XII asr), Xoja Muhammad Porso, Alisher Navoiy, Faxriddin Ali Safiy, Hasan Xoja Nisoriy,

Sulton Ahmad Haziniy, Muhammad Tohir Eshon Xorazmiy, G'ulom Sarvar Lohuriy, Hisomuddin Sig'noqiy va boshqalarning asarlarida keltirilgan. Ushbu mualliflar asarlarida Xoja Ahmad Yassaviyni «Oriflar sultoni», «Turkiston piri», «Turkiston ahlining qiblayi duosi» kabi yuksak, sharaflı nomlar bilan atab kelishgan.

“Xoja Ahmad Yassaviy”, deydi filologiya fanlari doktori I.Haqqulov, – turkiy dunyoning eng mashhur va markaziy siymolaridandir, Yassaviy ilk tariqat muassisi va tasavvuf she'riyati asoschisi sifatida turkiy xalqlarning diniy, axloqiy, irfoniy va ma'naviy hayotiga kuchli ta'sir ko'rsatgan. Ahmad Yassaviy hayotiylik keng tarmoq yozgan yassaviylik tariqati va hikmatnaveslik an'anasi, ayniqsa, O'rta Osiyoda XX asr boshlariga qadar izchil davom etib kelgan. Ahmad Yassaviy ijodi tahqirlangan sho'ro zamonlarida xalqimizning uning ijodiyotidan ajralmaganining sababi ham iymon e'tiqodining sobit qolganidandir. Sho'ro zamonlardagi ta'qib va cheklashlarga qaramasdan uning muborak nomi va she'rlari xalqimizning ko'nglida va xotirasida yashab keldi.

Yassaviydan keyin “Nasabnoma”, “Risola dar tarjimai Ahmad Yassaviy”, “Mir'otul qulub”, “Hadiqatul orifin”, “Manbaul abhor fi riyozil abror”, “Hujjatul abror”, “Javohirul abror min amvojil bihor”, “Jome' ul-murshidin”, “Lamahot min nafahotil quds”, “Hujjatuz zokirin”, “Samarotul mashoyix”, “Silsilai nisbati mashoyixit turk” kabi bir qator qadimiy asarlarda uning hayoti, ijodi, tariqati hamda ma'rifiy-irfoniy fikr-qarashlariga keng o'rin ajratilgani yassaviylikning har bir davrda ham e'tiborga molik mavzulardan ekani ma'lum bo'ladi.

Markaziy Osiyoda tasavvuf ta'limotining rivojlanishida xorazmlik mutafakkir olim, shoir va vatanparvar shayx Najmiddin Kubro (Ahmad ibn Umar) ham alohida o'rin egallaydi. Naqshbandiya silsilasining o'ndan ziyod mashoyixlari O'zbekiston tuprog'ida dafn etilgan.

Tasavvuf she'riyatidagi ayrim istilohlar

Boy va rang-barang mumtoz she'riyatimizning asl tarovat-u ma'nolarni to'g'ri idrok etmoq uchun tasavvuf ta'limotidan xabardorlik, tasavvuf istilohlarini bilish zarur, Tasavvufdagi eng ko'p qo'llanadigan istilohlar quyidagilar:

1. Ma'shuqa – Olloh, payg'ambarimiz Muhammad alayhissalom, komil inson.

2. Ishq - tasavvuf she'riyatda ishq ikki xil: a) majoziy (insoniy muhabbat) b) boqiy va o'lmas ishq (insonning Ollohga ishq).

3. May, sharob - Olihning ishq.

4. Boda - iymon.

5. Soqiy, piri mayxona, piri ishq - ma'naviy ustoz, pir.

6. Jom, Qadah - kamolga yetg'an kishining qalbi.

7. Lab - komil va orif kishining purma'no so'zi.

8. Bo'sa – ma'rifatning sirr-u asrorlaridan bahramandlik vositasi.

9. Vasl ahli - komillikka yetishgan, Haqqa yaqinlashib borayotgan kishi.

10. Darvesh - Haqqa oshiq bo'lgan, uning visoliga erishmoqni o'ziga vazifa qilib qo'ygani tufayli, asosiy maqsadni Allohni izlashga bag'ishlagan kishi.

11. Butxona, xarobat, mayxona - oqii, donno, kamolotga yetgan kishilarning ilohiyot, Ishq haqida majlis quradigan, majlis quradigan, Olloh nomi muttasil zikr qiladigan joy.

12. Kofir - insonni yomonliklarga undaydigan nafs.

13. Ko'ngil - Ollohning inson bag'ridagi uyi.

14. Lomakon - jismi yo'q, faqat ruhlargina yashovchi olam.

15. Tajalli - jilvalanish; tasavvufda insonda Aldoh jamolining jilvalanishi.

16. Qalandar - dunyoning barcha huzur-halovati-yu, aysh-ishratidan, orzu-havasidan voz kechib, Haqni izlab, kezib yuruvchi so'fiysiyrat darveshlar va boshq.

17. Ilmul yaqin – bilim oraqli ishonish. Masalan, deylik, menga tushuntirib aytdilarki, olov issiqdir va u kuydiradi, men bunga ishondim. Tahsiliy bilimga ishora

18. Aynul yaqin – to'liq ilmiy ishonch, tajriba qilib ko'rib ishonish. Men o'zim sinab ko'rdim: olov haqiqatdan ham issiqdir va u kuydiradi. O'z ishtirokidagi tajribaviy bilimni anglatadi

19. Haqqul yaqin – haqiqiy ishonch, ya'ni: men o'zim olovda yondim va olovning yondirish kuchi, xususiyatiga batamom ishondim. o'zi tajriba vositasiga aylanib, haqiqatni anglash bilimidir Bu – Haqqa yetish ilmi. Ko'rinadiki, yuqorida Ibn Arabiy tasnif etgan ilm darajalari bilan hozir ta'rif etganimiz uch bosqich orasida yaqinlik bor.

Alisher Navoiyning «Lisonut tayr» asarida «Parvonalar majmu'i sham' haqiqati sharhida» («Faqr-u fano vodiysining adosi» bobi) degan hikoyat bor. Unda keltirilishicha, parvonalar bir kecha yig'ilishib, sham'ga tolib bo'ladilar; kelishib olib, sham'ning mohiyatini anglamoqchi bo'ladilar. Shunda ulardan biri sham'ga yaqinlashadi, uning munavvar nurini ko'rib, qaytib kelib boshqalarga hikoya qilmoqchi bo'ladi. Ammo parvonalar uning so'zidan hech narsa anglamaydilar, chunki u sham' nima ekanini tushuntirib bera olmaydi. SHu zaylda yana bir necha parvona sham' atrofini aylanib kelib, ko'rganlarini so'zlaydi. Lekin «topmadi mushkul kushod andin dog'i», maqsad amalga oshmaydi.

Navoiy bundan ikkita xulosa chiqargan: biri – Haq nuriga g'arq bo'lib, Uning jamoli haroratida yonmaguncha Haqni anglab bo'lmaydi. Ikkinchisi – Haqqa etgan odam (kuygan parvona kabi) bu sirni bayon qilib bera olmaydi. Bu – haqqul yaqinning xuddi o'zidir. Ya'ni foni bo'lish, subyektning ob'ektga aylanishi, solik vujudining batamom yo'qolib, iloh olamiga qo'shilib ketishi.

Adabiy janrlar va ularning taraqqiyoti. She'riyat nazariyasiga oid ilmiy asarlar avval arablarda, keyin forslarda va undan keyin turkiy xalqlarda yaratilgan. Bu jarayonda o'zaro ta'sirlanish, albatta, bo'lgan. Dastlabki yaratilgan risolalarda yagona an'ana mavjud bo'lgan: poetikaga doir kitoblarda

badiiy san'atlarning yuksak namunalari Qur'oni karim va Hadisi sharifdan keltirilgan. Jumladan, arab mumtoz poetikasining poydevori hisoblangan Abdulloh ibn Mu'tazzning "Kitobu-i-badi'" risolasida Qur'on "kitoblarning onasi" deya atalib, misollar shu muqaddas kitobdan keltiriladi. Keyingi davrlarda yaratilgan Nasr binni Hasanning "Mahosinu-l-kalom" ("Go'zal so'zlar"), Qudama ibn Ja'farning "Naqdu-sh-she'r" ("She'r tanqidi") asarlarida ham shu jihat ustuvor hisoblangan.

Bu yo'nalishdagi forsiyda bitilgan risolalarning ibtidosi Umar Rodiyoniyning "Tarjumu-l-balog'a" ("Balog'at tarjimoni") asari sanaladi. Rashiddin Vatvotning "Hadoyiqu-s-sehr" ("Sehrlil bog'lar"), Atoulloh Husayniyning "Badoe'u-s-sanoe'" ("San'at yangiliklari") risolalari shu asarning mantiqiy davomchilari hisoblanadi. Shu mazvuga oid ilk turkiy risola Shayx Ahmad Taroziyning "Funun ul-balog'a" asari hisoblanadi. Bu asar turkiy tildagi poetikaga oid XV asrning nodir namunasidir. Taroziy o'zigacha bo'lgan davrdagi "ilmi bade'"ga taaluqli asarlarning tajribalarini imkon qadar umumlashtirishga, adabiy mavzu, janr, badiiy san'atlar haqidagi ilmiy xulosalarini kengaytirib borishga intilgan. Risola 1436-1437 yillarda (hijriy 840) yozilgan⁴⁷. Uning topilishi va ilm ahliga e'lon qilinishida O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi, filologiya fanlari doktori, professor Abduqodir Hayitmetovning hissasi katta. Olim risola haqidagi ilk ilmiy axborotni "Fan va turmush" jurnalining 1994-yil 1-sonida "Taroziy qomusi" nomi bilan bergan edi. Shu yilning 18-mart sonida "O'zbekiston adabiyoti va san'ati" gazetasida bu haqdagi ma'lumot "Shayx Ahmad Taroziy: "Funun ul-balog'a" nomi bilan bosilib chiqadi. Asarning 1994-yildagi yagona tabdil qilingan nashri ham A.Hayitmetov boshchiligidagi amalga oshirilgan.

"Funun ul-balog'a"ni zamondoshlari "Latoyifi Tavoyif" deb ham atashgan ekan. Asar o'z davridagi adabiy hayot ehtiyoji va talablari asosida yuzaga kelgan. Boisi unga qadar turkiy tilda qalam tebratuvchilar uchun tayanish mumkin bo'lgan biror ilmiy-nazariy manba yo'q edi. Vaholanki, 15-asrda turkiy tilda ash'or bitadigan, ijod qiladigan qalamkashlar soni tobora ko'payib borayotgan edi. Shu ma'noda Taroziyning bu asari o'zbek xalqining ma'naviy va madaniy taraqqiyoti bilan chambarchas bog'langan edi, deyish mumkin.

Turkiy she'rshunoslik sohasida Shayx Ahmad Taroziyning "Funun ul-balog'a" risolasi muhim ahamiyatga ega bo'lib, u o'zbek tilida yaratilgan ilk nazariy manbadir. Shayx Ahmad Taroziyning "Funun ul-balog'a" risolasi adabiyotimiz tarixida muhim ahamiyatga ega. Turkiy mumtoz she'rshunoslik, umuman, adabiyotshunoslikni o'rganish borasida bu asar eng avvalgisi va eng asosiysi sanaladi. Adabiyotning har uchala tarkibiy qismlari (ilmi bade', ilmi aruz, ilmi qofiya) haqida Taroziy asari keng ma'lumot beradi. Ayniqsa, uning

⁴⁷ Asarning fotonusxasi 1993-yil E.Umarov tomonidan AQSHdan olib kelingan. U 1581-yil Buxoroda Mir Kulanga hoji tomonidan ko'chirilgan (YTA, 1993, №5 – 72-74-6.)

ilmi bade'ga bag'ishlangan qismi mumtoz adabiyotimiz nazariyasi uchun bosh manbadir. To'g'ri, "Funun ul-balog'a"dan oldin ham bu soha bo'yicha o'nlab risolalar yaratilgan edi, biroq ularning barchasi yo arabiy, yo forsiy tillarda edi. Taroziy risolasi esa shu tipdagi risolalarning turkiydagi dastlabkisi bo'ldi va o'zidan keyin o'zbek tilida yaratilgan adabiyotshunoslikka oid har qanday ilmiy asar uchun asos vazifasini o'tadi. "Funun ul-balog'a" asari hali tugal o'rganilgan emas. Ushbu kitob fotonusxasi 1993-yili filologiya fanlari doktori Ergash Umarov tomonidan Alisher Navoiy nomidagi Adabiyot instituti kutubxonasiga taqdim etilgan. Asarningilm ahliga e'lon qilinishida O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi, filologiya fanlari doktori, professor Abduqodir Hayitmetovning hissasi katta. Olim risola haqidagi ilk ilmiy axborotni "Fan va turmush" jurnalining 1994-yil 1-sonida "Taroziy qomusi" nomi bilan bergan edi. Shu yili "O'zbekiston adabiyoti va san'ati" gazetasining 18-mart sonida bu haqdagi ma'lumot "Shayx Ahmad Taroziy: "Funun ul-balog'a" nomi bilan bosilib chiqadi. Asarning 1996-yildagi yagona tabdil qilingan nashri ham A.Hayitmetov boshchiligidagi amalga oshirilgan. Bundan tashqari, A. Hayitmetov "Adabiy merosimiz ufqlari" kitobida ham bu haqda ma'lumot bergan. Bu asarning xorijda ham qiziquvchilari bo'lib, AQShdagi Indiana universiteti professori, sharqshunos olim Devin Devis 2005-yilda asar tahliliga bag'ishlangan "Navoiyning salafarlari Shayx Ahmad ibn Xudoydod Taroziyning asarida: XV asrdan buyon Markaziy Osiyo madaniyatshunosligida unutilgan manba" nomli maqola e'lon qilgan. Adabiyotshunos olim, professor H. Boltaboyev "Sharq mumtoz poetikasi" kitobining Adabiy turlar. She'r navlari; She'r tuzilishi. Aruz ilmi; Badiiy san'atlar; Qofiya ilmi nomli boblarida "Funun ul-balog'a"dan ko'plab ilmiy ma'lumotlar bergan. Adabiyotshunos I. Adizova "Uvaysiy ijodida janrlar takomili" risolasida "Funun ul-balog'a"dan ba'zi ma'lumotlar keltiradi. 2012-yilda Jalolbek Yo'ldoshbekov asar haqida "Funun ul-balog'a" asarida mumtoz poetika muammolarining ishlanishi" nomli dissertatsiya yozgan.

Ushbu kitob fotonusxasi 1993-yili filologiya fanlari doktori Ergash Umarov tomonidan Alisher Navoiy nomidagi Adabiyot instituti kutubxonasiga taqdim etilgan. "Hijriy 840 — milodiy 1436-37 yillarda yaratilgan "Funun ul-balog'a"ning bizga qadar etib kelgan ayni nusxasi asar yozilganidan 144 yil keyin Buxoroda Mir Kulanki al-Hoji degan kotib tomonidan ko'chirilgan. 1581-yili Taroziyning "Funun ul-balog'a"sini ko'chirgan "Mir Kulanki al-Xoji" nomi bilan mashhur kotibning Mir Husayn Husayniy ismi ham mavjud". "Ushbu qo'lyozmaning asli 139 varaqdan iborat bo'lib, Buyuk Britaniyaning Oksford shahri "Bodleian kutubxonasida 0 0792 145 tartib raqami ostida saqlanadi".

Taroziy o'z davri adabiy muhitidagi kamchiliklarni anglagan holatda shunday deydi: «... Ammo ko'p kishi bu tariqada necha ta'lif qilibturlar va lekin hech kimarsa nazmning tamom fununin berarda jam' qilmaytur. Va yana bu sababdin rag'bat havasi g'olib bo'lib, havas dilbarini ko'ngul pardasindin bu tariqa yuz ko'rguzdikim, nusxa qalamg'a keltursakim, nasr va nazmning jam'

qavoyid va aqsomig'a mushtamil bo'lsa, to har kim balog'atqa moyil va fasohatqa qobil erur, foyda olsa".

Dastlab, Atoulloh Husayniy va uning risolasi haqida ikki og'iz so'z: Atoulloh Husayniy taxminan XV asrning o'rtalarida Nishopurda tug'ilib, 1513-yilning oxirida Mashhadda vafot etgan. U oliy ma'lumotni Hirotda olgan. Navoiy o'zining "Majolisu-n-nafoyis"ida A. Husayniy haqida shunday deydi: "Mir Atoulloh Nishopurdindur. Andin ilm tahsili uchun shahrg'a keldi. "Qofiya" va "Mutavassit" o'qur erdi. Donishmand bo'lg'uncha bir nav' mustahsan maoshqa muvaffaq bo'ldikim, andin ortuq bo'lmoq mumkin ermas. Bo'vujud- donishmandliq, she'r-u muammo-vu sanoyi'da dag'i mahorat hosil qildi. Muammog'a ko'p mashg'ul bo'lur erdi. Halo saboq kasratidin anga avqoti vafo qilmas. Ammo sanoyi'da kitobe tasnif qiliptur "Badoyi'-i Atoiy"ga mavsumdur. Emdi bayozg'a bordi, ma'lum emaskim, bu fanda hargiz hech kishi oncha jomi'u mufid kitob bitimish bo'lg'ay. Bo'vujud-i ixtisor, maqlub-i mustaviy san'atidakim, andin mushkilroq san'at bo'lmas, bu bayt ul risolada aning xossa baytidurkim:

Shakardahano g'ami nadorid,
Dayro daniy-i mug'ona darkash.

Aning tab'i diqqatig'a bu bayt dalil-u bastur. Faqir go'stoxliq yuzidin Mirg'a dermenkim, fazoyil-u kamolingizga ko'ra darveshligingiz ham bo'lsa erdi. Bilurkim, musallam tutmasa, sobit qilurmen, zarurattin musallam tutar"⁴⁸.

"Badoyi'-i Atoiy", ya'ni A. Husayniyning "Badoe'u-s-sanoe'" asari fors tilida yozilgan bo'lib, uning bir necha qo'lyozma nusxasi bor. Risolaning 1974-yilda Dushanbeda "Irfon" nashriyotida Rahim Musulmonqulov tayyorlagan tojikcha nashri ham mavjud. Bu asar o'zbek tiliga tarjima qilingan bo'lib, bu ishni adabiyotshunos Alibek Rustamov amalga oshirgan. Shu tarjima asosida asar 1981-yilda o'zbek tilida nashr etilgan.

Asar an'anaviy hamd va na't qismlari bilan boshlanadi. So'ng muqaddima keladi. U hammasi bo'lib yetti bo'limdan iborat. Dastlabki uch bo'lim hamd, na't, muqaddimadan tashqari aruz ilmiga bag'ishlangan. To'rtinchi bo'limdan to kitob oxiriga qadar she'riy san'atlar to'g'risida gapiriladi. Muallif har bir badiiy tasvir vositasi haqida alohida maxsus to'xtalishga, ularning har qaysisini ilmiy izohlashga urinadi. Olim she'riy san'atlarni uchga bo'ladi: "Nutq go'zalliklari uch qism bilan cheklanur, ul jihatdinkim, har go'zallik yo faqat lafz go'zalligidur, yo faqat ma'no go'zalligidur yoxud lafz-u ma'no yig'indisining go'zalligidur"⁴⁹

Navoiygacha bo'lgan o'zbek adabiyotida g'azal, masnaviy, qasida, tuyuq, qit'a, ruboiy, marsiya, mustazod, muxammas, fard, tarkibband,

⁴⁸Хусайний Атоуллох. Бадое ус-саноеъ. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги АСН.1981. – В. 3

⁴⁹ Хусайний Атоуллох. Бадое ус-саноеъ. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги АСН.1981. 34-6.

tarji'band, murabba' kabi 13 ta lirik janr, munozara, (she'riy) noma, doston, masal kabi liro-epik turga oid janrlar iste'molda bo'lgan⁵⁰.

Alisher Navoiyning "Mezon ul-avzon", Zahiriddin Muhammad Boburning "Muxtasar" asarlarida mumtoz adabiyotimizga doir ayrim janrlar haqida so'z ketadiki, ular milliy adabiyotimiz va adabiyotshunosligimiz rivojida alohida pog'ona – daraja vazifasini bajaradi.

Savol va topshiriqlar:

1. Tasavvuf tushunchasiga izoh bering.
2. Ilk davr so'fiy tariqatlari haqida gapiring.
3. Qodiriya tariqatining asoschisi kim?
4. Jaloliddin Rumi qaysi tariqat asoschisi hisoblanadi?
5. Tasavvuf bosqichlariga izoh bering.
6. Tasavvuf va adabiyotning bog'liqlik jihatlarini sanang.
7. Kubraviya tariqatining o'ziga xos xususiyatlarini sanang.
8. Yassaviya tariqatining o'ziga xos xususiyatlarini sanang.
9. Ahmad Taroziyning "Funun ul-balog'a" adabiyotimizda qanday qimmatga

ega?

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Turar Usmon. Tasavvuf tarixi. -T.: Istiqlol, 1999.
2. G'oyiblar xaylidan yongan chiroqlar. -T.: O'zbekiston, 1994.
3. Boltaboyev X,. Islom tasavvufi manbalari (ilmiy majmua).-T.: O'qituvchi, 2005.
4. Komilov N. Tasavvuf yoki komil inson axloqi. 1-kitob. -T.: Yozuvchi, 1996.
5. <http://www.buxoriy.uz>
6. <http://www.e-adabiyot.uz>
7. <http://kh-davron.uz>
8. Valixo'jayev B. O'zbek adabiyotshunosligi tarixi (X—XIX asrlar). - T.: O'zbekiston, 1993.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Ўринбоев Б. Алишер Навоий асарлари матнида сўфизм атамалари. – Тошкент, 1997.
2. Ўринбоев Б. Сўфизм атамалари лугати. – Тошкент, 1997.
3. Уринбоев Б. Суфизм и архитектурная терминология в тюркских языках. – Ташкент, 1999.
4. Ўринбоев Б. Бадиий матнда тасаввуф атамалари ва уларни тўғри шарҳлашга ўргатиш. – Тошкент, 1999.
5. Ўринбоев Б. Комиллик истилоҳлари. – Тошкент, 2002.
6. Абдуллаева Д.З. Масал адабий истилоҳига доир//Ilmiy xabarnoma. 2012, №3. – 58-63-б.
7. Ҳаққул И. Ҳадис ҳақиқати ва талкин хилма-хиллиги//ЎТА, 1996, №4. – 23-26-б.
8. Ҳаққул И. Тасаввуф ва Махтумқули шеърини// ЎТА, №3, 2014.11-15-бетлар.

⁵⁰ Тўйчиев У. Алишер Навоий назмида банд тартиботи ва шеър навлари // ЎТА, №4,1991, 22-бет

9. Эшонбобоев А. Ваҳдат ул-вужуд ва Навоий дунёқараши // ЎТА, №1, 2014. 45-48-бетлар.
10. Абдулхайров Б. Миён Бузрукнинг ўзбек адабиётида тасаввуф масаласига оид қарашлари //ЎТА, 2002, №3. – 35-42-б.

NOSIRIDDIN RABG'UZIY IJODI

Reja:

1. Nosiriddin Rabg'uziy hayoti va ijodining manbalari.
2. Adib ijodining o'rganilish tarixidan. Payg'ambarlar tarixi asosida yaratilgan asarlar.
3. "Qisasi Rabg'uziy" ("Qisasu-l-anbiyo") asarining tarkibi.
4. Asar tarkibidagi hikoya va mumtoz she'riy janrlar.

Tayanch iboralar: *qissa, "Qisasi anbiyo", Rabg'uziy, To'qbug'abek, nasr, saj', g'azal, bahor madhi, Odam, olam, ramal.*

Mumtoz turkiy adabiyot tarixida alohida mavqega ega bo'lgan adib Rabg'uziyning hayoti haqida ma'lumotlar juda ham kam. Uning asl ismi Nosiriddin bo'lib, Xorazmning Raboti O'g'uz degan joyida tug'ilgan. Rabg'uziy „Qisasi Rabg'uziy" asarining muqaddimasida otasi Burhoniddin O'g'uz Rabotining qozisi bo'lganligini aytib o'tadi. Asarda bu haqda: „...*bu kitobni tuzgan, toat yo'lida tizgan, ma'siyat yobonin kezgan, oz ozuqlug', ko'p yozuqlug' Rabot o'g'uzining qozisi Burhon o'g'ii Nosiruddin...*“,—deb qayd etilgan. Asar Nosiruddin To'qbo'g'aning topshirig'i bilan yozilgan. Muallif uni „*yig'itlar arig'i (poki), ulug' otlig', qutlug' zotlig', ezgu xulq, tom yorig'liq, mo'g'ul sanilig', musulmon odamiylar inonchi, mo'minlar quvonchi, himmati adiz (yuksak), aqli tengiz beg*“,— deb ta'riflaydi.

Nosiruddin To'qbo'g'abekka bag'ishlangan she'riy madhiyada uning „*arslon mengizlik surati*“, „*ko'rklug' sifatlig' surati*“, „*tuz so'zlayur, so'zni uqa*“ singari sifatlarini keltiradi. Rabg'uziyning boshqa asarlari haqida ma'lumotlar yo'q.

Adib bir she'riy parchada asar hijriy 710-yil hut oyida bir yillik mehnatdan so'ng yozilganligini aytadi. Milodiy hisobga aylantirilsa, 1332-yil fevral-mart oylariga to'g'ri keladi. E. Fozilov „Qisasi Rabg'uziy" asari so'zboshisida bu hisob milodiy 1310-yilga to'g'ri kelishini yozadi.

Asarning tarkibi hamd, na't, muqaddima, lirik kechinmalar va xotimadan iborat. Bu asar turkiy nasrning eng qadimiy namunalaridan biridir. Unda XIII asr oxiri — XIV asr boshlaridagi turkiy adabiyotning bir qator o'ziga xos xususiyatlari juda yorqin namoyon bo'lgan. Payg'ambarlar haqidagi qissalar Rabg'uziyning olam va odam haqidagi qarashlarini badiiy jihatdan ifodalash uchun vosita bo'lgan. Adib keltirgan qissalardan ayrimlari yoki ayrim parchalari Qur'oni karim va hadislarda keltirilmagan, muallif bir qator mumtoz sarchashmalardan, jumladan, Abu Is'hoq Nishopuriyning „Qisas ul-anbiyo“ asaridan foydalangan.

Qissalar asosini tarixiy-ilohiy voqealar tashkil etadi. Ular o'z ildizlari bilan Qur'on va „hadis“larga, insoniyatning yaratilish va rivojlanish tarixiga, xalq og'zaki ijodiga borib taqaladi. Ammo bularning ko'pchiligi, birinchi

navbatda, Rabg'uziy badiiy tafakkuri yordamida qayta idrok etiladi, badiiy talqinini topadi. Mavzu doirasiga ko'ra asardagi qissalar juda rang-barang. Olamdagi butun mavjudot egasi bo'lgan Allohni ulug'lash, payg'ambarlar hayotiga doir lavhalarni eslash, ota-ona va farzand munosabatlari, sevgi va sadoqat, vatan va vatanparvarlik, erk va adolat, do'stlik va hamjihatlik, urush va tinchlik kabi mavzular shular jumlasidandir. Bular asardagi yetmish ikki qissada o'z ifodasini topgan. Bu qissalarning hajmi turlicha. Masalan, „Qisasi Yusuf" salkam yuz sahifani tashkil qilsa, „Lut" haqidagi qissa bir necha sahifadagina iborat.

Ilk qissa olamning yaratilishi haqida bo'lib, unda yakshanbada – yeti falak, dushanbada – samoviy jismlar va ularning tartibi, seshanbada – olam xalqidan qush-qurtlar, farishtalar, chorshanbada – suv, yer, bulutlar, o'simliklar, payshanbada – jannat va do'xaxni, rahmat-u do'xax farishtalari yaratilganligi aytiladi. Shanba kuni imkoni ko'lsa-da hech narsa yaratilmagan edi.

Qissalarning ko'pi qahramon haqidagi muayyan xabar bilan boshlanadi, so'ng she'riy madh, keyin asosiy voqealar bayoni keladi. Ba'zi qissalar ichida yana mustaqil hikoya, rivoyat va naqlar ham bor. Masalan, Yusuf qissasida bir necha hikoya, latifa, bayt, g'azal va boshqa janr namunalari uchraydi. Ammo ular asarda olg'a surilgan asosiy g'oyaviy-badiiy maqsad bilan yahtitlikni tashkil etadi. Misol sifatida „Dovud haqida"gi qissa bilan tanishish mumkin.

Qissa Dovudning ta'rifi bilan boshlanadi. So'ng she'riy tavsif beriladi. Undan keyin Dovud payg'ambar haqidagi umumiy tasavvurlar bayon etiladi: „Dovud yalavoch (payg'ambar) bani Isroildan erdi. O'n qarindosh erdilar. Otalari Isho' otlig' Dovud qamug'idin (barchasidan) kichik erdi. Tun-kun yig'layur erdi ibodat ichinda". Ko'rinib turganidek, Rabg'uziy qissada nihoyatda sodda, lo'nda, tushunarli va ta'sirchan ifodalarni topa olgan. Shuning uchun ham bu asar asrlar davomida qo'ldan tushmay o'qildi.

Dovud bilan bog'liq hikoyalarda adib adolat va zulm, hunar egalari, ota-ona va farzandlar munosabati singari muammolarga asosiy e'tiborni qaratgan. „Aytmishlar, Dovud yalavoch tunla o'zin belgusiz qilib ra'iyatlardan so'rar erdikim, podshoh sizing birla netag muomala qilur? Aytur erdilar: yavloq Ouda) odil turur".

Bir kecha andog' so'zlayurda Mavlo taolo bir farishtani izdi (jo'natdi) bir qurtqa (kampir) surati uza. Andin so'radi: „Podshohingiz netak turur?" Qurtqa aydi: „Ontasi (shunisi) bor, kishilar molin yeyur".

Dovud duo qildi: „Iziyo (egam-ey), manga bir harf (hunar) o'rgatgil. Aning birla qazg'achiligi (nasibamni) yeyayin. Xalq mani so'zlamasunlar.

Mavlo taolo bir taqachilik (temirchilik) san'atin anta o'gratu berdi. Aymishlar, temur Dovud ilkinda mo'mtek yumshar erdi, netakkim xamir o'zgalar ilkinda".

Halollikka, o'z mehnati bilan halol kun ko'rishga, boshqalarga zulm qilmaslikka undash hikoyaning asosiy maqsadidir. O'zbek nasrida ilk marotaba dialoglar Rabg'uziy tomonidan keng qo'llangan. Ana shu dialoglar vositasida asosiy g'oyaviy maqsad yorqin va ta'sirchan ifodalangan.

Rabg'uziy hikoyalarida insonparvarlik, yurtparvarlik, insonni komillik darajasiga ko'tarish, axloqiy poklik, ma'naviy barkamollik sari undash yetakchilik qiladi. Ular orasida til odobi va qalb pokligi ham alohida o'rin tutadi. Bu jihatdan „Luqmon va lining xojasi" hikoyati ibratlidir: „Luqmong'a xojasi aydi: „ – Borg'il, bir qo'y bo'g'izlab etindin qayu yaxshiroq ersa manga kelturg'il".

Qo'yni bo'g'izladi, tili birla yurakin olib keldi.

Xojasi so'rdi: „ – Bularni naluk (nima uchun) kelturding?"

Aydi: „ – Qo'yda tildin, yurakdin yaxshiroq yo'q. Agar yovuz ersa tildin, yurakdin yovuzroq yo'q".

Tilga e'tibor berish, har bir aytiladigan so'z mas'uliyatini ta'kidlash hikoyadagi asosiy g'oyaviy-badiiy niyatdir. Bu yerda donolik, hozirjavoblik ham ulug'langan.

Hikoyalarda xalq og'zaki ijodining ta'siri ham yorqin seziladi. Xususan, latifa janriga xos belgilar hikoyaga ko'chib o'tgan. Suhbatning dialog asosida olib borilishi, soddalik, donishmandlik, topqirlik, hozirjavoblik fazilatlarining ustuvorligi, ifodalarning qisqa, aniq, lo'ndaligi og'zaki ijoddan ta'sirlanish natijasidir.

Rabg'uziy hikoyalarining asosini ko'pincha real hayotiy voqea-hodisalar tashkil etadi. Ulardagi asosiy fikrni ifodalash uchun mifologik, afsonaviy-xayoliy yoki badiiy mantiq taqozo etadigan boshqa bir bayon uslubi tanlab olinadi. Masalan, insonlarning mast holda yurishini, umuman o'tkir ichimliklar ichishni qoralash maqsadi uchun „Uzum hikoyati" keltirilgan. Undagi asosiy qahramon Shaytondir. U to'g'ridan-to'g'ri „Shaytoni mal'un" deb ta'riflanadi. „Mal'un" – „haydalgan, la'natlangan" demak. Ana shu mal'un uzumning urug'ini o'g'irlagan. Bu hol oshkora bo'lib qolgach, uni Nuh payg'ambar huzuriga olib kelishadi. Shayton ayni bo'yniga oladi-yu, lekin urug'ni qaytarib berishdan oldin uni uch marta sug'orishga imkon berishni so'raydi va rozlik oladi. Chog'ir (ichkilik)ning paydo bo'lishi shu tajrzda shayton nomi bilan bog'lanadi. Chog'inchgan odamning holati harii nihoyatda ta'sirchan o'xshatishlar bilan tasvirlanadi. Buning uchun tulki, yo'lbars, to'ng'iz timsollaridan foydalanilgan.

Hikoyada Nuh payg'ambarningulug'ligini ko'rsatuvchi ko'plab dalillar keltirilgan. Xususan, shinni va sirkaning paydo bo'lishi bevosita ana shu payg'ambar faoliyati bilan bog'liq ekani tasvirlangan.

Rabg'uziy hikoyalarida qator dunyoviy hodisalarning paydo bo'lishi, ularning ilohiyat bilan aloqasi o'ziga xos tarzda izohlanadi.

Bu jihatdan „Ilon va qarlug'och" hikoyati xarakterlidir. Unda mushuk bilan sichqon, ilon bilan baqa, ilon bilan qarlug'och (qaldirg'och) hamda ari, inson va qushlar hamda boshqa hayvonot olami orasidagi o'ziga xos mundsabatlar izohlanadi, badiiy tadqiq etiladi.

Namrud haqidagi hikoyatda inson xayolotining imkonlari madh etiladi. Unda Namrudning osmon mamlakatiga chiqishi tasvirlangan. Hikoyada o'sha davr kishilarining osmon haqidagi tasavvurlari ham o'z ifodasini topgan. Ayni paytda hikoya mazmuni badiiy jihatdan to'la asoslangan va shuning uchun ham

kishida zavq uygʻotadi. Shu bilan, birga, hikoyada shuhratparastlik, takabburlik kabi illatlar qattiq qoralanadi. Erishgan muvaffaqiyatlardan gang qolgan Namrud hech kimni pisand qilmaydigan kimsaga aylanadi, hatto xudoni ham tan olmaydi. Oqibatda, u qattiq jazolanadi, ogʻir dardga chalinib, xor-zorlikda halok boʻladi. Bu ibratli hikoya har qanday oʻquvchiga kuchli taʼsir koʻrsatadi.

Rabgʻuziy qissalari va hikoyalarida axloqiy-taʼlimiy qarashlarni targʻib qilish yetakchi oʻrin tutadi. Deyarli har bir hikoyada shunday qarashlar aks etgan. Sulaymonning qarinchqa (chumoli) bilan soʻzlashgani hikoyasida ham bu hol kuzatiladi. Sulaymon alayhissalom – Dovud paygʻambarning oʻn ikkinchi, kenja oʻgʻii. U ham boshqa akalariday „olim, faqih, oqil“ yigit edi. Dovudning podshohligi unga meros qoldi. Ammo otasiga oʻxshab oʻz hunarini hech qoʻymas edi. U tol novdalarini yigʻib, savat toʻqib sotardi. Oʻzbek adabiyotida Dovud va Sulaymon paygʻambarlar timsoli koʻp tasvirlanadi. Ayniqsa, „taxti Sulaymon“ iborasi koʻp qoʻllanadi. Rabgʻuziyning yozishicha: „Taxti bir yigʻoch yer ichinda erdi. Ul taxtini oltun, kumush birla qilmish erdi“.

Sulaymonning chumolilar podshosi bilan suhbat hikoyasi katta maʼrifiy va axloqiy-taʼlimiy ahamiyatga molik. Unda kishilik jamiyatiga xos boʻlgan ayrim illat va kamchiliklar ustida soʻz boradi. Hikoyada Sulaymon katta mavqega ega boʻlgan, manman, kibrli hukmdor sifatida gavdalanadi. Aksincha, qarinchqa – chumolilar podshosi dono, tadbirkor, xalq gʻamini yeydigan hukmdor, maʼrifatparvar, olim, orif sifatida koʻzga tashlanadi. Rabgʻuziy shaxs kamoloti faqat jismoniy sifatlar bilan belgilanmasligini („qarinchqalarning Ulugʻi oqsoq erdi“), buning uchun aqliy-maʼnaviy belgilar mezon boʻlishini taʼkidlaydi.

Nosiruddin Rabgʻuziy mahoratli nosirgina emas, noziktaʼb shoir hamdir. „Qisasi Rabgʻuziy“dagi qissa va hikoyatlar orasida oʻnlab sheʼrlar ham mavjud. Bahor vasfiga bagʻishlangan birinchi turkiy gʻazal ham Rabgʻuziy qalamiga mansub. U shunday boshlanadi:

Kun hamalga kirdi ersa, keldi olam navroʻzi,
Kechdi bahman zamharir qish, qolmadi qori, buzi
(Buz – muz).

Soʻng olamning goʻzal bir manzara kasb etgani, atrofning goʻzallashgani tavsiflanadi:

Kun kelo ming koʻrki ortib tirilur oʻlmish jahon,
Tong badizlab naqshi birla bezanur bu yer yuzi.

Tasvirda jonlantirish, sifatlash va oʻxshatishlar asosiy oʻrin tutadi. Muhimi, ularda Rabgʻuziyning tasavvur kuchi va badiiy mahorati ochiq koʻrinadi:

... Oʻrlasa bulutlari gulchirar bogʻ-u boʻston,
Tol yigʻochlar yeng solishur oʻynayurtek qoʻy-qoʻzi.
... Lola sagʻroqin icharda sayrar usrub sanduvach,
Turna un tortib oʻtarda sakrashur baqlan, qoʻzi.
Koʻkda oʻynar, qoʻl solishur qugʻu, gʻoz, qil, qarlugʻoch,
Yerda yugurub juft olishur os, tiyin, kish, qunduzi.

Tol yig' ochlar minbarinda to'ti qush majlis tutar,
 Qumri, bulbul muqri bo'lub un tuzar tun-kunduzi.
 ...Huri ayn ujmoj ichinda yeng solib tahsin qilur,
 Yoz uza mundog' g'azallar aymishdi Nosir Rabg'uziy.

O'zbek adabiyotidagi bu ilk g'azalda Rabg'uziy janrning barcha shakliy-badiiy talablari mukammal darajada rioya etgan. She'rning matla'sidan maqta'sigacha navro'z ta'rif-tavsifi aks ettiriladi. **Navro'zi, buzi, yuzi, yozi, tuzi, qo'y-qo'zi, juzi, qo'zi, qunduzi, kunduzi, yulduzi, Rabg'uziy** so'zlaridan tashkil topgan qofiyalar tizimi turkiy til tarovatini ko'rsatuvchi omillardan biri bo'lgan. Maqta'da ilk bor taxallus ishlatilgan. Vazn ham o'ynoqi. G'azal uchun turkiy adabiyotda keyinchalik eng ko'p qo'llangan vazn – ramal tanlab olingan.

Kun ha-mal-ga kir-di er-sa, kel-di o-lam nav-ro'-zi,
 — v — — — v — — — v — — — v —
 foilotun foilotun foilotun foilotun
 Kech-di bah-man zam-ha-rir qish qol-ma-di qo-ri, bu-zi
 — v — — — v — — — v — — — v —
 foilotun foilotun foilotun foilon

Ko'rinib turganidek, **ramal bahrining** rukni foilotun ohanglariga tayanadi. Bir bayt (ikki misra)da bu rukn sakkiz marta qo'llangani uchun musamman nomini oladi. „Musamman“ arabcha so'z bo'lib, sakkiz degan ma'noni bildiradi. Oxirgi rukn avvalgilaridan qisqaroq, unda bir hijo kam. Uning ushbu shakli **mahzuf** deyiladi. Vaznning to'liq nomi ramali **musammani mahzufdir**.

G'azalning barcha baytlari o'zaro mantiqiy bir ip (navro'z) bilan bog'langan. Ana shu ichki bog'liqlik g'azal yahlitligini ta'minlagan. Dastlabki bayt umumiy axborot berishga yo'naltirilgan: qishning o'rniga bahorning kelishi ko'rsatilgan. Bunda muallif munosabatining ochiq ifodalanishi e'tiborni tortadi. Bahorga nisbatan „olam navro'zi“ ifodasi qo'llansa, qishga nisbatan „bahman“ (ayoz, qahraton, izg'irin) „zamharir“ (qirovli, qahraton, qattiq sovuq) sifatlashlari tanlangan. Keyingi baytlar bahorning xususiy jihatlarini tasvirlashni ko'zda tutadi. Dastlab dunyoning yangidan chiroy ochgani („tirilur bu yer yuzi“) qalamga olinadi.

Osmon va yerdagi o'zgarishlarni aks ettirish navbatdagi bayt qamroviga kiradi. Unda bulut va daraxtlarning o'ziga xos manzarasi ko'rsatiladi. *Lola, bulbul, turna, qo'zi* so'zlari bahorning turli belgilarini ifodalash vositasi bo'lgan. „Yer-osmon“ zidligi asosida bahorning o'ziga xos tasvirini berish keyingi baytda ham davom etadi. Bahor osmonida qushlarning ko'payishi qug'u (oqqush), g'oz, qil (qilquyruq), qarlug'och (qaldirg'och) vositasida ko'rsatilsa, yerdagi jonivorlar harakatining jonlanishi os (oq suvsar), tiyin (olmaxon), kish (qunduzning bir turi), qunduz singari hayvonlar timsollari vositasida tasvirlangan.

Qadimgi turkiy tilda „yig’och“, „og’och“ soʻzlari, asosan, „daraxt“ tushunchasini ifodalagan. Navbatdagi baytda tilga olingan „tol yig’oʻtilar minbarinda“ (tol daraxtning shoxlarida) ifodasi xuddi shu ma’noni yuzaga chiqaradi. Bu baytda bir qator qushlar (toʻti, qumri, bulbul)ning xonishi – sayrashlari orqali bahor faslining tarovati yana bir bor ta’sirli yoʻsinda tasvirlangan.

Asarning badiiy xususiyatlari. Qissa – epik janrga mansub. Unda muayyan voqea-hodisalarning. izchil tasviri, ularda ishtirok etuvchilarning oʻziga xos xususiyatlarini aks ettirish yetakchilik qiladi. Qissalar hajmiga koʻra ancha yirik boʻladi. Qissalarning yirikligi tasvirlanayotgan voqea-hodisalar koʻlami, ishtirokchilar sonida ham koʻrinadi. Qissalarda bir necha sujet yoʻnalishlari boʻlishi mumkin. Asar qurilmasi ham sujetning shu xususiyatiga bogʻliq boʻladi. Rabgʻuziy qissalarida qahramonlar voqea-hodisalar rivoji davomida oʻzligini, oʻziga xos xususiyatlarini koʻrsatib borishadi.

Sulaymon paygʻambar, Luqmoni hakim, Dovud paygʻambar bilan bogʻliq qissalarda xalq ogʻzaki ijodining ta’siri yaqqol koʻrinadi. Tasvirdagi mubolagʻa, xayolot (fantastika)ga keng oʻrin berilgani, sehrli hodisalar tavsifi, bayondagi ertakona ohang bevosita ogʻzaki ijod ta’sirida yuzaga kelgan. Hikoyatlarda ham ogʻzaki ijodning kuchli ta’siri seziladi. Ularda hatto latifa janriga xos tasvir usullari ham koʻzga tashlanadi.

Qissalar tarkibida hikoyatlar ham uchraydi. Ular qissalardagi muayyan voqea-hodisalar yoki alohida qahramonlarga xos fazilatlarini izohlash vazifasini bajaradi. Bu hikoyatlar ham nasrda, ham nazmda bitilgan boʻlib, hajmi juda ixchamligi bilan ajralib turadi. Shunga koʻra ularning sujeti ham anchayin sodda. Hikoyat uchun faqat bir epizod tanlab olinadi, voqealarning bundan oldingi yoki keyingi rivojiga ahamiyat berilmaydi. Hikoyatlarda qahramonlarning tabiatiga xos muayyan xususiyatlar koʻproq ular amalga oshirgan ish, faoliyat orqali aks ettiriladi. Bunda, asosan, ta’rif-tavsif usuli yetakchilik qiladi. Ularda hikoyachilikning keyingi davrlarida koʻzga tashlanadigan batafsil tasvir kurtak holidagina uchraydi.

“Uzum hikoyati“, „Ilon va qarlugʻoch“ hikoyatlari uchun dialoglar ham xos. Har ikki hikoyatda ham dialdglar bor. Ammo keyingisida u asosiy oʻrin tutadi. Dialoglarning mavqei jihatidan „Sulaymon qarinchqa bilan soʻzlashgani“ hikoyati muhimdir, chunki u toʻligʻicha ikki tomonning soʻzlashuvi, savol-javoblariga * tayanadi. Albatta, ularda muallif izohi yoki bayoni ham mavjud. Muallif bayoni hikoyatlarda turli darajada namoyon boʻladi. U „Sulaymon qarinchqa bilan soʻzlashgani“da ozroq oʻrin tutsa, boshqa hikoyatlarda ancha kattaroq, „Namrud hikoyati“da esa asosiy oʻrinni egallaydi.

Umuman, „Qisasi Rabgʻuziy“ turk badiiy nasrining ilk namunalaridan biri sifatida adabiyotimizda oʻziga xos oʻringa ega. Unda adib Nosiruddin Rabgʻuziyning yuksak badiiy mahorati yorqin namoyon boʻlgan. „Qisasi Rabgʻuziy“ oʻzining ma’rifiy-tarbiyaviy hamda badiiy-estetik ahamiyati bilan hozirgi avlodlar ma’naviy kamoloti uchun ham qadrlidir.

Asar XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida Toshkent va Qozon litografiyalarda bir necha marta nashr qilingan. Asarning to'liq matni ilk marta 1859-yil rus turkiyshunos olimi N.I.Iliminskiy tomonidan Qozon shahrida chop etilgan.

Nazorat uchun savollar:

1. Rabg'uziy qayerda tug'ilgan?
2. «Qissasi Rabg'uziy» qanday asar? Asarning yaratilishida «Qur'on»ning qanday ta'siri bor?
3. Rabg'uziy qissalari qaysi mavzularda bahs yuritadi?
4. Qissalar kompozitsiyasi haqida nimalar deya olasiz?
5. «Qissasi Rabg'uziy»ning xalq orasida keng tarqalishiga qaysi omillar sabab bo'lgan?
6. Rabg'uziyning shoirlilik mahorati haqida gapirib bering.
7. Dovud payg'ambar bilan bog'liq qissada qanday muammolar ko'tarilgan?
8. «Luqmon va uning xojasi» hikoyatida nima haqida bahs yuritiladi?
9. Rabg'uziy asarlarida xalq og'zaki ijodining ta'siri qaysi o'rinlarda ochiq ko'rinadi?
10. Rabg'uziy hikoyatlarining asosini ko'pincha real hayotiy voqealar tashkil etadi, deyish mumkinmi? Buni siz qanday izohlagan bo'lar edingiz?
11. Hikoyatlar tilidagi qanday o'ziga xosliklar e'tiborni tortadi? Ularda leksik, morfologik va uslubiy jihatdan qanday ayirmalar mavjud?
12. Rabg'uziy g'azalida bahorning kelishi qaysi belgilar asosida ko'rsatilgan?

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Vohidov R., Eshonqulov H. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. – T., 2006.
2. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т., 1981.
3. Муаллифлар. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик.. – Т.: Fan, 2001.
4. Adizova I. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. - Toshkent: 2006.
5. Orziqulov N. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. - Toshkent: 2007.
6. Adabiyot. (Akademik litsey 1-kurs o'quvchilari uchun darslik). – T., 2000.
7. Rabg'uziy Nosiruddin. Qisasi Rabg'uziy. – Toshkent, 1993.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Нодирхон Ҳасан. “Қисаси Рабғузӣй”да Юсуф пайғамбар образи талқини//ЎТА, 1996, №4. – 26-30-б.
2. Курбаниёзов М. “Қисаси Рабғузӣй”да фольклоризмлар // ЎТА, №3, 2016. – 69-71-бетлар.
3. Шукурова З. “Қисаси Рабғузӣй”да мақоллар // ЎТА, №2, 2012. 9-98-бетлар.
4. Шукурова З. “Қисаси Рабғузӣй”да эртақ мотивлари // ТАТ, №3, 2010. 36-40-б.
5. Шукурова З. Рабғузӣйнинг «Қисасул анбиё» асари нусхалари ҳақида// ТАТ, №9, 2010. 76-80-б.
6. Шукурова З. “Қисаси Рабғузӣй”да туш мотиви // ТАТ, №7, 2011. 80-85-б.

SAYFI SAROYI IJODI

Reja:

1. Sayfi Saroyi ijodi.
2. Shoir lirikasining mundarijasi va badiiy xususiyatlari.
3. “Suhayl va Guldursun” dostoni.
4. “Gulistoni bi-t-turkiy” asari. Ma’rifiy-ta’limiy adabiyot.

Tayanch iboralar: *Sayfi Saroyi, g’azal, talmeh, doston, tarjima, didaktik asar, ma’rifiy-ta’limiy adabiyot, Sa’diy Sheroziy, tashbeh, irsoli masal, tarse’, aruz, Temu, To’xtamishxon, ramal, taqte’*

Sayfi Saroyi ijodi.

Sayfi Saroyi – o’zbek adabiyoti tarixida alohida mavqega ega bo’lgan yirik adiblardan. U 1321- yilda Xorazmdagi Qamishli qishlog’ida tug’ilgan. Ammo shu nom Volga bo’yida ham juda ko’p uchraydi. Tatar olimi Yu.X.Minnegulov shoirni “turk-tatar adabiy tilining rivojiga ulkan ulush qo’shgan” ijodkor sifatida baholab, Donbas va Uralda tug’ilgan degan fikrni o’rtaga tashlaydi. N.Mallayev Xorazmning shu nomdagi qishlog’ida tug’ilgan degan fikrni ilgari suradi. U Qamishlidan bilimini oshirish uchun Saroyga keladi. Saroy – Oltin o’rda davlatining poytaxtidir. Muhammad ibn Arabshohning yozishicha, «Saroy tutgan o’rni va xalqining juda ko’pligi bilan eng katta shaharlarning birisi edi. U fan markaziga aylandi. Oz vaqt ichida bu yerda ko’plab atoqli, mashhur kishilar to’plandi». Ular orasida Qutbiddin ar-Roziy, Mas’ud Taftazoniy, Kamo-liddin at-Turkmaniy, Hofiz Muhammad ibn Bazzoziyar bor edi. Shuningdek, mashhur shoir Kamoliddin Xo’jan-diyning ham XIV asr oxirlarida Saroyda yashab ijod etganligi yaxshi ma’lum.

Shoir shu yerda yashab turgan davrida «Saroyi» degan taxallusni olgan. Sayfi – uning ismi bo’lib, «qilich» degan ma’noni bildiradi. Umrining oxirlarida u Oltin o’rdadan Misr – Shomga ketgan va o’sha yerda yashagan.

O’sib tuprog’im uzra nayzalar, men evdin ayrildim,

Vatandin benishon o’ldim-da, o’zga yurtga evrildim.

Nechun menga falak jabr ayladi, qanday gunohim bor?

Iloho, ayla kam jabring, men elga sodiq ul erdim, –

kabi misralar shu qismatga ishora. U o’z yurtidan ketishni «falak jabr ayladi» deb izohlamoqda. «Tuprog’im uzra nayzalar o’sdi» degan jumla zamirida Chingizxon istilosining oqibatlari nazarga olinmoqda.

“Suhayl va Guldursun” asarida quyidagi avtobiografik satrlar uchraydi:

Temur Urganja tortib keldi lashkar,

Ko’rub ko’z – ko’r, bo’lib qoldi quloq kar.

Qo’zutti jang bila olamda to’fon,

Oqitti suv tekin yer uzra ko’p qon.

Ayniqsa, shoirni To'xtamishning o'limi qattiq iztirobga soladi. O'zining «Guliston bit-turkiy» («Turkiy guliston») asarini u Misr amiri Batxas bekka bag'ishlagan edi. Asar 1391- yilda yozilgan. Shayx Sa'diy asarlarini tarjima qilish shoirdan yuksak tayyorgarlik talab qiladi, shu tufayli Sayfi Saroyining forsiy tildagi asarlari ham ko'p bo'lganini mantiq talab qiladi. Asar muqaddimasida aytilishicha, bir kuni shoirlar va olimlar majlisida bir kishi unga Sa'diyning "Guliston" asariga javob yozish taklifini bildiradi. Asarda Saroyi o'z tarjimasini g'arib deb ataydi.

«Suhayl va Guldursun» dostoni 1394- yilda yozilgan. Adib taxminan 1396- yilda vafot etgan.

Shoir lirikasining mundarijasi va badiiy xususiyatlari.

Sayfi Saroyining o'zbek adabiyoti taraqqiyotiga qo'shgan hissassi bebahodir. Ayniqsa, g'azal janrida u mahoratini namoyish etgan. o'zidan oldin yashagan g'azalnavis shoirlar ijodini o'rgangan adib:

Jahon shoirlari, ey gulshani bog',

Kimi bulbul durur so'zda, kimi zog',—

deb yozarkan, ijod maydonini bog' gulshaniga, shoirlarni esa shu bog'dagi qushlarga o'xshatadi. Albatta, bulbul va zog' obrazlari orqali adib qanday shoirlarni ko'zda tutayotgani ayon. U kamtarlik bilan shunday yozadi:

Ularning ush biri Sayfi Saroyi,

Jahon oriflarining xoki poyi.

Ani sen jumla shoir kamtari bil,

Qamar yuzg'a hamisha mushtari bil.

G'azallarda shoirning o'ziga xos zavqi, betakror tasvir usullari ochiq ko'zga tashlanadi. Ma'lumki, go'zal yor yuzining oyga nisbat berilishi g'azalchilik tarixida qadim an'anaga ega. «Topilmas husn mulkinda» g'azalida Sayfi Saroyi ham shu an'anaga sodiq qolish bilan birga bu o'xshatishning yangi bir qirralarini kashf etadi:

Topilmas husn mulkinda senga teng bir qamar manzar,

Na manzar? Manzari shohid. Na shohid? Shohidi dilbar.

(Husn daryosida senga teng bo'lgan oy yuzli go'zal topilmaydi. Ya 'ni sen tengsiz go'zalsan, demoqda shoir. Ammo bugina emas, bu oy yuz faqat go'zai ma'shuqaninggina yuzi. Bu ma'shuqa go'zal va dilbardir.)

Keyingi bayt ana shu go'zallik sababini izohlashga qaratilgan, ya'ni beqiyos go'zallik sohibi bo'lgan Yusufning jamolini Haq senga in'om qilgan. Bu in'om buyuk ne'mat, katta davlat bo'lib, ushbu davlat iftixor qilsa arziydigan darajadadir.

Ana shundan keyin shoir ma'shuqaning ma'naviy xislatlari tasviriga to'xtab o'tadi. Uning so'zlari nihoyatda nozik va qimmatli, shuning uchun ham dur-u gavharlarga qiyoslanadi. Uning xulqi yoqimli («shakardan totli»), muruvvati ham ko'ngildagiday («karamda xotiring matlab»). Shuning uchun ham bunday go'zal yor bilan hamsuhbat bo'lgan oshiq o'zini eng buyuk davlatmand martabasida ko'ra oladi. Zero, «Husn shavq-u zavqini ko'ngil to'tilari topsa», bundan ortiq lazzat bo'lishi mumkinmi?

Ushbu g'azalda istiora, tashbeh, takror, talmeh, tanosib, ruju kabi bir qator she'riy san'atlar qo'llangan. Ayniqsa, shoir o'z tashbeh va tavsiflarida bir fikrni go'yo o'rta qo'yib, so'ng uni ketma-ket inkor qilish bilan yor go'zalligining o'ziga xos jihatlarini yangidan tasdiqlash yo'lini topgan.

Sayfi Saroyi masnaviyarlari ham alohida mavqega ega. Bu jihatdan «Vasf ul-shuaro» (Shoirilar vasfi) she'ri ahamiyatlidir. Ushbu masnaviyda adib o'zining adabiy-estetik qarashlarini bayon etadi. U ijodkorlarning turli guruhlari mavjud ekanligini (bulbul, zog'), shunga muvofiq ularning taqlidchi (to'ti) yoki mustaqil ijodkor bo'lishi va boshqa xususiyatlar haqida to'xtab o'tadi. Buni adabiy tanqidchilikning o'ziga xos bir ko'rinishi sifatida ham qabul qilish mumkin.

“Suhayl va Guldursun” dostoni.

O'zbek dostonchiligi ravnaqi tarixi ham Sayfi Saroyining nomi bilan ziynatlangan. Uning «Suhayl va Guldursun» nomli dostoni ana shu an'anani boyitadi. Doston 82 bayt – 164 misradan iborat.

Muallif doston voqealarining tarixiy asoslari borligini shunday ta'kidlaydi:

Emas afsona, chin ushbu bitilmish,

Bu chin afsonatek ishqda yetilmish.

Demak, doston mavzusi ham ishq-muhabbat bilan bog'liq. Voqealar Temurning Urganchga lashkar tortib kelishi bilan boshlanadi. Bu yerdagi urush manzaralari tasviri o'z realligi va ta'sir kuchi bilan ajralib turadi. Jang asnosida Suhayl asirga tushib qoladi. Shoh qizi – Guldursun Suhaylni ko'rib, uni sevib qoladi.

Guldursun zindonbandlarga pand berib, ularni mast qilib qo'ygach, Suhayl bilan qochishadi.

Alar qo'ydi ikkisi yo'l sari poy,

Boqib turg'onda yo'lg'a zar sochib oy. So'ng:

Alar ko'p yurdi-yu sahrog'i kirdi,

Gunashdin sahro ichra do'zax erdi.

Yo'q erdi suv, yemakka anda o'tmaq,

Agar bo'lganda ham aqchasi lak-lak.

Ana shu qiyin holda ochlik va tashnalikdan Guldursun hushini yo'qotadi.

Suhayl bordi toparg'a suvg'a, dong'a,

Vale darmon berolmay qoldi jong'a.

Yorsiz hayot mazmuni qolmasligini idrok etgan Suhayl o'ziga tig' uradi va halok bo'ladi.

Alar uzra to'kildi, ko'mdi tuproq,

Bu sirni tanho sahro bildi ko'proq.

Ana shu voqealar bayonidan so'ng shoir buyuk bir ehtiros bilan bunday ulug' va qudratli muhabbat egalarini ulug'laydi.

O'lurmu sevgi ham bil, shundin ortuq,

Ki ikkisi qilur jonini tortuq.

Dostonda har ikki qahramon – Suhayl ham, Guldursun ham pokiza va kuchli muhabbat egalari sifatida koʻrinadi. Ulardagi ishonch va eʼtiqod samimiyati, ruh pokizaligi, mardonavorlik, kelajakka ishonch adib tomonidan nihoyatda taʼsirli, ishonarli tarzda tasvir etilgan. Dostondagi tasvirlar koʻproq qahramonlarning ichki dunyosini yoritishga yoʻnaltirilgan. Hatto oʻrni-oʻrni bilan uchraydigan tabiat manzara-lari tasviri ham shu maqsadni kuchaytirib taʼkidlashi bilan ajralib turadi.

Umuman, doston pok muhabbat tarannumiga bagʻishlangan.

Xotin sodiq, ani sevgil, aziz er,

Har ogʻir ishda ham doim seni der.

Unga doʻst boʻl, uni sevgil, koʻngul ber,

Uning soʻz bahridin gavharlarin ter.

Doston hazaji musaddasi maqsur (mafoiylun, mafo-iylun, fauvlun) vaznida yozilgan.

“Guliston bi-t-turkiy” asari. Maʼrifiy-taʼlimiy adabiyot.

Sayfi Saroyi benazir tarjimon hamdir. Adib Saʼdiy Sheroziyning mashhur «Guliston» asarini «Guliston bit-turkiy» nomi bilan oʻzbekchalashtirgan. Shu asosda u oʻzbek tilining ichki imkoniyatlari naqadar boyligini yana bir marta namoyish etdi⁵¹.

«Guliston bit-turkiy» hikoyatlari inson maʼnaviyatim boyitishi, turli ezgulik va yaxshi axloqiy sifatlarni ulugʻlab, yomonlik va yolgʻon xulq-atvorni tanqid qilishi, qoralashi bilan ibratlidir.

Damashqdagi jomeʼ ichida boʻlgan voqea bayonida adib ezgulik qudratini nihoyatda goʻzal va sodda tarzda ifoda etadi. «Zulm urugʻini ekib xayr istaganlar oʻzlarini jahannam oʻtiga yoqadilar» deyiladi, hikoya soʻngida.

Keyingi hikoyat ham zulm va adolat haqida. Zolim kishi-ning «mening haqqimga duo qil» deyishi muqobilida faqir kishi: «lloho, buning jonini olgil», deb duo qildi. Shunda zolim Hajjoj ibn Yusuf: «Bu qanaqa duo?» – deb soʻraydi. Bunga javoban faqir: «Bu shunday xayrli duoki, u senga ham, barcha musulmonlarga ham naf keltiradi», – deydi. Demak, zolim hukmdor hech kimga naf bermaydi. Undan raiyat azob koʻradi, xolos.

Hotami Toyi hikoyatida esa, muruvvat, saxovat olqish-landi, kamtarlik, nafsini tiyish ulugʻlanadi.

Sahboni Voil haqidagi hikoya esa nutq odobi mavzusiga bagʻishlangan.

Bularning hammasi inson kamoloti uchun xizmat qiladi. Ularning ahamiyati hozirgacha ham kamaygani yoʻq. Bunday nodir yodgorliklar bizning jamiyatimizga ham xizmat qilaveradi.

⁵¹ Saʼdiy “Guliston”ining yana bir tarjimasi hijriy 800 – milodiy 1397-1398-yillarda sayramlik Ispijobiy degan shaxs tomonidan ham amalga oshirilgan boʻlib, Mironshohning oʻgʻli Muhammad Sultonga bagʻishlangan. Qoʻlyozma asl nusxasi Britaniya muzeyida saqlanadi. Tarjima haqida Yanos Ekman, Zaki Validiy Togʻon (London va Tehrondagi islomiy qoʻlyozmalardan baʼzilariga doir, 1961)lar maqolalar yozgan. Tarjima soʻzma-soʻz emas, mazmuniga koʻra amalga oshirilgan. (OʻTA, 1993, №5 – 72-74-6.)

Shoir ijodini N.A.Davronov, V.Rahmonov, J.Sharipov kabi olimlar o'rganganlar.

Savol va topshiriqlar:

1. Sayfi Saroyi hayoti haqida gapirib bering.
2. Sayfi Saroyi yashagan davr O'zbekiston tarixining qaysi davriga to'g'ri keladi?
3. Siyosiy taloto'plar fan va madaniyatning rivojlanishiga qanday ta'sir ko'rsatadi?
4. "Guliston bi-t-turkiy"dagi hikoyatlardan ayting va xulasa bering.
5. Sayfi Saroyi g'azallaridan yodlang va tahlil qiling.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Vohidov R., Eshonqulov H. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. – T., 2006.
2. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т., 1981.
3. Муаллифлар. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик.. – Т.: Fan, 2001.
4. Adizova I. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. - Toshkent: 2006.
5. Orziqulov N. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. - Toshkent: 2007.
6. Adabiyot. (Akademik litsey 1-kurs o'quvchilari uchun darslik). – T., 2000.

HAYDAR XORAZMIY IJODI

Reja:

1. Haydar Xorazmiy ijodi.
2. Shoir hayoti va ijodining manbalari.
3. "Maxzanu-l-asror" dostoni va Nizomiy ijodiga munosabat.
4. Dostonning kompozitsion qurilishi va sujeti.
5. "Gul va Navro'z" dostoni

Tayanch iboralar: *Sayfi Saroyi, g'azal, talmeh, doston, tarjima, tashbeh, irsoli masal, tarse', aruz, ramal, taqte'*

Haydar Xorazmiy haqida zamondoshlari:

«Sulton Iskandar hukmronligida fozil kishilardan Mavlono Muiniddin Natanziy va Mavlono Haydarlar bor ekan. Mavlono Haydarning turkiy va forsiy tillarda bitgan yaxshi she'rlari bor va u Nizomiyning «Mahzan ul-asror» iga o'zbek tilida javob yozib, uni shahzoda Iskandar otiga bag'ishladi».

Davlatshoh Samarqandiy

«Sulton Iskandar Sheroziy ham (Temurga) nabiradur. Saltanat tajammulini, derlarkim, salotindin ozi oncha qilmish bo'lg'ay. Yetti yo sakkiz yilliq saltanatida go'yoki uch ganj topibdur. Mavlono Haydar turkiygo'y aning modihi ekanur. Bu aning masnaviysidindurkim:

Himmat elidur yadi bayzo degan,

Er nafasidur dami Iso degan».

Alisher Navoiy

Turk zuhuridur ajunda bu kun

Boshla ulug' yir bila turkona un.

Haydar Xorazmiy ijodi.

Haydar Xorazmiy XIV asr oxirlarida tavallud topib, XV asrning birinchi yarmida yashab o'tgan. U Xorazmda tug'ilib qachonlardir Fors viloyatiga kelib qoladi, N.Mallayev "Maxzanul asror" asarining yozilish tarixini 1409-1414-yillarda deb taxmin qiladi. Shunisi ma'lumki, endilikda Haydar Xorazmiy qalamiga mansubligi isbotlangan «Gul va Navro'z» dostoni Sulton Iskandar (Amir Temurning nabirasi)ning farmoni bilan 1411- yilda yozilgan. Bu ma'lumot Alisher Navoiyning «Majolis un-nafois» asarida, Taroziyning "Funun u-balog'a", Boburning "Aruz risolasi"da uchraydi. Shuningdek, Navoiy uning «tab'i nazm» ekanini ta'kidlab, bir tuyug'ini keltiradi:

To'lun uyg'a nisbat ettim yorumi,

Ul xijolatdin kam o'ldi yorumi.

Tori mo'yungning zakotin men beray,

Yo Misrni, yo Halabni, yo Rumi.

Alisher Navoiy bu tuyuqni Abubakr Mirzoning bir tuyug'i bilan qiyoslab, «bu turkonaroqdur», – deydi. Tuyuq mazmuni shunday:

Yorimni to'lin oyga o'xshatgan edim, U (oy) xijolat bo'lganidan yarimiga kamaydi. Sochingning tolasi uchun zakotni men beraman, Buning uchun e Misrni, yo Halabni, yo Rumni (berish mumkin).

Bu yerdagi so'z o'yini qofiyadagi so'zlar bilan bog'liq: yorimni, yarimi, yo Rumni so'zlarining shakl va talaffuzdagi yaqinligi shu imkoniyatni yuzaga keltirgan. Ana shu misolning o'ziyoq Haydar Xorazmiyning nihoyatda mahoratli shoir bo'lganidan dalolat berib turibdi. Navoiy “Muhokamat ul-lug'atayn” asarida ham uning she'rlarini tahlil qilib o'tadi.

Haydar Xorazmiy forsiy va turkiy tilda ijod qilgan. Undan bizga qadar «Gulshan ul-asror» hamda «Gul va Navro'z» dostonlari yetib kelgan.

Shoir hayoti va ijodining manbalari.

Shoir ijodini E.E.Bertels, H.Zaripov, A.Abdug'ofurov, B.Valixo'jayev, E.Rustamov, J.Sharipov, A.Hayitmetov, N.Abdullayev kabilar o'rganganlar. N.Abdullayev “Maxzan ul-asror”ning qiyosiy matnini tayyorlab, Ganjaviy dostoni bilan chog'ishtirib chiqdi (1974).

“Maxzanu-l-asror” dostoni va Nizomiy ijodiga munosabat.

«Gulshan ul-asror» – falsafiy-ta'limiy doston. Zahiriddin Muhammad Bobur «Muxtasar» risolasida bu haqda shunday yozadi:

«Yana Mavlono Haydar Xorazmiy turkiygo'yning «Gulshan ul-asror»idur, pand-u nasihatga yaxshi abyoti bor, nechukkim debtur:

*Er kishiga himmat agar bo'lsa yor,
Oqibat ul amr murodin topar.
Har kishiga himmat agar tush bo'lur,
Ko'ni talashquchi uchar qush bo'lur.
Har g'alat er o'g'lig'a bir pand erur,
Kim g'alatin bilsa xiradmand erur».*

Bu yerda Bobur Haydar Xorazmiy she'riyatida pand-u nasihat – o'git ustuvorligini ham ko'rsatmoqda.

Birinchi bayt himmatli kishini ulug'lashga bag'ishlangan. Bunday kishining o'z maqsadiga yetishi muqarrarlighi ta'kidlanmoqda. Ular uchun hamma imkonlar ochiq ekanligi keyingi baytning asosiy mazmunini tashkil etadi.

Xato (g'alat)lardan to'g'ri xulosa chiqarish mard kishining odati bo'lmog'i kerak. Shundagina u donishmandlik maqomiga yetadi. Oxirgi bayt ayni ana shu aqidani o'zida mujassamlashtirmoqda.

Nizomiy Ganjaviyning “Maxzan ul-asror” dostoni 59 bobdan iborat. Masnaviyning ilk 18 fasli an'anaviy muqaddima (tavhid, munojot, na't, me'roj voqeasi, 4 ta ta'rif, Faxriddin bahromshoh madhi, Bahromshohga xiitob va ta'zim, kitob tartibi, so'z haqida, nazmning afzalligi kabi qismlar), 20 maqolat va 20 hikoyatdan iborat.

“Gulshan ul-asror” ham sari' bahrida yozilgan bo'lib, 639 baytdan iborat. 23 bob: 7 fasli – muqaddima (hamd, na't, 4 sahoba madhi, Sulton

Iskandar madhi, o`zining vasfi holi), 16 bob – asosiy qism (mav`iza, maqolat va hikoyatlar). Dostonda aniq, yagona bir sujet mavjud emas. U maqolat, mav`iza (nasihat) va alohida hikoyatlardan iborat.

Asardagi ibratli parchalardan biri «Temurbek haqida hikoyat»dir.

Unda aytilishicha Temurbek:

Bir iligi, bir ayog`i muftalo,

Qoldi g`aribliqta bu dushman aro.

(ya`ni bir qo`li, biroyog`i shikastlanib, dushman orasida qiyin ahvolda qoldi. U umidsizlanib yotgan edi.)

Ko`rdiki bir mo`r ayog`i, ali yo`q, Bo`ksasi majruh-u yorim beli yo`q. Keldi-yu ul tomg`a yovushti ravon, Sa`y hamon erdi, yiqilmoq hamon. Ushbu yiqilg`ong`a to`ngulmadi mo`r, Yormanib ul tomg`a yana qildi zo`r. Chiqti yorim yo`lg`a yovushquncha tund, Tirmog`i sustaydi, tishi bo`ldi kund. Tushti yana bosh quyi ul tomdin, Keldi-yu yopushti yana nokomdin. Olti-yeti qatla tusha yarmana, Chiqti o`shul tom boshina tirmana. Bo`ldi o`shul ramz bila ko`ngli shod! Kuchlanib ul dam yuraki jo`sh etib, Zaxmati xush bo`lg`ucha xomo`sh etib... Tutti jahon mulkiyatini yak qalam, Urdi yeti kishvar ichinda alam! Kingaki himmat nazari tush bo`lur, Ko`kni talashquchi uchar qush bo`lur. Hikmat ila davlat etagin tutar, Er kishi himmat ila ishg`a yetar.

Ko`rinib turibdiki, hikoyada insondagi sabr va bardosh, qunt va chidam ulug`lanmoqda. Chumoli timsolida ana shunday ezguliklar, asl maqsad yo`lidagi astoydil harakatning oxiri albatta xayrli bo`lishini ishonarli va ta`sirli ko`rsatib berish orqali, Amir Temurdek buyuk bir sarkardadagi umid va ishonch, qafiyatlilik, muvaffaqiyatsizlikdan cho`chimaslik kabi fazilatlarini madh etilmoqda. Ana shu fazilatlarini, mus-tahkam irodasi tufayli u jahonga mashhur davlat arbobi, yengilmas sarkarda bo`lib yetishdi. Asarda ilgari surilgan hayotiy g`oyalar, shubhasiz, zamondoshlarimiz, xususan, bugungi yoshlarimiz uchun ham ibrat manbai bo`la oladi.

“Bo`z to`quvchi va bazzoz” hikoyatida (43 bayt) g`ayb ilmidan xabardor bir darveshning bozorda bir bazzozning ikkiyuzlamachilik ila savdo qilayotganini ko`rib qoladi. Bazzoz nochor kampirning bo`zini yerga urib, past narxda oladi, sotishda esa ta`rifini keltirib eng qimmat narxga sotadi. Hikoya darveshning bazzozga achchiq kinoyali o`giti, o`limi va bazzozning tavbasi bilan tugaydi.

“Hotam Toyi” hikoyatida esa saxovat ulug`lanadi. Emishki, bir karvon tunda charchab bir maqbarada tunashga majbur bo`ladi. Bilishsa, mashhur Hotam Toyining maqbarasi ekan. Toliqqan va boridan ayrilgan karvondagi yigitlardan biri qabrga: “Ey Hotam Toyi, seni saxiy deb eshitamiz. Dargohingga keldik, bizni mehmon qilmaysanmi?” – deya surbetlarcha murojaat qiladi. Shu vaqtda karvondagi tuyalardan biri o`zidan o`zi kasal bo`lib, bo`g`izlashga majbur bo`lishadi. Ertalab Hotam Toyining ukasi bir tuyani olib kelib, akasini tushida ko`rganini aytadi.

”Gulshan ul-asror” asaridan parchalar ”Asrlar nidosi”(1982), ”Navoiyning nigohi tushgan” (1986), ”Muborak maktublar”(1987) kabi kitoblarda keltirilgan.

«Gul va Navro`z» dostoni.

«Gul va Navro`z» dostoni dastlab Mavlono Lutfiyga nisbat berib kelindi. Lekin ko`pgina manbalar bu asar Haydar Xorazmiy qalamiga mansub ekanligini tasdiqladi. Bu masala to`la hal etilmagan. R.Vohidov, H.Eshonqulovlar uni Lutfiyga doir ma`lumotlarda keltiradilar.

A.Hayitmetov Ahmad taroziyning ”Funun al-balog`a” asari qo`lyozmasiga asoslanib, uni Haydar Xorazmiyga nisbat beradi.

Alisher Navoiy va Davlatshoh Samarqandiy adibning turkiy va forsiy tilda ijod etgani, Shayx Nizomiy Ganjaviyning «Mahzan ul-asror» dostoniga o`zbekcha javob yozgani haqidagi ma`lumotlarni bayon etishgan.

«Gul va Navro`z» – muhabbat dostoni. Asarning nomi ham ramziy ma`noni ifoda etadi. Zero, Navro`z – bahorning, gul esa tabiatning ramzi sifatida qadim-qadimdan kuylanib kelgan. Haydar Xorazmiy ta`rificha:

Ki Navshod elida bor erdi bir shoh, Kelurdin voqif-u ketgandin ogoh. Oti Farrux, o`zi farxunda axtar, Aning hukmida ul iqlim-u kishvar.

Garchi u «farxunda axtar» – yulduzi saodatli bo`lishiga qaramay, «bir o`g`ilga orzumand» edi.

Yangi yilning boshida, ya`ni Navro`z kunida oilada kutilgan farzand dunyoga keldi, unga Navro`z deb nom berishdi. Navro`z o`tkir aql va nozik did egasi edi: Kichik yoshdan qamuq fanlarni bildi, Ko`pin o`z aqli birla fahm qildi. Navro`z voyaga yetadi. Kunlarning birida tushida u go`zal qizni ko`radi. Navro`zning:

Yitursam men seni qaydin tiloyin?
So`raganni so`rab qaydan biloyin? –
degan savoliga qiz:
Otim Guldur, vale Farhordinmen,
Ne ul gulki degaysen, xordinmen, –
deb javob beradi.

Bu mamlakat haqidagi mufassal ma`lumotni Bulbul keltiradi. Nihoyat Navro`z Gulni izlab topadi. Gul Chin xoqo-niga uzatilayotgan edi. Ikkalasi kemada qochib ulgurishadi, biroq dengiz falokati tufayli Navro`z Yamanga, Gul Adanga borib qoladi. Adan shohi Badi` Gulni, Yaman shohi Rafi` Navro`zni o`z qo`shinlariga boshliq qilib tayinlaydilar. Ular o`zaro jangga kirishadilar. Jangning eng dahshatli onlarida Gul va Navro`z bir-birlarini tanib qolishadi. Adovat do`stlikka aylanadi. Shohlar orasidagi yovuzlik va jaholat ikki ezgu qalb egasi sharofati bilan yaqinlik va do`stlikka aylanadi.

Xuddi shu paytda Navro`z va Gulni – o`z farzandlarini izlab yurgan otalari kelib qoladilar. Ular o`zaro fikrlashib, to`rt mamlakatni birlashtirishga, o`zaro ittifoq va ahillikda yashashga azm-u qaror qilishadi.

Bu feodal tarqoqlik va o`zaro urushlar avj olayotgan XTV–XV asr sharoiti uchun nihoyatda muhim ijtimoiy aha-miyatga ega bo`lgan g`oya edi.

Xuddi shu davrda Movarounnahr va Xurosonda Temur barpo etgan buyuk markazlashgan davlat mayda bo'laklarga bo'linayotgan, Temuriy shahzodalarning o'zaro adovat va boshboshdoqliklari avj olayotgan edi. Asarda aynan shu mavzuning aks ettirilishi sharoit taqozosi bilan yuzaga kelgan, deb aytish mumkin.

Dostondagi tasvirlar yuksak badiiyligi bilan ajralib turadi. Birgina Gul qiyofasini kuzataylik:

Bute, ne but, magar huri parizod,

Tani nozik, bo'yi chun sarvi ozod.

So'ng soch, ko'z, qosh, lab tasviri keladi. Shoir shu asosda Gulning betakror qiyofasini chizadi, ayni paytda Navro'z ruhiyatida bo'layotgan o'zgarishlar ham real tasvirlanadi.

Asarda Yaldo, Shayx Najdiy, Baxman singari salbiy obrazlar ham bor. Ular yaxshilik, oliyjanoblik, go'zallikka qarshi yovuz kuchlar sifatida tasvirlanadi. Bu obrazlar orqali ezgulik va jaholat o'rtasidagi kurash va ziddiyatlar ko'lamiga kengaytiriladi.

Adib har bir so'zga alohida e'tibor beradi. Hatto asar qahramonlarining nomi ham maxsus tanlangani bejiz emas. E'tibor bering:

Farrux – go'zal, baxtli, muborak, qutlug' yuzli.

Navro 'z – yangi kun, ya'ni yangi yil boshlanishidagi dastlabki kun.

Navshod – xalqining go'zalligi va chiroyi bilan mashhur bo'lgan shahar nomi.

Mushkin – mushk hidli.

Farhor – orasta, chiroyli va shinam joy (uning Gul tug'ilgan mamlakat sifatida talqin qilinishi bejiz emas, zero gul bor joyda orastalik, go'zallik bor).

Rafi' – oliy, baland.

Baxman – qishning eng ayozli kunlari.

Yaldo – qish mavsumidagi eng sovuq, uzun va qorong'i kecha.

Najd – yerning baland qismi, to'siq.

Adib har bir obraz tasvirida o'ziga xos badiiy vositalarni qo'llashga harakat qiladi. Ayniqsa, xalq og'zaki ijodi an'analaridan foydalanish, voqealar bayonidagi xayoliy tasvir unsurlari, tush ko'rish, qahramonlar sarguzashtlaridagi g'ayri-oddiylik, bayonda mubolag'aning ustunligi kabilar shular jumlasiga kiradi.

Shuningdek, dostonda istiora, mubolag'a, tashxis, jonlantirish, ta'did, tashbeh kabi badiiy vositalar katta o'rin tutadi. Masalan «axtari baxt», «saodat sha'mi», «sharaf burji», «murodim sham'i» kabi istioralarni eslash mumkin.

Asarda, ayniqsa, ta'did ko'p o'rinda qo'llangan. Ta'did fikr rivoji, ketma-ketlik, tadrijiylikni anglatadi. U grammatik qurilmalarning bir xil shaklidan uzviy foydalanish orqali ham yuzaga chiqishi mumkin:

Oti Farrux, o'zi farxunda axtar, Aning hukminda ul iqlimi kishvar. Qamuq olamda adl-u dodi mashhur, Cherigi benihoyat, mulki ma'mur.

Bu yerda Navshod elining podshosi Navro'zning otasi haqidagi ma'lumotlar qalamga olingan. Parchada Farruxga xos bo'lgan xususiyatlar

go'yoki «sanab» o'tilyapti, uning fazilatlarini ketma-ket, izchillikda ko'rsatib berilyapti.

Yoki:

Tugandi sabri, oromi, qarori,
Yig'i ko'p bo'ldi, haddin oshdi zori.

Bu misralarda ta'did Navro'zning ruhiy holatidagi o'zgarishlarni jonli ko'rsatish uchun qo'l kelgan.

Tashbehlar ham asardagi muayyan voqea-hodisalar, ayniqsa, qahramonlar ruhiyatini aniqroq, ta'sirliroq gavdalandirishga yordam bergan:

Agar jonsen, neteg tandin yiroqsen,
Qorong'u ko'nglimiz ichra chiroqsen.

Bu yerda Gul qorong'u ko'ngil ichidagi chiroqqa o'xshatilmoqda.

Yoki:

Chu Farhor otini shah go'sh qildi,
Ichi qaynar qozondek jo'sh qildi.

Navro'z Gulni tushida ko'rganidan keyin uning ishtiyoqi bilan kuyib-yonib yurgan edi. Bulbul keltirgan xabar tufayli uning ruhiyatida bo'lgan o'zgarish shu o'xshatish orqali tasvirlanmoqda. Qolaversa, adibning har bir so'zi ham nihoyatda tanlangan, saralangan. Hozirgi misolimizda ham kuyib-o'rtangan odam vujudining qaynar qozonga o'xshati-lishi nihoyatda yangi va ohori to'kilmagan badiiy topilmadir. Go'shJo'sh so'zlarining qofiyalanishi, qildi so'zning radifda takrorlanishi she'riy misralar ohangdorligini juda kuchaytirgan. Dostonda ana shunday ohangdorlikka alohida e'tibor berilganini kuzatish mumkin. Masalan, har misrada oltitadan so'z qo'langan. Ana shularning beshtasi o'zaro yo qofiyadosh, yo ohangdoshdir: surar, quchar, noz birla, roz birla.

Mumtoz adabiyotimizda bunday san'at tarse' deyiladi. «Tarse'» so'zining ma'nosi «ipga marjon tizish» demakdir. Quyidagi bayt ham shu san'at bilan ziynatlangan.

Gahe eltub ayyog'ini o'ziga, Gahe surtub iligini ko'ziga.

Bularning hammasi Haydar Xorazmiyning o'zbek mumtoz adabiyoti tarixida o'ziga xos o'rin tutganligidan dalolat beradi. U o'zining turkiy va forsiy tildagi asarlari, «Gulshan ul-asror», «Gul va Navro'z» dostonlari bilan mashhur bo'ldi. Adibning o'zbek tili ichki imkoniyatlarini, uning boyligini ko'rsatishga bo'lgan urinishlari besamar ketmadi. Zero, bu asarlar hozir ham elimiz ardog'idadir.

Savol va topshiriqlar:

1. Haydar Xorazmiy yashagan davr O'zbekiston tarixining qaysi davriga to'g'ri keladi?
2. Siyosiy taloto'plar fan va madaniyatning rivojlanishiga qanday ta'sir ko'rsatadi?
3. Haydar Xorazmiy asarlari tiliga baho bering.

4. “Maxzan ul-asror” asaridagi hikoyalarga tavsif bering.
5. “Gul va Navro`z” asari haqida ma’lumot bering.
6. Haydar Xorazmiy g’azallaridan yodlang va tahlil qilib bering.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Vohidov R., Eshonqulov H. O`zbek mumtoz adabiyoti tarixi. – T., 2006.
2. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т., 1981.
3. Муаллифлар. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик.. – Т.: Fan, 2001.
4. Adizova I. O`zbek mumtoz adabiyoti tarixi. - Toshkent: 2006.
5. Orziqulov N. O`zbek mumtoz adabiyoti tarixi. - Toshkent: 2007.
6. Adabiyot. (Akademik litsey 1-kurs o`quvchilari uchun darslik). – T., 2000.
7. Гаффоров Н. “Гулшан ул-асрор” нашрлари хақида//ЎТА,№2,1993. 52-53-бетлар.

XORAZMIY VA UNING “MUHABBATNOMA” ASARI

Reja:

1. Xorazmiy va uning “Muhabbatnoma”si.
2. Asar tarkibi va janr xususiyatlari.
3. Noma janri va uning taraqqiyoti

Tayanch soʻz va iboralar: *noma, qitʼa, fard, Muhammad Xoʻjabek, “Dahnoma”, zullisonayn, “Taashshuqnoma”, hasbi hol, tadrij, talmeh, sifatlash.*

Xorazmiy va uning “Muhabbatnoma”si.

«Muhabbatnoma» degan yagona asari yetib kelgan Xorazmiyning taxallusi oʻz asarlarida qayd etilgan. Asarning yozilishiga Muhammad Xoʻjabek tashabbuskor boʻlgan. Adib uni «davlat humoyi» deb taʼriflagan.

Muhammad Xoʻjabek qoʻngʻirot urugʻidan boʻlib, kichikligidan davlat ishlariga kirgan. Bir oʻrinda u Oltin oʻrda xoni Jonibek bilan qiyoslanadi:

Uza jonsiz tan erdi mulk sensiz,

Shahanshoh Jonibekxonga yetansiz.

Boshqa joyda esa u «sohibqiron» deb tavsiflanadi. Asar 1353- yilda yozilgan. Jonibekxonning Oltin oʻrdadagi hukmronlik qilgan 1342–1375-yillarga toʻgʻri keladi. Demak, Muhammad Xoʻjabek Jonibekning qoʻl ostidagi aʼyonlaridan, ehtimol, harbiy sarkardalaridan biri boʻlganga oʻxshaydi. Adib asar yaratilgan joyni ham eslatadi:

«Muhabbatnoma» soʻzin munda ayttim,

Qomugʻin Sir yaqosinda bitidim.

N.M. Mallayev bu Sigʻnoq shahri ekanligini aytadi.

«Bayoni voqein aytur» bobida koʻrsatilishicha adib ikki tilda ijod qilgan.

Koʻngul bahrinda koʻp gavharlaring bor,

Ochunda porsiy daftarlaring bor,

misralari uning forsiy sheʼrlari ham mashhur boʻlganligini koʻrsatadi.

Demak, asar shoirning turkiy tildagi ilk asaridir.

N.Mallayev “Muhabbatnoma”ga ilova qilingan sheʼriy hikoyatni tahlil qilib, shoirning Sharq mamlakatlariga sayohatga chiqqanligini, Rum va Tayfundan oʻtib, bir doʻsti bilan Shomga borganligini xabar beradi. Bundan tashqari, Sayfi Saroyi tarjima qilgan “Guliston”ning Leyden nusxasida Xorazmiy taxallusli shoirning sheʼri uchraydi:

Dunyo senga qolurmi Sulaymonga qolmadi?

Ulkim anga musaxxar edu dev-u ham pari.

Xorazmiyning agar tani tuproq boʻlsa ham,

Otin tiri tutar jahon ichra soʻzlari.

Asar tarkibi va janr xususiyatlari.

«Muhabbatnoma» oʻn bobdan iborat. Unda gʻazal, noma, soqiynoma, munojot, qitʼa, masnaviy, fard kabi janrlar jamlangan. Muallif oʻz fikrlarini nomalar tarzida bitadi. Asar va shoir hayotiga qiziqish A.M.Samoylovich, M.F.Koʻpruluzoda, A.M.Shcherbak kabi xorijiy tadqiqotchilarni, S.Qosimov (1950 nomzodlik), N.Mallayevlarni oʻziga jalb etgan.

Fors-tojik adabiyotida nom janrining ilk noma namunasini Faxriddin Gurgoniyniing “Vis va Romin” dostonida uchramiz. Unda zardushtiylilik diniga xos dunyoqarash, urf-odatlar sezilib turadi. Unda Vis tilidan yozilgan oʻn noma “Dahnoma” sarlavhasi ostida alohida beriladi. Keyinchalik Avhadiy, Kirmoniy, ibn Imodlarning yetuk nomalari vujudga keldi. Avhadiy “Dahnoma”si 1306-1307 yillar yozilgan boʻlib, oshiq va maʼshuq tilidan yozilgan 10 nomadan iborat. Xoja Imodiddin Kirmoniyniing 1322-yil yaratilgan “Muhabbatnomayi sohibdilon” yoki “Dahnoma”si ham oshiq-maʼshuqlar xatlari shaklida yaratilgan.

Noma janrining oʻzbek adabiyotida shakllanishi va rivoji Xorazmiy nomi bilan bogʻliq. Nomalar oshiqning oʻz maʼshuasiga dil izhorlari tarzida yozilgan. Ularda maʼshuqa taʼrifi asosiy oʻrin tutadi. Birinchi nomaning dastlabki misralariyoq xuddi shu tarzda boshlangan. Maʼshuqaning koʻrki tengsiz. U koʻrklilarning podshohi, uning goʻzalligi haqidagi madh («husnung sipohi») olamni tutgan. Maʼshuqa – pariruxsor. Ammo pariruxsorlarning ham goʻzali – koʻrkaboyi.

Yuz, qosh, koʻz, xol, boʻy (qad) tasvirlari nihoyatda xilma-xil holatlarda juda goʻzal va yorqin timsollarda chiziladi:

*Turubdur koʻzda qaddingiz xayoli,
Aningdekkim suv uzra tol niholi.*

Lirik qahramon nazarida maʼshuqa goʻzallik, latofat va nazokatda tengsiz. U olamdagi eng aziz va moʻtabar inson. Mumtoz adabiyotimizda boʻlganidek, Xorazmiy tasvirida harn maʼshuqa beparvo, qahri qattiq, jafokor va hatto bevafo. Shuning uchun ham maʼshuqa «nomehribon», «ahdi baqosiz»:

*Qamuq yoqut erinli, soʻzi durlar,
Vafosizlikni sizdan oʻrganurlar.
Biroq oshiq koʻngil izhorida sobit, u oʻz ishqiga sodiq. Fikrida qatʼiy:
Davv sizning durur davron borincha,
Qulungizmen tanimda jon borincha. ...
Kishi qayda oʻlarin bilsa boʻlmas,
Haqiqat yoridan ayrilsa boʻlmas.*

Hatto:
*Ayturmen, yuz nechakim kelsa mehnat,
Jafu sizdin, tagʻi bizdin muhabbat.*

Umuman, asarda haqiqiy goʻzallikni taʼrif va tavsif etish, insoniy muhabbat tuygʻularini samimiy ifodalash, inson qalbidagi nozik kechinmalarni qalamga olish asosiy oʻrin tutadi. Bu goh maʼshuqa va saboga murojaat, goh oshiq qalb izhori tarzida namoyon boʻladi. Ularning barchasiga xos xislat –

yuksak badiiyatdir. Adibning o`xshatish va sifatlashlaridan boshlab, tanlagan vazni, janri, qofiya va radiflarigacha ana shunday nozik badiiyatni yuzaga chiqarishga xizmat qiladi.

Agar desam seni Rustam, yorarsen,

Qiliching birla saflarni yorarsen.

Muhammad Xo`jabek madhiga bag`ishlangan bu parchada ta`riflanayotgan kishi Rustamga o`xshatilmoqda. Birinchi misra oxiridagi «yorarsen»–yaraysan, loyiqsan, arzuguliksana ma`nolarini beradi. Keyingi misradagi shu so`z esa «yormoq», «bo`lib tashlamoq» ma`nolariga ega. Bunday tajnisli qofiyalar adibning og`zaki an`analar bilan yaqindan tanishligini ko`rsatadi. Bugina emas, xalqona kinoya va qochirimlar, an`anaviy tasvir vositalari, xususan, mubolag`a va o`xshatishlarning ko`pligi ham bu fikrni quvvatlaydi.

Noma janri va uning taraqqiyoti.

Xorazmiyning «Muhabbatnoma»si o`zbek adabiyotidagi yirik voqealardan bo`ldi. Uning ta`sirida keyingi asrlarda ham bir qator asarlar yuzaga keldi. Xo`jandiyning «Latofatnoma», Said Ahmadning «Taashshuqnoma» asarlari shular jumlasidandir.

Xorazmiy – zullisonayn shoir. Ikki tilda ijod qiladigan adiblar zullisonayn deyiladi. Adib asarning ikki bobini forsiy tilda yaratgan:

Qiloyin ikki bobin porsiy ham,

Kim atlas to`n yarashur bo`lsa ma`lam.

Asar 11 noma bo`lgach, 4-,8-,11-nomalar fors tilida yozilgan. Xorazmiy o`zbek adabiyotida g`azal janrining rivojiga munosib hissa qo`shgan adibdir. Uning g`azallari ishq-muhabbatni tarannum etadi. Xorazmiy tasvirida «yor» go`zallikning noyob timsolidir:

Yuzungda ko`rdum, ey jon, bayram oyin,

Munung shukronasi qurbon bo`loyin.

«Yuzda bayram oyini ko`rish» badiiy kashfiyot. Xorazmiy-gacha bo`lgan davrda bunday tasvirni ko`rish mumkin emas. Adib ma`shuqa yuzini bayram oyiga o`xshatyapti. Bayramdagi holat va ko`tarinki kayfiyat shu tasvirga asos bo`lgan. Bayram qurbonlik talab qiladi. Qurbonlik ham tayyor. Bu – lirik qahramon. Misralarda boshqa ma`no ham bor. Qahramon «yuzda bayram oyini» ko`rmoqda. Yangi oyning shakli qosh bilan uyg`un. Odatga ko`ra yangi oy ko`rinishi bilan unga yetishganlik uchun shukronalar qilinadi. Baytda ana shu ko`chma ma`no ham mavjud.

Adib go`zal mahbuba yuzini madh etishda davom etadi. Yorning yuzi shu qadar munavvark, hatto, «agar kun tug`masa (chiqmasa) ham» shu nurning o`zi olamni yoritaveradi:

Agar kun tug`masa ham yoqtu qilg`ay,

Yuzung nuri bu dunyoning saroyin.

Bu o`rinda ma`nosiga ko`ra bir-birini taqozo etadigan «kun», «yoqtu», «nur», «dunyo saroyi» so`zlarining keltirilishi bir mantiqiy izchillikni tashkil etmoqda. Qolaversa, bu tasvir birinchi baytdagi fikrni yanada rivojlantirmoqda.

Yor go`zalligi oldida o`z donishmandligi hamda barcha mo`jizalardan xabardorligiga qaramay, hatto Aflotun ham hayron-u lol bo`lib qoladi:

Gar Aflotun sening ishqingga tushsa,

Berur elga qamuq tadbir-u royin.

Mumtoz adabiyotimizda shirinso`zlik, so`zamollik shakar va to`ti bilan qiyoslanadi. Xorazmiyda ham shu timsollar mavjud:

Shakartek til bila to`ti tilingiz

Necha kun sayd etar jonlar humoyin.

Humo – afsonaviy qush. Unga duch kelish yoki uni qo`lga kiritish nihoyatda qiyin. Ammo go`zalning shakardek tili bunday qushlarni «necha kun sayd etadi».

Xorazmiy go`zallikni o`zicha tushunadi, o`zicha talqin etadi. Shunga ko`ra ham ta`rifda, «latofat to`nining bichiqlikchisi» saodat bilan baxt sifatida gavalantiriladi.

Saodat birla baxt ikkisi bichti,

Bo`yungizga latofatning buqoyin.

Shoir uchun go`zallikni ta`riflash, uni madh etish va targ`ib qilish baxtdir. U xuddi shu maqsadda yordan ruxsat so`raydi:

Ijzat bersangiz, tong yoqtusidek,

Jahonga husnangiz jovin yoyoyin.

«Tong yog`dusidek» o`xshatishi bu o`rinda ikki xil talqin qilinishi mumkin. Birinchisi, ma`shuqaning husni tong yog`dusidek go`zal, benazirdir. Ikkinchisi esa tong yog`dusi dunyoga taralganidek yor husni shuhratini yoyishdir. Bu so`z o`yini juda o`rniga tushgan.

Oxirgi baytdagi iltijo ham so`z o`yiniga tayanadi:

Siza deb keldi Xorazmiyni asrang,

Kim asrarlar qamuq shahlar gadoyin.

Lirik qahramon yorga o`z mehri, sadoqatini ifodalab keldi. Buning evaziga esa uning birgina o`tinchi bor: Sizni deb keldimi, siz ham uni avaylang, asrang. Hatto shohlar ham o`z saroy-laridagi gadolarni avaylashadi, ularga g`amxo`rlik ko`rsatishadi. Bu bilan shoir ma`shuqani shohga, lirik qahramon – oshiqni esa gadoga o`xshatmoqda.

G`azal 7 baytdan iborat. Baytlar o`zaro mantiqiy iz-chilikka ega. Bunda ko`proq fikriy tadrijiylik bor. G`azalning dastlabki bayti matla`, oxirgi bayti maqta` deyiladi. Matla`ning har ikki misrasi o`zaro qofiyalanadi. Keyingi baytlarning faqat juft misralaridagi birinchi bayt misralari qofiyadosh bo`ladi (a-a, b-a, d-a, e-a, f-a, g-a, h-a). G`azaldagi qofiyadosh so`zlar: oyin, bo`loyin, saroyin, royin, humoyin, buqoyin, yoyoyin, gadoyin.

G`azalning oxirgi baytida, maqta`da, odatda, taxallus qo`llanadi. «Xorazmiy» so`zi ana shu taxallusni ifodalaydi. G`azal aruzda bitilgan.

Yu-zung-da ko`r du-mey jon bay- ra-mo-yin

.. v - - - V - - - V - -

Mu-nung shuk-ro-	na-si qur-bon	bo'- lo-yin
. V - - -	V	V - -
Ma-fo-iy-lun	ma-fo-iy-lun	fa-uv-lun
A-gar kun tug'-	ma-sa ham yoq-	tu qil-g'ay
y _ _ _ V - - -	V - -	
Yu-zung nu-ri	bu dun-yo-ning	sa-ro-yin
V	V - - -	V - -
Ma-fo-iy-lun	ma-fo-iy-lun	fa-uv-lun

Bu yerda misralar 11 bo'g'indan iborat. Ammo bo'g'in-larning sonigina emas, balki sifati ham bir xildir. Ular ikki marta to'rt bo'g'indan va bir marta 3 bo'g'indan tuzilgan ruknlar takroriga tayanadi. Bo'g'inlarning o'zaro ketma-ketligida ham bir xillik bor. Ular bir qisqa va ikki uzun bo'g'in takroriga tayanadi.

Bunday vazn tuzilishi mafoiylun mafoiylun fauvlun ohangida o'qiladi. Bu vazn nomi hazajdir. Bir rukn (v) baytda olti marta qo'llangani uchun u hazaji musaddas bo'ladi. Ammo oxirgi rukndagi bir bo'g'in qisqargani uchun unga mahzuf nomi berilgan. Demak, g'azalda qo'llangan vaznning to'liq nomi hazaji musaddasi mahzufdir. Asar to'lig'icha shu vaznda yaratilgan.

Xorazmiyning tili nihoyatda shirali. U o'zbek tilining nozik va nafis ichki imkoniyatlarini muhabbat bilan namoyish eta olgan. «Shakartek til», «tong yoqtusitek», «tan ichra jon», «arslon yurak», shuningdek, «oldini tutmoq», «oldin kechmoq», «yer o'pmoq», «elga bermoq» kabi ifodalar Xorazmiy tilining nafosatini belgilab beradi. Asarda Faridun, Sulaymon, Masih, Yusuf, Hotami Toy, Rustam, Ali, Muhammad Xo'jabek singari tarixiy hamda afsonaviy nomlar uchraydi. Muallif o'rni-o'rni bilan arabcha va forscha so'zlardan ham ustalik bilan foydalanadi.

“Muhabbatnoma”ning 2 ta qo'lyozma nusxasi bor. Uyg'ur yozuvidagi qo'lyozma 1432-yil (835)da Yazd shahrida Mir Jaloliddin degan kishining topshirig'i bilan Boqi Mansur baxshi tomonidan ko'chirilgan bo'lib, unda “Siroj ul-qulub”, “Masala kitobi”, “Rohat ul-qulub” kabi didaktik asarlar, Lutfiyning 4 ta g'azali ham keltirilgan. Arab yozuvidagi nusxa 1508-1509-yillar (914)da ko'chirilgan bo'lib, ilovasida “hikoyat” asari berilgan. Ular jami 473 baytdan iborat. “Muhabbatnoma”da noma, masnaviy, qit'a, madhiya kabi janrlar uchraydi.

Shuning uchun ham «Muhabbatnoma» o'zbek tili tarixini o'rganish uchun ham boy manba bo'la oladi. Uning o'sha davr tilining badiiy yodgorligi sifatidagi qadri balanddir.

XV asrning 1-yarmida yashab ijod qilgan Yusuf Amiriy Xorazmiyga ergashib “Dahnoma” asarini yozgan. Yusuf Amiriy haqida Navoiy “Majolis un-nafois”ning 1-majlisida shunday yozadi: “Mavlono Amiriy turkiy erdi va turkcha she'ri yaxshi voqe' bo'lubdur, ammo shuhrat tutmaydur va bu bayt aning “Dahnoma”sidindur:

Ne yemakdin, ne uyqudin solib so'z,
Yemakdin to'yub, uyqudin yumub ko'z".

Davlatshoh Samarqandiy "Tazkirat ush-shuaro" asarida Amiriy Shohrux Mirzo zamonida shuhrat tutgani va Boysunqur Mirzoga qasidalar bag'ishlangani aytiladi.

Amiriy "Dahnoma"si muqaddima, asosiy qism va xotimadan iboratdur. Muqaddimada *munojot, na't, Sulton Boysung'ur madhi, Xorun ar-Rashid hikoyati, dar sababi nazmi kitob, pesh omdane sohibjamole dar roh* qismlaridan iborat bo'lib, jami 157 baytni tashkil etadi. Asosiy qism 10 noma, 10 ga'zal, 10 farddan iborat (6714 bayt). Unda ma'shuqaning xati ham o'rin olgan. Asar xotimasi 36 bayt bo'lib, unda Boysung'ur Mirzo maqtalib, shoirning o'zi "she'r mulkining Amiri" deb maqtaladi.

Nazorat uchun savollar:

1. Noma janrining xususiyatlarini sanang..
2. Noma janrining paydo bo'lishi qaysi xalq adabiyoti bilan bog'liq?
3. Xorazmiy noma janri taraqqiyotida qanday burilishlar yasadi?
4. Xorazmiy va uning izdoshlari nomalarida qanday farqlar bor deb o'ylaysiz?
5. "Muhabbatnoma"ning badiiy xususiyatlarini sanang.
6. Xorazmiy badiiy mahoratiga baho bering.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Vohidov R., Eshonqulov H. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. – T., 2006.
2. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т., 1981.
3. Муаллифлар. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик.. – Т.: Fan, 2001.
4. Adizova I. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. - Toshkent: 2006.
5. Orziqulov N. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. - Toshkent: 2007.
6. Adabiyot. (Akademik litsey 1-kurs o'quvchilari uchun darslik). – T., 2000.
7. Жамолова М. Ўзбек адабиётида нима жанри – Т.: Fan, 1992.
8. Бектемиров Х. Исследование языка произведений Йусуфа Амири. Дисс. канд. фил. наук. – Тошкент, 1973.
9. Бектемиров Х.Ю. Амирий ва унинг асарлари ҳақида баъзи маълумотлар//Ўзбек адабиёти тарихи масалалари. - Тошкент, 1976.
10. Жамолова М. Юсуф Амирий ва унинг «Дахнома»си// ЎТА, №1,1992, 44-49-бетлар.
11. Рустамов Э. Узбекская поэзия в первой половине XV века. – Москва, 1963.
12. Абдувохидова М. Ўзбек адабиётида мунозара. – Тошкент, 1984.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Халлиева Г. Самойлович туркий адабиёт тадқиқотчиси сифатида // ЎТА, №2, 2012. – 40-43-бетлар.
2. Очилов Э.Ўзбек адабиётшунослигида рубоийнинг ўрганилиши // ЎТА, №6, 2005. 19-32-бетлар.

DURBEK IJODI

Reja:

1. Durbek ijodi.
2. “Yusuf va Zulayho” dostoni. Doston muallifligi masalasi.
3. Badiiy adabiyotda “Qissayi Yusuf” syujeti.

Tayanch soʻz va iboralar: *badiiy tarjima, ijodiy tarjima, milliylik, aruz, hazaj, abjad, Yusuf, “Qisas ul-anbiyo”, talmeh.*

«Yusuf va Zulayho» Sharqda mashhur boʻlgan qadimiy qissalardan biridir. Bu ikki oshiq va maʼshuqa haqida koʻplab ertak, rivoyat, afsona, hikoya, qissa va dostonlar yaratilgan. Bu sujet yahudiy, arab, fors va turkiy xalqlar orasida keng tarqalgan. Arab, fors-tojik tillarida Firdavsiy, Shahobiddin Amʼak, Saolibiy, Kisoiy, Jomiy, turkiy tilda esa shoir Ali, Nosiruddin Rabgʻuziy ham bu mavzuga murojaat qilishgan. Sharq adabiytida bu mavzuda 150ga yaqin ijodkor asar yozgan⁵² boʻlsa, turkiy tildagi “Yusuf va Zulayho”larning oʻzi 45 dan ortiq⁵³.

Shubhasiz, ular orasida Durbekning «Yusuf va Zulayho» dostoni alohida oʻrin tutadi. Adabiyotshunos E.Rustamov Durbek dostonini Abdulloh Ansoriyning forsiy tilda yozilgan “Anis ul-muridin va shamsul-majolis” bilan qiyoslab chiqib, Durbekning asariga mazkur asar asos boʻlganini taʼkidlaydi⁵⁴. Biroq “Anis ul-muridin”da aniq sujet chizigʻi koʻrinmaydi. Durbek boshqa manbalarga (avvalo, Qurʼonga, shuningdek, “Qisas ul-anbiyo”ga) ham murojaat qilgan koʻrinadi. Baʼzi manbalarda muallif ismi Ulugʻbek yoki Homidiy Balxiy ekanligi aytiladi. Akademik B.Valixojayev tadqiqotlari, Abduhamid Poʻlotiy shaxsiy kutubxonasidagi nusxada “Ayladi bu qissani Durbek nazm” satrining mavjudligi Durbek variantini mustahkamlaydi. Doston muqaddimasida taʼkidlanishicha, asar Balx shahrida yaratilgan. Shoir Balx haqida shunday yozadi:

Balx erur dahrga umm ul-bilod,
Mazhari islom-u taqi adl-u dod.
Jumla akobirning edi manzili,
Sokin erur anda nabiy-u vali.

⁵² История узбекской литературы. В 2-х томах. Том 1. – Ташкент, 1987. С.169.

⁵³ Короглы Х.Г. Сюжет о Юсуфе и Зулайхе в тюркских литературах//СВ, 1975, №3.

⁵⁴ Рустамов Э.Р. Некоторые вопросы сравнительного изучения узбекской литературы XV века с другими восточными литературами (тюркские и персидско-таджикская). ДД. – Москва-Ташкент, 1966.

Umm ul-bilod – shaharlarning onasi demakdir. Shoir bu bilan oʻz shahrining nufuzuni taʼkidlamoqda. Keyingi misralar ham shahar taʼrifiga bagʻishlangan.

Ana shunday goʻzal va moʻtabar shahar qamal ichida qoladi. Uning xalqi zulmga giriftor boʻladi:

Qalʼayi Balx oʻldi chu darvozaband,

Poyayi zulm oʻldi bagʻoyat baland.

Muallif tazod sanʼati yordamida shaharning ichi va tashqarisi tasvirini beradi. Bu sanʼatdan Balx qamali tasvirida keng foydalanilgan:

Shahr chu doʻzax kibi zindon edi,

Tashqari bir ravzayi rizvon edi.

Tashqari edi bori noz-u naim,

Shahr ichida erdi azobi alim...

Ana shu jarayonda xalq nihoyatda ogʻir sharoitlarni boshdan kechiradi. Doston muqaddimasida xalq iztiroblari tasviri ham nihoyatda jonli, taʼsirli qilib chizilgan.

Xalq bu shahr ichra ba zindon edi,

Mehnat oʻtidin bari biron edi.

Demak, shaharning oʻzi butun boshli zindonga aylangan, u yerdagi mehnat, yaʼni qiyinchilik, azob, mashaqqatlar olovi xalqni kuydirib tashlamoqda. Shuning uchun ham:

Uchar edu koʻzlaridin naqshi non,

Koʻz yoshi erdi magar obi ravon.

Muhimi, muallif ushbu voqealarda oʻzining shaxsan ishtirok etganini ham taʼkidlaydi:

Banda alar birla giriftor edim,

Barchasidin voqifi asror edim.

Shu oʻrinda muallif koʻp kitoblar koʻrganini, Qurʼoni karimdagi “Yusuf” surasi, koʻp qissalar bilan tanish ekanligini, ayniqsa, forsiy «Qissasi Yusuf»ga alohida «mayli jon» koʻrsatganini taʼkidlaydi, oʻziga bevosita jiddiy ijobiy taʼsir koʻrsatgan manba haqida esa shunday maʼlumot beradi:

Nasr edi bu qissa dagʻi forsiy,

Eti anga jon koʻzi nazzorasi.

Demak, adibning qoʻlidagi manba fors tilida boʻlgan.

Bor edi koʻngulda burundin bu azm,

Turki tili birlam-u qilsam bu nazm.

Dostonda aytilishicha, Magʻrib (Gʻarb)da nomi dunyoga ketgan shoh boʻlib, uning ismi Taymus edi:

Kofir edi ul, vale odil oʻzi,

Boʻlmas edi ikki oning bir soʻzi.

Taymus shohning nihoyatda goʻzal qizi bor edi. Dostonda urling siymosi shunday chiziladi:

Bir qizi bor erdi mahi xovariy,

Orazigʻa shams-u qamar mushtariy.

Yuzi quyosh erdi, vale bezavol,
Barcha funun bobida sohib kamol.
Hosili umri edi ul shohning,
Oti Zulayho edi ul mohning.

Xalq og'zaki ijodiga mansub bo'lgan asarlardagi kabi dostonda ham Zulayho tushida Yusufni ko'radi:

Dedi Zulayhoki: «Ayo gulbadan,
Menga de otingni nedur? Qaydasan?
Qayda tilay yo'qlasam oxir seni»,
«Munda toparsan chun tilasang meni–
Dediki: Yusufdir otim, guluzor,
Men erurman Misr elida Shahriyor»...

Ana shu tush sababli Zulayho ishq o'tida o'rtana boshlaydi. Nihoyat, u tushidan onasini xabardor qiladi. Onasi esa bu xabarni otasiga – Taymus shohga yetkazadi. Taymus shoh orasi 6 oylik yo'l bo'lgan Misrga – Yusufning eliga elchilar yuboradi. Zulayhoni ham Misrga kuzatishadi. Zulayho tantana bilan kutib olinadi-yu Misr Aziziga turmushga chiqishga majbur bo'ladi. Bunda enagasi muhim rol o'ynaydi. U ota-onasi obro'sini o'ylaydi. Bu vaqtda Kan'on yurtida Yusuf aka-ukalari orasidagi nizolar qurboni bo'ladi. Uni qul o'rnida sotib yuboradilar. Yahudo boshliq akalar otalari Ya'qubga "bo'ri yedi" deb ko'ylakni olib borishadi. Yusufni Moliki tojirga sotadilar. Qul bo'lgan Yusuf Misr Aziziga sotiladi. Zulayho Yusufni ilk bor ko'shkda ko'rib qoladi, asarda tasvirlanishicha, u «tuproq ustiga xuddi o'liklar kabi tushdi». Zulayhoda besabriqlik, Yusufda andisha, enagada qat'iylik kuzatiladi.

Enaga Yusufning gaplarini Zulayhoga yetkazadi hamda uni ishq yo'lida sabr-u bardoshli bo'lishga chaqiradi:

Sabr bila tengri berur komi dil,
Sabr qil-u, sabr qil-u, sabr qil.

Misr Azizi Yusufga farzanddek qaran Zulayhoga xizmatkorlikka beradi. Keyinchalik Misr shohi Rayyon davlatni boshqirishni tadbirkor Yusufga topshiradi. U zindonbandlarni ozod qiladi, 6 yil bug'doy hosilini yig'adi, 6 yil ocharchilikda bu qo'l keladi. Misr Azizi vafot etgach, Yusuf Zulayhoga uylanadi. O'z yurtlarida nochorlikdan qiynalgan akalar yordam so'rab o'zlari bilmagan holda Yusuf oyog'i ostiga keladilar.

Dostondagi asosiy qahramonlar Zulayho bilan Yusufdir. Ammo ishq bobida Zulayho faolroq namoyon bo'ladi. U tashabbuskor va jur'atli qiz. Ayni paytda vafodor ma'shuqadir. Dostonda Zulayhoning ichki kechinmalari, qalb iztiroblariga alohida e'tibor berilgan:

Dostonda enaga obrazi ham yorqin tasvirlangan. U mehribon, jonkuyar, uyat-andishali, sermulohaza va tadbirkor ayol qiyofasida ko'rinadi. Zulayho ishq o'tida kuyib, yonib turgan paytda enaga unga tasalli beradi.

Zulayho sabrsizlik, irodasizlik qilgan paytlarida enaga unga onalik nasihatlarini qilib, sabr va bardoshga undaydi. U Zulayhodagi or-nomus, iffat

va hayo singari fazilatlariga dog' tushmasligini istaydi va bu yo'lda o'z mehrini ayamaydi.

Yana bir qahramon Bashir taqdiri azal adolatligi namunasidir. U Yusufning emikdoshi bo'lib, Yusufning onasi o'lganda, Ya'qubning cho'risini emgan edi. Bu ayoldan Bashir tug'iladi. Ya'qub onaning oh-nolalariga qaramay bolani qul qilib sotib yuboradi. Xuudi shu musibat keyinchalik Ya'qub bosiga hm tushadi.

Durbekning mazkur asarida asosan ikki yo'nalishdagi ishq kuylanadi: ota va og'il o'rtasidagi va Yusuf bilan Zulayho o'rtasidagi⁵⁵.

Doston badiiy jihatdan go'zal va jozibalidir. Undagi tasvirlar nihoyatda tabiiy, jonli va zavqli. Asarning o'qilish ohangi ham yengil, u muftailun, muftailun, foilun vaznida yozilgan. Bu vazn aruzda sari' bahri deyiladi. Uning tuzilish shakli — v v —, — v v —, — v — dir. Barcha dostonlar kabi «Yusuf va Zulayho» ham masnaviy shaklida yozilgan. Masnaviydagi qofiya shakli a~a, b-b, d-d, e-e,... tarzida bo'ladi.

Demak, bir baytda oltita rukn ishlatilyapti. Ulardan to'rttasi solim, ikkitasi maqsurdur. Shunga ko'ra bu vazn sari' musaddasi maqsur deb nomlanadi. Undagi qofiyalar esa guluzor, shahriyor; g'am, dambadam; qilib, nasib so'zlaridan iborat.

Dostonda turli badiiy-tasviriy vositalardan keng qo'llangan. Ayniqsa, muallif bayoni qatorida qahramonlar nutqi, monolog, dialog kabi shakllardan ham mohirlik bilan foydalanilgan.

Bularning barchasi asar badiiyligini kuchaytirgan. Shuning uchun ham salkam 600 yilki, bu doston xalqimiz ardog'ida. Asar hijriy 812, melodiy 1409-yilda yozilganligi haqida kitobning o'zida shunday ma'lumot bor:

«Zod» edi tarix taqi «he» yu «dol»,

Muddati hijriydan o'tub moh-u sol.

Qadimda abjad bisobi bo'lgan. Unga ko'ra arab alifbosidagi har bir harf o'zining miqdoriy ko'rsatkichiga ham ega bo'lgan, ya'ni har bir harf ayni paytda muayyan raqam (son)ni anglatgan.

Bu yerda eslatilgan harflar «zod» – 800, «he» – 8 va «dol»-4 ni bildiradi. Bu hijriy 800+8+4=812 bo'lib, bu sana asar yozilgan yilni bildiradi.

Asar E.E.Bertels, V.V.Bartold, D.T.Voronovskiy, N.M.Mallayev, B.Valixojayev, E.Fozilov, F.Sulaymonova kabilar ilmiy tadqiqotlar olib borganlar. Javqon Lapasov «Yusuf va Zulayho» dostoni morfologiyasi" mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini yoqlagan. Professor A.Fitrat ilk bor «O'zbek adabiyoti namunalari» (Samarqand,1929) kitobida parchalar e'lon qilgan.

Nazorat uchun savollar:

1. Adabiyotimizda hayot yo'li noma'lum qanday shoirlarni bilasiz?

⁵⁵ Курбонов А. «Юсуф ва Зулайхо» кассасининг ижодий талкинлари//ЎТА, 1997, №1. – 47-50-б.

2. Ayting-chi, asarlar muallif qanday yo`l bilan aniqlanadi?
3. Asarlar muallifini aniqlash va uning matnini tiklash adabiyotshunoslikning qaysi bo`limi doirasiga kiradi?
4. Asarlarda adib avtobiografiyasi qanday o`rinlarda singdirib yuboriladi?
5. Yusuf va Zulayho haqidagi yana qanday asarlarni bilasiz? Ularning barchasida sujet bir xilmi?
6. Tush lavhalari mumtoz adabiyotimizda qanday o`ringa ega?

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Vohidov R., Eshonqulov H. O`zbek mumtoz adabiyoti tarixi. – T., 2006.
2. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т., 1981.
3. Муаллифлар. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик.. – Т.: Fan, 2001.
4. Adizova I. O`zbek mumtoz adabiyoti tarixi. - Toshkent: 2006.
5. Orziqulov N. O`zbek mumtoz adabiyoti tarixi. - Toshkent: 2007.
6. Adabiyot. (Akademik litsey 1-kurs o`quvchilari uchun darslik). – T., 2000.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Рабғузий. Қисаси Рабғузий. 1-,2-жилд. – Т.: Ёзувчи, 1990.
2. Бобожонова Н. “Юсуф ва Зулайҳо” қиссасида кудук мотиви // ЎТА, №3, 2014. 40-46-бетлар.
3. Иброҳимова Э. Жомий талкинида Зулайҳо образи // Адабий мерос. №2,1990.

QUTB IJODI

Reja:

1. Qutb hayoti va ijodining manbalari.
2. "Xisrav va Shirin" dostonining yaratilish tarixi, nusxalari.
3. Asar sujeti, voqealar silsilasi va asosiy qahramonlari.

Tayanch soʻz va iboralar: *badiiy tarjima, ijodiy tarjima, milliylik, aruz, hazaj, abjad, "Panj ganj", Tanibek, Shirin.*

Qutb hayoti va ijodining manbalari.

Qutb Xorazmiy oʻzbek mumtoz adabiyotida "Qutadgʻu bilig" va "Hibatul-haqoyiq"dan soʻng "Xusrav va Shirin" nomli yirik hajmli masnaviy yaratgan isteʼdodli shoirdir.

Shoirning boy maʼnaviy-adabiy merosidan ana shu tarjima dostonigina bizga qadar etib kelgan. Mazkur asar taniqli ozarbayjon shoiri Nizomiy Ganjaviyning "Panj ganj" idan oʻrin olgan "Xusrav va Shirin" dostoni asosida vujudga kelgan boʻlib, unda Qutb Xorazmiy ning ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-talimiy, irfoniyl-ilohiy qarashlari oʻz ifodasini topgan. Shoir Nizomiy Ganjaviy dostonini oʻzbek tiliga muvaffaqiyatli oʻgirish barobarida, unga jiddiy yangiliklar kiritib, erkin-ijodiy tarjimaning mumtoz namunasini meros qoldirdi.

Qutb Xorazmiyning hayoti va faoliyati haqida "Xusrav va Shirin" dostonidagi ayrim ishoralar orqali maʼlum tasavvurlar hosil qilishimiz mumkin. Dostondan anglashilishicha, shoir Xorazmda tugʻilgan. Shuning uchun aksariyat mumtoz sheʼrlarda u Qutb Xorazmiy tarzida eʼtirof etiladi. Doston muqaddimasidagi maʼlumotlarga koʻra shoir XIV asming oʻrtalarida yashab ijod etgan.

"Xisrav va Shirin" dostonining yaratilish tarixi, nusxalari.

Qutb Xorazmiy "Xusrav va Shirin" dostoni Oltin Oʻrda poytaxti Sigʻnaq shahrida Oʻzbekxonning oʻgʻli Tanibek va uning xotini malika Xonmalikka bagʻishlab yozadi. Tarjima - dostonning yaratilish sanasi manbalarda turlicha talqin etiladi. Jumladan, Tanibekning qisqa muddatlik hukmronligi 1340-yilga toʻgʻri kelganligi bois ilmiy adabiyotlarda dostonning aynan shu yili yozilganligi qayd etiladi. Sharqshunos A.Tohirjonov esa asar tarkibida kelgan bagʻishlovda Tanibek shahzoda tarzida tilga olinganligiga asoslanib, ayni raqamni inkor etadi hamda "Xusrav va Shirin" ni 1330-1336 yillar orasida yozilgan, deb taʼkidlaydi (Oʻzbek adabiyoti tarixi. 1-tom, Toshkent. 1978, 202-bet). Shuningdek, "Tazkirayi Qayumiy"da shunday maʼlumot beriladi: "Muhammad Oʻzbekxon va uning oʻgʻillari Tanibek va kichik oʻgʻli Jonibek va padarkush Berdibeklar vaqtida Qutb Xorazmiy saroy doirasida edi.

Oʻz akasi Tanibekni oʻldirib, xon boʻlmish otasi Jonibekni oʻldirib, ular oʻrniga Berdibekning oʻltirishi voqealariga Qutb Xorazmiy shohid edi.

Muhammad O'zbekxon 1342-yilda vafot etmish edi. O'rniga xon bo'lmish Tanibekning xon bo'lishi ila va uning xotunining nomiga atab turkiycha dostonning yoza boshlagan edi" (Po'latjon Domulla Qayumov, "Tazkirayi Qayumiyy. Toshkent. 1998,42-bet).

Ko'rinadiki, dostonning yozilgan davrini aniqlashdagi chalkashliklarga Tanibekning taxtga o'tirgan sanasidagi noaniqliklar (1340. 1342) sabab bo'lib kelmoqda. Shuningdek, dostonning muqaddimaviy kirish fasllari tarkibida "Shahzoda Tanibek madhi" deb nomlangan maxsus bobning borligiga ham shubhalar uchun yo'l ochib bergan bo'lishi mumkin. Qutb Xorazmiy dostonning "Kitob nazm qilmoqqa sabab bayon ayur" bobida quyidagi misralarni keltiradi:

Necha yil bo' ldi jonim uskar erdi,
Ko'ngulda ushbu andisha bor erdi.
Netak shoh tabg'inga borgaman teb
Bu konglum qazg'usinig targ'aman teb..
Ko'rub ko'nglum kim asru rag'batim bor,
Buyurdi kim qatig'lom emdi ey, yor,
Ravon ey, Qutb, tarkin kech bo'lur bil,
Ne bilg'aylae seni so'zlamasang til.
Nizomiy nazmi yanglig' tuz so'zungni
Ani bilgut, xuningg'a bu o'zingni.
Xonim birla malika otinga bir,
Kitobe qilg'ug'a qil, tedi tadbir.

Ko'chirilgan iqtibosdan anglashiladiki, Qutb Xorazmiy necha yillardan beri Nizomiy Ganjaviy dostonini o'zbekchaga tarjima qilishni ko'ngliga tugib yurgan. Shohning oldiga borib ijodiy niyatini unga aytish orzusi ham shoir qalbida yashagan. Shunda Qutbning yaqin do'stlaridan biri unga jo'jali maslahat berib, bu ishni tezroq bajarish kerakligini aytadi yuqoridagi parchada «Xonim birla malika otinga bir» misrasi ham shunday xulosaga kelish uchun asos bo'ladi.

Qutb "Xusrav va Shirin" dostonining hozircha yagona qo'lyozma nusxasi mavjud bo'lib, u Parij Milliy kutubxonasida saqlanadi. Bu nusxa 1383-1384 yillarda amir Qutlu Qujaning tavsiyasi bilai kotib Barka Faqih ibni Barokaz Edg'u Qipchoqiy tomonidan Misrda ko'chirilgan. "Xusrav va Shirin" dostonining ushbu nusxasi 4740 baytdan iborat bo'lib shundan 4685 bayti bevosita Qutb Xorazmiy qalamiga mansubdir. Qolgan bir yuz o'n misra esa kotib tomonidan asarga ilova qilingan. Doston 91 bobdan tarkib topadi. Asar asliyi yuz bobdan iborat bo'lib, olti mingdan ziyodroq baytni o'z ichiga oladi. Qutb Xorazmiy Nizomiy Ganjaviy dostonining ayrim boblarini ixchamlashtiradi. Jumladan, Xusravning Rum qaysari huzuriga borib, undan madad olib qaytishi, so'ngra esa Bahrom cho'binni mavh etishi bilan bog'liq voqealar Nizomiy Ganjaviy dostonida ikki bobda bayon etilgan bo'lsa, Qutb Xorazmiy ularni qo'shib yuboradi. Bularidan tashqari, Xusravning otashkadaga ketishi hamda u yerda o'g'li Sheruya tomonidan qatl etilishi tafsilotlari ham

asliyatda ikki bobda ifodalangan bo'lsa, tarjimada ular birlashtiriladi. Qutb Xorazmiy dostonining an'anaviy "Hamd", "Na't", "Munojot" singari fasllari Nizomiy Ganjaviy dostonidagidek 5 bobni tashkil qiladi. Keyin esa "Shahzoda Tanibekxon madhi", "Malika marhuma Xonmalik madhi". "Kitob nazm qilmoqqa sabab bayon ayur" boblaridan so'ng "Xusrav va Shirin hikoyatining avvali" sarlavhasi bilan asosiy voqealar tafsiloti boshlanadi.

Qutb Xorazmiyning "Xusrav va Shirin" dostoni turli adabiy majmualar va darsliklardan o'rin olgan. Dastlab, 1948 yilda ulug' ozarbayjon shoiri Nizomiy Ganjaviy tug'ilgan kunining 800 yilligiga bag'ishlab Toshkentda nashr etilgan "Guldasta" to'plamida dostonidan parchalar e'lon qilindi (Guldasta, to'plam. Tuzuvchi Hodi Zarif. Toshkent. 1947). Shuningdek, "O'zbek adabiyoti" kitobidan ham ayrim parchalar o'rin olgan (O'zbek adabiyoti, 4 tomlik: Toshkent, 1959, 118-161 betlar). Dostonning nashr etish va ilmiy o'rganishda polyak olimi A.Zayonovsovskiy, hamda taniqli sharqshunoslar Begdede, H.Zarif. N.Davron. N.Mallaev. A.Tohirjonov va boshqalarning hissalari kattadir.

Asar sujeti, voqealar silsilasi va asosiy qahramonlari.

Asarning qisqacha mazmuni quyidagicha:

Sosoniy shohlardan Xurmuz keksayib qolgach, Xusrav ismli o'g'ol ko'radi. Yusufdek ko'rkam jamolli bo'lgan shahzoda jismonan ancha baquvvat bo'lib, tezda ulg'ayadi. U yoshlikdan hukmdorlik qoidalari, sipohiylik va turli ilmlarni o'rganadi. Yoshlikdan o'z xohishiga ko'ra ish yuritishga o'rgangan Xusrav bir paytlar mamlakatda otasi tomonidan adolat-intizom o'rnatish borasida qabul qilingan farmonga xilof harakatlar qiladi. Buning uchun otasi g'azabiga duchor bo'lgan shahzoda tavba-tazarrular bilan arang qutuladi. Xusravning do'stlari orasida Shopur ismli bir jahongashta musavvir ham bor edi. U Xusravga Barda malikasi Shirin haqida so'zlab beradi. Xusrav esa Mehinbonuning jiyani malika Shirinni g'oyibona sevib qoladi. Uning tinchi, oromi yo'qoladi. Xusrav Shirinni izlab topish niyatida Shopurni Bardaga jo'natadi. Shopur Armanistonga etib boradi va Shirin sayr qilib yurgan bog'dagi bir daraxtga Xusravning suratini osib qo'yadi. Baquvvat yigit suratini ko'rgan Shirin unga oshiq bo'lib qoladi. Shopur Shirin bilan uchrashib unga Xusrav haqida gapirib beradi hamda sovg'a sifatida Xusrav bergan uzukni Shiringa etkazadi. Shirin Mehinbonuning ruxsatisiz Madoyinga yo'l oladi. Biroq u yerdagi shoh saroyida ro'y bergan fitna hamda Hurmuz bilan Xusravning o'zaro ziddiyatlari sevishganlarni ancha tashvishga solib qo'yadi. Xusrav saroydan qochib ketishga majbur bo'ladi va panoh izlab Barda tomonga yo'l oladi. Madoyinda Xusrav yo'qligini eshitgach, Shirin ham Bardaga qaytadi. Biroq Shirin Xusravning Bardaga yo'l olgani xabarini eshitib, Madoyindan Bardaga qaytadi. Shu orada shoh vafot etadi. Xusrav ota taxtini egallash niyatida yana Madoyinga qaytishga majbur bo'ladi. Biroq Hurmuzming taxtini uning uzoq qarindoshlaridan biri, lashkarboshi Bahrom Cho'bin egallashga ulguradi. Shuning uchun Xusrav yana Armanistonga qaytishga qaror qiladi. Shirin to'yga shoshilmaslikni, avval Eron taxtini qo'lga

kiritib, mamlakatda osoyishtalik qaror topishiga erishishni maslahat beradi. Xusrav Bahrom Cho'binni engishi uchun Rum qaysaridan madad so'rab boradi va uning katta yordami bilan Bahrom Cho'binni tor-mor keltirishga muvaffaq bo'ladi va u Rum malikasi Maryamga uylanishga majbur bo'ladi. Xusrav Eron taxtini egallaganda, Mehinbonu vafot etgan edi. Shirin esa Armaniston o'lkasini idora eta boshlaydi. Dostonda Shirinning Madoyinga kelishi, uning istagi bilan sut arig'i qazishga kirishgan Farhodning oshiqona sarguzashtlari, fidoyi hunarmand va ishq shaydosining Xusrav tomonidan makr bilan mahv etilishi tafsilotlari ancha mufassal badiiy ifodasini topgan. Asarda tasvirlanishicha, Shiringa xizmat qilib yurgan Farhod uni sevib qoladi. Bundan rashk qilgan Xusrav Farhodni yo'qotish payiga tushadi. Unga Besutun tog'idan tuynuk ochib qo'shinim qarorgohiga yo'l ochsang, Shirin senga bo'lsin, deya shart qo'yadi. Farhod bunday xavfli topshiriqni ishq yo'lida muvaffaqiyatli bajara boshlaydi. Bundan xabardor bo'lgan Xusrav makr-hiyla yo'lini tutadi. Farhodning oldiga bir makkor kampirni yuborib. "Shirin o'ldi"-, degan shum xabarni etkazadi Aldangan Farhod bunday ko'rgulikka chiday olmay, o'zini o'zi o'ldiradi. Bu orada Maryam ham vafot etadi. Xusrav isfahonlik Shakar degan qizga uylanadi. Ammo u ham uzoq yashamaydi. Shundan so'ng Xusrav qilgan xatolarini, unga bo'lgan muhabbatini eslaydi, undan kechirim so'raydi. Shiringa uylangandan keyin, u saroyiga olimlarni da'vat etib, dunyo va uning jumboqlari haqida suhbatlar quradi, adolatli farmonlar qabul qiladi. Biroq mamlakat osoyishtaligi, sevishganlarning totli hayoti uzoqqa cho'zilmaydi. Xusravning Maryamdan tug'ilgan o'g'li Sheruya saroy amaldorlari bilan til biriktirib, fitna uyushtiradi va otasini o'ldiradi. Otasining qotili bo'lgan Sheruya Shiringa uylanmoqchi bo'ladi. Biroq Shirin Xusravga bo'lgan muhabbatini oyoqosti qilmaydi. Qo'l ostidagi qullarini ozod etib, boyliklarini bechoralarga ulashib beradi va Xusravning qabri ustida o'zini o'zi halok eladi.

Sharq xalqlari adabiyotida Xusrav va Shirin nomi bilan bog'liq qissa uzoq tarixga ega sayyor sujetlardan biridir. Bu mavzu yozma badiiy adabiyotda Qutb Xorazmiygacha bo'lgan davrda ham qayta-qayta ishlangan. Dastlab ayni voqealar tizmasi Firdavsiy "Shohnoma"sida Xusrav hikoyati tarzida uchrasa, keyinchalik Nizomiy Ganjaviy, Amir Xusrav Dehlaviylar tomonidan pishiq ishlandi. Ba'zi tadqiqotchilar Qutb Xorazmiy dostonini qayd qilishdan cho'chydilar. Holbuki, asar muqaddimasida mana bu bayt oydinlik kiritadi:

Qozondek qaynab shu savdo pishurdum,

Nizomiy bolidan halvo pishurdim.

Misralar mag'zidagi ma'no ortiqecha talqinlarga muhtojlik sezmaydi. Bolsiz halvo bo'lmaganidek, Nizomiy Ganjaviy dostonisiz Qutb asarini ham tasavvur qilish dushvordir. "Xusrav va Shirin" dostonida Qutb Xorazmiy yashagan davr hayoti lavhalarini o'zining badiiy ifodasini topgan. XV asr birinchi yarmida Oltin O'rda ahlinining ko'pchiligi, ovchilik va chorvachilik bilan shug'ullanar edi. Shu Qutb Xorazmiy Nizomiy Ganjaviy dostonidan farqli o'laroq o'z asarida shahar hayoti bilan birga chorvachilik hamda ovchilik bilan bog'liq lavhalar tasviriga urg'u beradi. Shuningdek, Qutb dostonida Xusrav

Armanistonga birinchi marta yo'l olganida Mehinbonu uni hashamatli saroyda emas, balki maysazor bir dalada kutib olib, ziyofat beradi. Bir qarashda maydachuyda bo'lib ko'ringan va asliyatda uchramaydigan bunday lavhalar Qutb dostoniga zamon nafasini turkiy xalqlar tabiatiga xos rasm-rusum-u udumlarni olib kirgan. Muallif o'z ona xalqi va adabiyoti manfaati yo'lida sadoqat bilan xizmat qilgan. Turkigo'ylarga mo'ljallangan asar shu xalq zavq-shavqi, ruhiy-ma'naviy dunyosiga muvofiqlashtirilgan. Qutb Xorazmiy saroy tantanalari, marosimlari vazifalari tasvirini ham o'z davriga oid yangi manzaralar evaziga boyitgan. Jumladan, Qutb dostonida may qimiz bilan almashtiriladi. Bazmlarda qo'buz asosiy cholg'u asbobi sifatida ko'zga tashlanadi. Saroydagi cholg'uchilarning barchasi qo'bizchilar nomi bilan taqdim etiladi. Qutb o'z dostonida xotin-qizlar obrazini bir muncha mukammallashtiradi. U xotin - qizlarning tashqi qiyofasini turkona va batafsil ko'rsatadi. Dostonda ular xuddi erkaklardek qilich-qalqon osib olgan tarzda otda yurishda ham ulardan qolishmaydigan bir qiyofada tasvirlanadi. Qutb dostonida nazarga tashlanmaydigan shunga o'xshash bir qancha lavhalar mavjudki, ular asar badiiyatida singdirishday vazifani ham ado etgan. Tabiiyki, shoir bunday murakkab ijodiy jarayonda o'zbek tilining boy imkoniyatlari, xalq og'zaki ijodi xazinasini durdonalaridan mahorat bilan foydalangan.

"Xusrav va Shirin" dostonining muqaddimasida kelgan "Shahzoda Tanibekxon madhi", "Malika marhuma Xonmalik madhi" va "Kitob nazm qilmoqqa sabab bayon ayur" kabi fasllari Qutb Xorazmiyning mustaqil ijodi mahsulidir. Dostonda markaziy o'rinda turgan masalalardan yana biri ishq talqinidir. Shoirning bu boradagi falsafiy-ijtimoiy, ilohiy-irfoniy qarashlari uning o'z zamonasining yetuk donishmandi, salohiyalli ma'naviy arbobi ekanligidan shahodat beradi:

Falak mehrobi ishq ermish xush angla,
Oshiqlarning so'zin ishq birla tingla.
Kishikim oshiq ermas joni yo'q bil,
O'lukni bormu der ochunda oqil?
Agar it ko'ngliga haq ishq kirsa.
Kevlur ul tilga, kelmaz ursa sursa
Agar bo'lmasa oshiq marxi badrom,
Ne sargardon yurir qilg'a edi orom.
Oshiq bo'lmasa ushbu yetti qat yer.
Nedin muncha xaloyiq, zaxmini yer.
Dengizlar oshiq ermas ersa bir so'r,
Nedin qaynar, ne g'ururushlar qilur ko'r?
Qayuning kim bu olam ichra ko'rdum,
Nedin mutek tiyu aqlimga so'rdum.
Ayur: ishq birla tirik ushbu olam.
Agar ishq bo'lmasa bo'lmas erdi odam,
Jonim ishqdin farah topdi esa bildim.
Ko'ngul berdim, eringa ishq oldim.

Bu ishqim birla boshlab dostonni,
Salo teb ishqqa undadim jahonni.

Qutb Xorazmiy ishq haqidagi falsafiy fikrlarini bayon etarkan, ularni xayoliy lavhalar bilan tasdiqlashga harakat qiladi. Bunda shoirning tajohilu orif, tamsil, tashbeh, mubolag'a singari badiiy san'atlardan mahorat bilan foydalanganligi ko'zga tashlanadi. Ayniqsa, o'sha fikrlarning o'quvchini mushohada yuritishiga undashi alohida ahamiyat kasb etadi. Shoir aqidasicha, borlikdan, olami kubrodagi barcha narsalar maxluqot, nabotot Haqning oshig'idir. Hatto it agar haq ishqining shavdosi bo'lsa u tilga kiradi, uni qanchalik urib, sursang ham u bu yo'ldan qaytmaydi. Yetti qat yer, haq oshig'i bo'lganligi bois xaloyiq zaxmini ko'taradi. Dengizlar ham oshiq bo'lmasalar edi, bunchalik qaynab junbushga kelmas edilar. Bunday muqoyasaviy badiiy lavhalar dostonida yana talaygina topiladi. Biroq o'sha misollardan chiqadigan xulosa rangdir. Olam, undagi barcha mavjudotlarning negizini ishq tashkil etadi.

Qutb Xorazmiy tarjima jarayonida Nizomiy Ganjaviy dostonining asl mazmun-mohiyatini, uning g'oyaviy - badiiy yuksakligini imkon qadar saqlab qolishga intilgan va aytish joizki, aksariyat boblarda u bunga erishgan.

Dostondagi markaziy obrazlardan biri Shirindir. Uning timsolida xalq osoyishtaligi, obodonligi uchun tinimsiz kurashgan, sevgisiga vafodor, sadoqatli ayolning betakror olijanob fazilatlarini mujassamlashgan. Shirin nafaqat Armanistondagi faoliyati, o'zining samimiyati, vafosi, tadbirkorligi bilan, balki Eronda ham mamlakatni adolat bilan boshqarish borasidagi ibratli sa'y-harakatlari bilan ham o'quvchi e'tiborini tortadi. Dostondagi Farhod obrazi Shirindagi go'zal fazilatlarini yanada to'laroq namoyon qilishga xizmat qildirilgan. Shirining sut oquvchi ariq va katta hovuzl barpo qilish yo'lidagi niyatini, Farhod amalga oshirishga kirishadi. Gap shundaki, Xusrav, Shirin, Farhod nomlari bilan bog'liq voqealar asosida Alisher Navoiyga qadar yaratilgan deyarli barcha asarlarda shu lavha (sut arig'i va hovuzi) saqlanadi. Ulug' o'zbek shoirigina unga ijtimoiy xalqchil mohiyat bag'ishladi. Qutb asari negizida tarjima yotganligi uchun ham u mavjud an'anani buza olmaydi va shu masalaga quyidagi baytlarni bag'ishlaydi:

Ko'rub Shirinning oy yanglig' yuzini.

Munavvar qildi ul yuzdin ko'zini.

Keturmish erdi bora sut birga,

Ol ich yonimga tedi, to'kma yerga.

Olib Shirin elindin sutni Farhod,

Shakartek ichti, Shirin aydi: - Xush bod!

Ayitti-Soqi sansan bu erur xush,

Sut ermaz, og'u bo'lsa qilg'aman no'sh.

Farhod bu so'zlari bilan Shiringa nisbatan samimiy munosabatini izhor qiladi. Biroq Shirin o'z ahdini buzmaydi. Xusrav esa ancha beqaror bir inson qiyofasida namoyon bo'ladi. U ba'zan ishqqa berilsa, gohida oshiqlikni ham unutib qo'yadi. U ba'zan sadoqatli oshiq, adolatli podsho qiyofasida namoyon

bo'lsa, gohida esa Shakarga mahliyo bo'lib qoladi. Qutb Xorazmiy Nizomiy Ganjaviy dostonini juda ravon bir uslubda, o'zbek tili imkoniyatlaridan keng istifoda elgan holda tarjima qildi. Fikrimizni asarning "Xusrav Hurmuzdan qochib Armanga borurda chashmada Shiringa yo'liqqani" sarlavhasi ostida berilgan quyidagi bayllar dalillaydi.

Ko'rub shoh chashma ichra gul yuzni,
Yuzindin hech kelarmaz bo'ldi ko'zni.
Qaroqlar ko'nglini oning qaroriki,
Yurakin kuydurur nortek yanoqi.
Boqib oning bilur yanglig' taninga
Bulurdin o'l yoqildi shoh joninga.
Ul oy g'ofil bu Xusrav boqqanindin.
Bo'lub mashg'ul tarayur erdi sochin.
Kishi kelmasmu teb ko'nglinga tushdi.
Boqib nogah ko'zi Xusravga tushdi.
Ko'zin surtib nazar yuzinga soldi.
Ko'rib kuntek yuzin hayron qoldi.
Qatig' boqra Shirin uyaldi,
Ne qilg'u emdi teb andisha qildi.
Qochib bechora, izlab chora topdi.
Bulut yanglig' sochin oy uzra yopti.

Parchada Qutb so'z san'atining katta naqqoshi qiyofasida nazarga tashlanadi. U go'zal manzaralar chizadi. O'z tasviridagi qahramon tashqi qiyofasi ko'rkamligi bilan bog'liq lavhalarni jonli ta'sirli ifodalash uchun vosita izlaydi, shari'ati islomiyaga xilof kelmaydigan yo'llar izlaydi. Shirinning suvda tanho, harir libosda cho'milishi jarayoni unga ma'qul keladi. Yupqa libos ho'l badanga yopishib. uning "sir" ini oshkor qilib qo'yadi. Bunday nafis manzara esa Xusravni ham sabr quyushqonidan chiqaradi. Biroq shar'iy talablar uni "jilovlab" qo'yadi... Qutb Xorazmiyning "Xusrav va Shirin" dostoni ikki qardosh xalq - o'zbek va ozarbayjon xalqlarining ildizi olis tarix qatlaridan boshlanadigan iqtisodiy-siyosiy hamda adabiy-madaniy aloqalari zaminida vujudga keldi. Shoir o'zbek adabiyoli tarixida tarjimachilikning rivojiga muhim hissa bo'lib qo'shilgan ushbu dostoni bilan yangi bir an'anaga asos soldi. Muhimi, Qutb Xorazmiyning bu dargohga qo'ygan qutlug' qadami yagona va oxirgi bo'lmadi. Keyinchalik Nizomiy Ganjaviy forsiy dostonlarini o'zbek kitobxonlariga yetkazish borasida muhim ishlar amalga oshirildi. Haydar Xorazmiy "Maxzanul-asror" dostonini erkin ijodiy tarjima qilgan bo'lsa, Ogahiy "Haft paykar" dostonining nasriy bayonda o'zbekchalashtirdi.

Qutb Xorazmiyning "Xusrav va Shirin" dostoni o'zbek mumtoz adabiyoti va adabiy tilining noyob durdonasi sifatida ma'naviy xazinamizga qo'shilgan muhim yodgorlikdir.

Nazorat uchun savollar:

1. O'zbek adabiyotida tarjimachilik an'anasi haqida so'zlab bering.
2. Erkin tarjima deganda nimani tushunasiz?
3. Qutb "Xusrav va Shirin" dostonida qanday ijodiylik namunalarini ko'ramiz?
4. Xusrav obraziga baho bering. Uni biz bilgan Farhod obraziga qiyoslang.
5. Qutbning badiiy mahoratiga baho bering.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Vohidov R., Eshonqulov H. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. – T., 2006.
2. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т., 1981.
3. Муаллифлар. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик. – Т.: Fan, 2001.
4. Adizova I. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. - Toshkent: 2006.
5. Orziqulov N. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. - Toshkent: 2007.
6. Adabiyot. (Akademik litsey 1-kurs o'quvchilari uchun darslik). – T., 2000.

ATOIY IJODI

Reja:

1. Atoyi ijodiy merosining o'rganilish tarixidan.
2. Atoyining lirik merosi.
3. Lirikasining mavzular ko'lamini va timsollar olami.
4. Atoyi she'riyatida majoz va haqiqat.

Tayanch so'z va iboralar: *radif, "turkona" aytmoq, tashxis, husni ta'lil, litota, mubolag'a, qasida, irsoli masal, tamsil*

Atoyi ijodiy merosining o'rganilish tarixidan.

O'n beshinchi asrning mashhur shoirlaridan, Alisher Navoiygacha bo'lgan o'zbek adabiyotining iste'dodli vakillaridan biri Atoyidir. Uning she'rlari o'z davrida Movarounnahr hamda Xurosonda shuhrat topganligi ma'lum. Buyuk Navoiy „Majolis un-nafois“ („Nafis majlislar“) kitobida uning she'rlariga yuqori baho bergan: „Mavlono toyi Balxda bo'lur erdi. Ismoil ota farzandlaridandur, darveshvash va xushxulq, munbasit (shod-xurram) kishi erdi. O'z zamonasida she'ri atrok (turkiylar) orasida shuhrat tutti. Bu matla aningdurkim:

Ul sanamkim, suv yaqosinda paritek o'lturur,

G'oyati nozukligindin suv bila yutsa bo'lur.

Qofiyasida aybg'inasi bor. Ammo Mavlono ko'p turkona (sodda, ravon) aytur erdi. Qofiya ehtiyotiga muqayyad ermas erdi. Qabri Balx navohisinda". Demak, Ahmad Yassaviyning Ibrohim degan ukasi bo'lib, Ismoil ota shu insonning o'g'li, Atoiy esa uning avlodlaridan ekan. Atoiy Ulug'bek Mirzo saroyida xizmat qilganligi aytiladi. Husayn Voiz Koshifiy "Rashahot" Ismoil ota Sayyid otaning katta xalifasi va yaqin kishilaridan ekanligini qayd etadi⁵⁶.

Atoiy ijodini G'.G'ulom⁵⁷, A.Hayitmetov⁵⁸, M.Mirzayev, E.Rustamov⁵⁹, H.Akobirovalar, shuningdek, A.N.Samoylovich, kabi olimlar o'rgangan. H.Zaripov Atoiy g'azallaridan 88 tasini to'plab nashr ettirgan⁶⁰.

Atoyining lirik merosi.

Atoyi o'z she'rlarida nozik xayol, sinchkov nigoh, baland did egasi ekanligini namoyish etadi. Go'zal, esda qoladigan o'xshatishlar, kutilmagan mubolag'ali tasvirlar yaratadi. Bir g'azalida go'zal yor xokisor oshiqning yuziga oyoq bosgan ekan, oyog'i og'ribdi, „yuzing buncha bo'yradek dag'al

⁵⁶ Рафитдинов С. Яна Атоий тахаллуси ҳақида //Ўзбек тили ва адабиёти, №3,1991. – 41-6.

⁵⁷ Гулом Ғ. Атоий эмас, Отоий!//Ўзбекистон маданияти, 1959. 21-январь сони.

⁵⁸ Ҳайитметов А. Мерос ва ихлос. – Тошкент, 1985.

⁵⁹ Бу ҳақда қаранг: Хомидий Х. Эргаш Рустамов. // ЎТА, №4, 2015. 113-118-бетлар.

⁶⁰ Ҳоди Зариф. Навоий замондошлари. – Тошкент, 1948. – 77-111-бетлар.

bo'lmasa" deb nozlanibdi. Yorning oyog'i shu qadar nozik va go'zal ekanki, uning oldida oshiqning yuzi bo'yraga o'xsharkan. Ikkinchi bir she'rda esa, yorini sog'ingan oshiqning ko'zidan yosh emas daryo oqayotgani, u kipriklaridan sol yasab, mana shu daryoda suzayotgani manzarasi chiziladi. Shoir yorini ulug'lovchi, fidoyilikni ko'rsatuvchi betakror satrlar bitadi. Masalan, „Begim" radifli she'ridau kipriklarini supurgi (Jorib), yuzini xokandoz qilishga tayyor, yor xizmatiga olinsa bo'lgani. Hatto yoruyoqda tursjn, uning farroshi „qul"likka qabul qilsa ham o'zini baxtli hisoblaydi. Atoyi yor obrazini mana shunday yuksaklikka ko'taradi.

Atoyining hayot yo'li, shaxsiyati haqida ma'lumotlar deyarli yo'q. U asli Ahmad Yassaviylar nasabiga mansub bo'lgan Ismoil Ota avlodlaridan. Alisher Navoiynixig ma'lumot berishicha, Balxda yashagan. Mirzo Ulug'bek saroyida xizmat qilgan. Hozirgi Qozog'istonning Turbat qishlog'ida unga nisbat berilgan qabr bor. Chamasi, uning hayoti Sayram, Balx, Samarqand, Hirot shaharlarida kechgan. Taxallusini mashhur shayx ota-bobolariga ishora qilib, „Ato" („Ota") deb olgan. Bizga bir devoni yetib kelgan bo'lib, u 260 g'azalni o'z ichiga oladi. G'azallari — zamondoshlarinikiga qaraganda sodda. O'sha vaqtlarda she'riyatda chiyratmay, to'g'ri, oddiy ifoda yo'sinidan foydalanishni „turkona" deganlar. Navoiy Atoyini „turkona aytur edi" deb ta'riflaydi.

Lirikasining mavzular ko'lami va timsollar olami.

She'rlari ko'proq ishq-muhabbat haqida. Shoir yorning qaddi-qomatini, yuzi, ko'zi, qoshi, sochi, kipriklarini, og'zi, labi, xoli kabilarni ta'rif-tavsif etadi. Ularni sifatlash orqali yorning go'zallikda tengsiz timsolini chizadi. Har daqiqada o'zining ma'shuqaga bo'lgan sevgi-sadoqatini izhor etib boradi. O'zini „qul", yorni „shoh" ko'rsatish orqali bir tomondan, go'zal yorga sevgi-sadoqatini bildirs, ikkinchi tomondan, bu sevgining tengsizligini („shoh"— „qul") ta'kidlab turadi. Bu ma'shuqa go'zallikda deyarli hamisha nuqsonsiz, har jihatdan mukammal bir siymo sifatida namoyon bo'ladi. Shu sababli, ko'pincha, uning jamoli Alloh jamolini esga tushiradi. Shoir goho „husn"ni „Mushaf" (Qur'on!.)ga, „meng" („xol")ni oyatga o'xshatib, yor go'zalligini tasvirlashdan maqsad Alloh ekanligiga ishora ham qiladi. Shunday o'rinlarda shoir ishqining ilohiy ekanligi anglashiladi:

Ey mushafi husnug'a menging nuqtasi oyat,

Islom eliga bo'ldi yuzing nuri hidoyat.

Baytda yor yuzi Mus'haf — Qur'onga o'xshatilgan. Buning zamirida muqaddaslikka ishora bor. Oyat Qur'on suralarining tugal ma'noli jumlas. Tugagan jumlagi nuqta qo'yiladi. Shoir yorning yuzidagi meng (xol)ni ayni shu ma'noda qo'llamoqda. Keyingi baytda ma'shuqa hur va malaklarga o'xshatiladi va g'azalda dunyoviy run kuchayadi. Shoirning mahorati shundaki, ilohiy tushunchalar qo'llanishi bilan dunyoviy, dunyoviy tushunchalar keltirilishi orqali ilohiy ma'no anglatiladi:

Sen hurmusen yo malak, ey turfayi davron,

Ne husnunga bor hadde-yu, ne lutfunga g'oyat.

Ha, ma'shuqa go'zalligiga chek-u chegara yo'q. Hatto, ko'plab qissalarda go'zallik timsoli sifatida tasvirlangan Yusuf ham unga teng kelolmaydi:

Gar husn budurkim, sanga bor, kes bu tilimni,

Yusuf so'zidin qilsam agar zarra hikoyat.

Yorning zulfi ham, ko'zi ham go'zal. Ammo ular oshiq joniga qasd qiladi, uni qiynaydi, o'rtaydi. Shu holat Atoiy tomonidan quyidagicha ifodalangan:

Zulfung madidin qiladur jong'a ko'zung qasd,

Chin lashkari kofirg'a qilur ore himoyat.

Bu o'rinda Chin lashkari va kofirning eslatilishi tasodifiy emas. Odatda, Chiqish she'riyatida zulf chin lashkariga o'xshatiladi. Shoir shu an'anadan foydalanib, tasvir go'zalligiga erishmoqda.

Oshiq yor go'zalligidan, uning o'zidan shu darajada ruh-lanadiki, hatto joni chiqsa, halok bo'lsa ham yor labidan bir najot bo'lsa, u yana tirila oladi. Keyingi ikki bayt ana shu haqda. G'azal Qur'on nomini eslash bilan boshlangan edi. G'azal davomida Yusuf, Iso nomlarining keltirilishi shoir ko'zda tutgan mantiqning yuzaga chiqishiga imkon bergan.

Shoirning qator she'rlarida hayotiy yor, dunyoviy ishq, ya'ni insonning insonga bo'lgan muhabbati ko'zda tutilganini ham ko'rish mumkin.

Ul sanamkim, suv yaqosinda paritek o'lturur,

G'oyati nozikligirrdin suv bila yutsa bo'lur

baytida nozik nihol qiz tasvir etilayotganiga shubha yo'q. She'rda ma'shuqa shu qadar nozik, shunchalar go'zal qiz sifatida tasvirlanadiki, go'yo uni bir qoshiq suv bilan yutib yuborish mumkinday. Atoiy xalq iboralarini g'oyat yaxshi biladi va undan o'rinli foydalana oladi. G'azalning maqtasida ham shu hol sezilib turibdi. Qizning go'zalligi, tiniqligi, pokizaligi shunchalikki, u qo'lini suvda yuvib tozalamaydi, balki qo'lini yuvib suvni poklaydi:

Ul ilikkim suvdin oriqtur, yumas oni suvda,

Balki suvni pok bo'lsin deb iligi birla yur.

Oshiq suv yoqasida paridek o'ltirgan tengsiz go'zalga qarab, hayrat bilan „suv qizi“, ya'ni suv parisining „goh-goh ko'zga ko'rinishi“ga imon keltiradi. G'azal maqta'sida shoir o'zining ibodati ham yor husnini ko'rishning tavallosidan iboratligini bildiradi. Atoyining ushbu g'azaligacha yor ko'ngliga g'ulg'ula solgan sanam timsoli bu qadar jonli, ta'sirchan va ayni vaqtda ilohiy yo'sinda tasvirlanmagan cdi.

Shoirning badiiy yetuk she'rlaridan biri „Jamoling vasfini qildim chamanda, Qizardi gul uyottin anjumanda“ matla'li g'azalidir. Birinchi baytda ajoyib bir manzara chizilgan: shoir gulzorga kiribdi. Anvoyi gullar charx urib, ochilib yotibdi. Yo'q-yo'q, bu shunchaki gulzor emas, gullarning anjumani—yig'ilishi, har bir gul o'zini namoyish etadi, ko'z-ko'z qiladi. Shoir ushbu anjumanda yorning yuzini ta'riflabdi. Gullar xijolatdan—uyatdan qizarib ketibdi. Aslida ular qizil emas edilar, ma'shuqaga qaraganda xunukroq ekan

liklaridan uyalib qizardilar. She'rdagi qizarishning o'z va ko'chma ma'nolaridan samarali foydalanilgan. Ikkinchidan, gulga insoniy sifatlar beriladi, shaxslantiriladi. Chunonchi, gulzorning anjumanga o'xshatilishi, gulning uyatdan qizarishi kabi. Bu tashxis san'atiga xos xususiyatdir. Birinchi bayt yorning jamoli ta'rifida edi. Ikkinchi bayt yorning labi va og'zi ta'rifida:

Tamanno qilg'ali la'lingni ko'nglum,

Kishi bilmas oni kim, qoldi qanda.

Bu baytda ko'nglim sening la'li labingni orzu qilgan edi, istab topolmadi, degan mazmun ifodalangan. Yorning labi qon kabi qip-qizil bo'lgani uchun ham qizil qimmatbaho tosh — la'lga o'xshatiladi. Chiqishda o'ymoqdakgina, kichik og'izli qizlar go'zal hisoblangan. Oshiq o'zicha yorning og'zini ko'rmoqchi, labiga yetishmoqchi edi. Lekin u shunchalar kichik ekanki, qayerdaligini hech kim bilmadi! Keyingi baytlarda tasvir o'zgaYadi. Ta'rif e'tirof va shikoyat bilan almashadi. Lirik qahramon dil izhoriga o'tadi, ishq va sadoqatini bildirishga tushib ketadi:

Chu jonimdin aziz jonona sensen,

Kerakmas jon manga sensiz badanda.

Manga ul dunyoda jannat ne hojat,

Eshiging tuprog'i basdur kafanda.

Lirik qahramon yorini jonidan aziz tutmoqda. U dunyodagi jannatdan yor eshigining tufrog'ini afzal bilmoqda. Beshinchi baytda talmeh bor. Shoir yorini „Yusufi husn" deb ta'riflab, Ya'qubning ahvoliga tushib qolishdan xavotir olmoqda. Yusuf haqidagi rivoyatlarga ko'ra, u — Ya'qubning sevikli o'g'li. Akalari bunga hasad qilib, otasi oldidan aldab dalaga olib chiqadilar va quduqqa tashlaydilar. So'ng „Bo'ri yedi!" — deb yolg'on ovoza tarqatadilar. O'g'li hajrida Ya'qubning ko'zlari ko'r bo'ladi. Mumtoz adabiyotimizda Ya'qubning ayriliqdagi hayoti „Bayt ul-hazan" (g'am uyi) sifatida tilga olinadi. Yusuf tashlangan quduq esa, uning husni tufayli yorishib turar edi. Mumtoz she'riyatimizda ko'p ishlatiladigan „chohi zaqan" (iyak ostidagi chuqurcha) shunga ishora qiladi:

Solib borma meni ey, Yusufi husn,

Bukun Ya'qubtek baytul-hazanda.

Oltinchi baytda „uzun" va „uzmasman" so'zlaridagi o'zakdosh „uz" takrorida ham xislat bor. Buni ishtiyoq san'ati deyдилar. Buning ustiga, sochdan qilingan qilto'r oshiqni o'z tuzog'iga olgani ham anglashiladi. Oshiq shu qadar xoksor va yalinchoqki, ma'shuqaning „ayog'i qanda bo'lsa, oshiqning boshi" anda. Ya'ni u suyuqlikni tashlagan qadamga bosh uradi. Bu o'rinda ziddlik — tazod san'atidan foydalanadi:

Uzun sochingdin uzmasmen ko'ngulni,

Ayog'ing qanda bo'lsa boshim anda.

She'rning maqta'si g'oyat samimiy bir tuyg'u ifodasi bilan yakun topgan: odamlar oshiqqa yuksak mansab-martabaLar tilaydilar, lekin Atoyi — „sarvi ozod"ga banda, ya'ni qul. Buni u o'zi istaydi. Shu o'rinda qizning go'zal qaddi-qomati „sarvi ozod" orqali berilganini ko'rish mumkin. Mumtoz

adabiyotda qad hamisha sarvga o`xshatilib kelingan. „Ozod“ so`zi lug`atlarda tik, chiroyli o`sgan sarvga aniqlovchi sifatida qo`llanilgan. Umumiy ma`nosi xushqomat go`zalga to`g`ri keladi. Lekin bu muhim emas, muhimi sarvning „ozodligi bilan oshiqning „banda“, ya`ni qul ekani qarshilantirib tasvirlanayotganida:

Tilar el mansabi oliy va lekin,

Atoyi, sarvi ozodigga`a banda.

Atoyi she`rlarida tazod — qarshilantirish san`atidan mahorat bilan foydalanadi. Chunonchi, „Soching chun laylat ul-qadr-u yuzing chun subhi sodiqdur“ misrasi bilan boshlanadigan g`azalida ham shu san`atni ustalik bilan qo`llab, ta`sirli badiiy samaraga erishganligini ko`rish mumkin. Shoir yorning qop-qora sochini laylat ul-qadrga, oppoq yuzini esa subhi sodiqqa o`xshatadi. Bir-birini inkor etuvchi ikki tushuncha ustalik bilan qo`llangani uchun ham sanamning tengsiz chiroyini to`ldirishga xizmat qiladi.

Manga sensiz tirilgandin o`lim yuz qatla ortuqdur,

Bu so`zda, haq bilur, ko`nglum tilim birla muvofiqdur

deydi shoir shu g`azalning uchinchi baytida. Samimiy iqrar she`rning ta`sir darajasini oshirgan. Shoirning oshiqligi shu darajadagi, u ma`shuasiz hayotdan o`limni afzal biladi va bu gapni chin dildan izhor etadi.

Atoyi „Netti, ne bo`ldi?“ radifli g`azalida ma`shuqa achchiq-tiziqlaridan, nozlaridan hayratga tushgan oshiq holatini ifoda etadi. U yor g`azabiga duchor bo`ldi, lekin aybi ne ekanini bilmaydi. Shu bois uni savollar qiynaydi. Atoyi mumtoz she`riyatimizga alohida olingan inson ruhiyati tasvirini kirita bilgan shoirdir:

Ey orazi shamsu qamarim, netti, ne bo`ldi?

Vey tishlari durru guharim, netti, ne bo`ldi?

Oshiq o`zini gunohkor sanaydi. Ammo aybi nimadaligidan xabari yo`q.

U ma`shuqa meni rashk etayotirmikan degan o`yga boradi:

Sen bor ekan o`zga kishiga nazar etsam,

Chiqsun bu mening diydalarim, netti, ne bo`ldi?

Lirik qahramon — chorasiz, u ishq yo`lida qurbon bo`lishga tayyor. Shu bois qay tarzda, qanday yo`l bilan o`ldirilishi uni ko`pda qiziqitirmaydi. Uning jon saqlash uchun yor qoshidan ketgisi yo`q:

Gah javr bilan o`ltur meni, gah noz ila sendin,

Haqqoki, mening yo`q guzarim, netti, ne bo`ldi?

Atoyi ko`ngil nolishlari, ruh to`lg`onishlari, qalb iztiroblari tasvirini turkiy she`riyatga go`zal va ta`sirchan yo`sinda olib kirgan shoirdir. Unda samimiy tuyg`ular yuksak san`atkorlik bilan ko`rsatilgani uchun ham hanuzgacha she`rxonlar qalbiga ta`sir etib kelmoqda.

Savol va topshiriqlar:

1. Atoyi shaxsiyati haqida gapiring.
2. Atoyi she`rlarida o`z ajdodi – Ahmad Yassaviy tariqati ruhi seziladimi?
3. Atoyi she`rlaridagi o`ziga xoslik nimada?
4. Navoiy shoir Atoiyga qanday baho beradi?

5. Shoir she'riyatida yor timsoli qanday gavdalanadi?
6. Atoiy taxallusiga izoh bering.
7. Atoiy yashagan zamonga tavsif bering.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Vohidov R., Eshonqulov H. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. – T., 2006.
2. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т., 1981.
3. Муаллифлар. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик.. – Т.: Fan, 2001.
4. Adizova I. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. - Toshkent: 2006.
5. Orziqulov N. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. - Toshkent: 2007.
6. Adabiyot. (Akademik litsey 1-kurs o'quvchilari uchun darslik). – T.,2000.

SAKKOKIY IJODI

Reja:

1. Sakkokiy hayoti va ijodining o'rganilish tarixi.
2. Sakkokiy adabiy merosi.
3. Turkiy qasidachilik taraqqiyotida Sakkokiyning o'rni.
4. Sakkokiy lirikasining mavzulari va timsollar tizimi.

Tayanch soʻz va iboralar: *Sakkokiy, "Xutbayi davovin", qasida, g'azal, sakkok, turkona, Mirzo Ulug'bek, aruz.*

Sakkokiy hayoti va ijodining o'rganilish tarixi.

Sakkokiy haqidagi ma'lumotlar shoirning o'z devoni, Navoiyning "Majolis un-nafois", "Xutbayi davovin" (shoir asarlari xotima-duo qismlarining umumiy nomi) asarlarida uchraydi. "Xutbayi davovin"da "Uyg'ur iboratining fusahosidin va turk alfozining bulag'osidin Mavlono Sakkokiy va Mavlono Lutfiykim, birining shirin abyoti ishtihori Turkistonda bag'oyat va birining latif g'azaliyoti intishori Iroq va Xurosonda benihoyatdurur ham devonlari mavjud bo'lg'ay" – deya ta'riflanadi.

Mavlono Yaqiniy uni "turk (o'zbek) shoirlarining mujtahidi (g'ayratlisi)" - deb ataydi.

Taxallusiga ko'ra, Sakkokiy pichqochi oilasida tug'ilib, voyaga yetgan, XV asrning birinchi yarmida yashab o'tgan iste'dodli shoirlardan. Navoiy uni „Turk alfozi (so'zlari)ning bulag'o (balog'atga erishgan)laridan" deb baholaydi. Sakkokiyning qachon tug'ilgani va qachon vafot etgani ham ma'lum emas. Ammo XIV asrning oxirlarida tug'ilgan, degan taxmin bor. Chunki uning yozgan asarlari orasida bir necha qasidalar mavjud bo'lib, ular Xalil Sulton, Arslon Xo'ja Tarxon (4ta), Xo'ja Muhammad Porso va Mirzo Ulug'bek (4 ta) singari tarixiy shaxslarga bag'ishlangan.

Ma'lumki, Xalil Sultonning hukmronlik qilgan davri 1405-1409-yillarga to'g'ri keladi. N.M.Mallayev bu qasida 810 hijriy yilda yozilganini, bu vaqtda shoir 30 yoshlarda bo'lganini taxmin qiladi. Arslon Xo'ja Tarxon Ahmad Yugnakiyning „Hibatul-haqoyiq" asarini ko'chirtirgan shaxs sifatida tarixda qolgan. Bu voqea 1444- yilda Samarqandda bo'lgan edi. Mirzo Ulug'bekning hayotiga oid sanalar esa 1394–1449- yillarni o'z ichiga oladi. Agar qasida yozishning ancha murakkabligini, buning uchun muayyan ijodiy tajriba zarurligini e'tiborga olsak, Xalil Sultonga bag'ishlangan qasida yozilgan paytlarda (1405—1409-yillar) Sakkokiyning qalami anchagina charxlanganini ko'rish mumkin. Demak, Sakkokiy XIV asrning ikkinchi yarmida, ehtimol, oxirgi choragida tug'ilgan.

Navoiy „Majolisun nafois" asarida uning Movarounnahrda ekanligini aytadi. Fikrini davom ettirib, „Samarqand ahli onga ko'p mu'taqiddurlar (e'tiqod qo'rganlar) va bag'oyat ta'rifin qilurlar", deb yozadi. Demak, shoir ko'proq Samarqandda yashagan va samarqandliklarning sevimli shoiri bo'lgan.

Navoiy shoirning qasidachiligi haqida ma'lumot bermaydi. Jumladan, Navoiy o'z ustoz Lutfiyning ham 4 ta turkiy madh qasidasi borligi haqida ham yozmaydi. Sakkokiyning she'rlarida Ulug'bek vafotiga oid ma'lumot uchramaydi. Shunga ko'ra, u Ulug'bek o'limidan oldin vafot etgan bo'lishi kerak, degan taxminlar bor. Chamasi, Samarqandda uning ta'rifi juda ham baland bo'lgan.

Sakkokiy faqatgina Samarqandda yashamagan. Chunki uning ayrim qasidalari Arslonxo'ja Tarxonga bag'ishlangan. Arslonxo'ja Tarxon esa, Turkiston shahrining shimoli-sharqiy qismida joylashgan, hozirda xarobalari saqlanib qolgan Savron shahrining hokimi bo'lgan. Shoirning tarjimaiy holiga oid o'z asarlaridan va zamondoshlari xotiralaridan kelib chiqadigan ma'lumotlar shulargina, xolos.

Sakkokiy adabiy merosi.

Sakkokiy she'rlari devon holida yetib kelgan. Bu devonning turli davrda ko'chirilgan bir necha nusxalari bor⁶¹. Lekin, mutaxassislarning fikriga qaraganda, ularning birortasi ham to'liq emas. „Alifdan „nun" gacha bo'lgan harflar, so'ng „vov" bilan tugallanuvchi g'azallar yo'q va bularning taqdiri noma'lum. Shu tariqa, uning o'n bir qasidasi va qirqtacha g'azali yetib kelgan. Jami qasidalar 407 bayt yoki 814 misrani tashkil qiladi [7]. Lekin shu saqlanib qolgan asarlarining o'zi ham uning anchagina yuksak she'riy iqtidoridan dalolat beradi.

Sakkokiy qasidalari o'z davrida Samarqand va Turkistonda bo'lgan voqealar, tarixiy hodisalar, Ulug'bek Mirzoning adl-u saxosi, bu davrdagi mamlakat farovonligi va o'zining ahvolidan hikoya qiladi. Sakkokiy g'azallarining bosh mavzusi – muhabbat. Shoir yorini haroratli so'zlar bilan ta'rif etadi. Uning husnini hech narsaga qiyos eta olmaydi. Uning yuzi, qosh-u ko'zi jahondagi barcha narsalardan go'zal. Uning qaddi-qomatini hech bir sarvga qiyoslab bo'lmaydi. U mukammallikka timsoldir. Shu tariqa, yuz– gul, ko'z–ohu ko'zi qiyoslari shoir she'rlarida ajib bir manzara yaratadi:

Yuzungni ko'rsa, qilur gul o'zini yuz pora,

Xo'tan yozisida ohu ko'zungdin ovora.

Yor shu qadar suluvki, gul uning yuzini ko'rsa, uyat va nomusdan, o'zini pora-pora qiladi. Ko'zlarining chiroyi uning go'zal ko'zlariga teng kelolmaganidan ohular Xo'tan sahrolarida ovora-yu sarson kezib yurishibdi. Atoyida gul xijolat bo'lib, uyatdan qizargan edi, bu yerda u o'zini pora-pora qilmoqda. Atoyida „ohulayn (ikki ohusifat) ko'zlar" edi. Sakkokiya ohuning ko'zi yor ko'zi oldida muqoyasaga chiday olmagan sabab, u Xo'tan sahrosida yuribdi. Nega Xo'tan sahrosi? Chamasi, bir vaqtlar Adanda dur, Badaxshonda la'l ko'p bo'lganidek, Xo'tan sahrolarida ham ohu–kiyiklar serob bo'lgan

⁶¹ Sakkokiy devonlaridan birining fotonusxasi 1993-yil E.Umarov tomonidan AQSHdan olib kelingan. Asl nusxa Britaniya muzeyida saqlanadi. Bu nusxa "Devon"ning so'nggi kichik qismidir. (YTA, 1993, №5 – 72-74-6.)

ko`rinadi. Chunki bu o`xshatish mumtoz adabiyotda juda qadimdan keladi. Yor og`zining ta`rifi undan ham g`aroyib:

Ko`ngul shakar bikin og`zing ko`rub adam bo`ldi,

Ayitmading bir og`iz: Ey, faqiri hech kora.

Atoyida og`iz kichikligi, uni ko`rmoqchi bo`lib, qidirib topmadim, degan mubolag`ali kichraytirish bilan berilgan bo`lsa, Sakkokiyda bu tasvir yanada kuchaytiriladi. Avvalo, bu yerda yor og`zi – shakar og`iz. Ikkinchidan, uning kichikligini „yo`q“ darajada deb, ta`riflash shoir uchun juda sodda, odmi tuyuladi.

Shu sababli, u tashqi ko`rinishni qo`yib, ruhiyatga urg`u beradi. Uning yordamida manzara yaratmoqchi bo`ladi. Ya`ni: ko`ngul shakarday og`zingni ko`rib, o`zini yo`qotdi – „adam bo`ldi“. Demak, birinchidan, oshiq yorning shakar og`zini ko`rdi-yu, ko`ngli ketdi. Ikkinchidan, „adam“ so`zining og`iz bilan yonma-yon ishlatilishining o`zidayoq, she`rxonda muayyan fikriy silsila hosil qiladi va og`iz g`oyat kichikligini o`z-o`zidan anglatib turadi.

Bale, bu ranj-u baloni men ixtiyor etdim,

O`zumga ishini o`zum qildim, emdi ne chora?!

Oldingi ikki baytda tashbih (o`xshatish) yetakchi o`rinda edi. Bu ikki satrda murakkab o`xshatish va sifatlashlar yo`q. Lirik qahramon bu balo va mashaqqatni o`z ixtiyori bilan zimmasiga olganini, o`ziga o`zi qilganini, endi chora topolmay turganiga samimiy iqrorligi bilan ko`ngilni rom qiladi. Mana shu samimiylik, e`tirof, kishini o`ziga bog`lab oladi.

To`rtinchi baytdagi oshiq holati tasviri yorga murojaat yordamida yoritiladi:

Ko`zum yoshig`a nazar qil, ko`ngul bo`lur ravshan,

Ey sarvinoz, oqar suvg`a qilsa nazzora.

Oshiqning: „Ey sarvinoz, sen mening ko`z yoshlarimga bir nazar sol. Oqar suvga qarasa, ko`ngil ravshan bo`ladi, deydilar-ku“,— tarzidagi murojaatida yorga intizorlik yo`lida uning ko`z yoshlari ariqdagi oqar suv misoli to`kilgani ta`sirli ifodalangan. Bu o`rinda, birinchidan, tashbihning ifrot (o`ta mubolag`ali) ko`rinishidan foydalanilgan. Ikkinchidan, shoir unga monand ravishda „Oqar suvga qaralsa, ko`ngil ravshan bo`ladi“, – degan chiroyli bir maqolni ishlatyapti. Maqol ham yor (manzura)ni o`z ahvolidan ogoh qilish, ham undan iltifot kutish (ko`ngil ravshan bo`lishi) umidini anglatmoqda. Irsoli masal san`ati bu yerda juda qo`l kelgan.

Sakkokiy she`riyati, yuqorida ko`rganimizdek, u qadar sodda emas. Quyuq tasvirlar, ko`p qavatli o`xshatishlar tez-tez uchraydi: „Ey jon“ radifli g`azaldan quyidagi baytni ko`raylik:

Agar Rum ahlini zulfung habashning askarin solsa,

Ko`ngul ilginda ul soat topilmas hech omon, ey jon.

Yuzaki qaraganda, Rum viloyatiga habash askarlarf kiritilsa, tirik bir jon qolmaydi, deyilayotgandek tuyuladi. Lekin mumtoz she`riyat bilan ozgina tanish bo`lgan kishi bir qarashdanoq gap yuz bilan soch haqida ketayotganligini fahmlaydi. Chunki mumtoz adabiyotda rum oq rangni, habash esa, o`z

ma'nosida qora tanli millatni anglatga, ko'chma ma'noda qora rangni anglatadi. Demak, baytning asosiy ma'nosi: Agar oq yuzingga qora sochlaring yoyilga, o'sha soatdayoq ko'ngil mag'lub bo'ladi.

Mazkur g'azalning vazni ham yaxshi tanlangan. Turkiy g'azalda ko'p uchraydigan hazaj bahrida. Hazajning ham sakkiz ruknli solim (to'la) vaznida:

Agar Rum ah/lina zulfung/ habashning as/karin solsa,

v — — — |v — — — |v — — — v — — —

Mafoiylun mafoiylun mafoiylun mafoiylun

Ko'ngul ilgin/da ul soat /topilmas hech/ amon, ey jon.

Mafoiylun mafoiylun mafoiylun mafoiylun

Sakkokiy kundalik hayotiy hodisa va tabiiy jarayonlardan foydalangan holda favqulodda badiiy manzaralar chizishga mohir. Chunonchi:

Yuzungni qilur toza ko'zum yoshi-yu ohim,

Gul toza bo'lur topsa bale ob-u havoni

tarzidagi tasvir shoir nazarining o'zgachaligini ko'rsatadi. Chindan ham g'azal matla'sida yorning gul yuzli ekani aytilgandi. Shu obraz butun asar davomida rivojlanirib borildi. Toza havo olib, tiniq suvga qonib o'sgan gul toza bo'lgani kabi, oshiq to'kkan ko'z yoshlar-u urgan ohlar sababli yor yuzi bu qadar toza hamda tiniq ekani tasvirlanadi.

Shoirning „Kim ermas ul oy muhtalosi" deb boshlanadigan g'azalida ham oshiq iztiroblari, visol ilinji, hijron azobining quyuq tasviri berilgan. Lirik qahramon ko'ngil qo'ygan chog'dayoq muhabbat dardidan „o'lmakdan o'zga davo" yo'qligini biladi. Lekin ko'ngil dardiga chora yo'q. Unga buyurib bo'lmaydi. Sakkokiy g'azalidagi yor – shunchaki mavhum obraz emas, balki aniq jonli odam. Shu bois shoir uning millatini ham ko'rsatib yozadi:

Kim ko'rsa aning yuzini aytur,

Ne turfa erur bu turk balosi?

Mumtoz adabiyotda turk so'zi millat nomidari tashqari go'zal, tezkor ma'nolarini ham anglatgan. Shoir so'zdagi ana shu ichki qo'shimcha imkoniyatdan mohirona foydalanadi. Ma'shuqa go'zalgina emas, balki turkcha qo'shiqlar aytuvchi iste'dod egasi ham. Bu hol g'azaldagi:

Turkona ir irlag'uncha oning, Kuydurdi meni yalay-bulosi

satrlaridan anglashilib turadi. Shoir turk qo'shiqlarining xususiyatlarini yaxshi biladi va ma'shuqa siyratini ifodalashda undan o'rinli foydalanadi. Ehtimol, „yalay-bulo" „yal-yali", „alyor" kabi misralar so'ngida keluvchi qo'shiqqa muayyan zarb, ohang beradigan so'zlardan bo'lgandir.

Sakkokiyning tasviriga ko'ra ma'shuqaning yuzi shu darajada go'zalki, tiniqligi bilan maqtanadigan ko'zgu qizning yuzini ko'rgach, o'zining safosi - tiniqligi yo'qligiga iqror bo'ladi. Shoir bu baytda qiz bola ruhiyatini puxta bilishi va hayotiy detallardan chiroyli tamsillar yarata olishini namoyish etgan. Ma'lumki, qizl bola oynaga qarashni xush ko'radi. Yana ham ma'lumki, kundalik turmushda ishlatiladigan narsalar ichida oynadan tiniqroq buyum yo'q. Qiz yuzi tiniqligi bilan ko'zgu ravshanligi bu qadar o'rinli

chog'ishtirilgan va yuqori badiiy natijaga erishilgan holatlar mumtoz she'riyatda ham unchalik ko'p emas.

Turkiy qasidachilik taraqqiyotida Sakkokiyning o'rni.

Sakkokiy faqat g'azallari emas, qasidalar bilan ham shuhrat topdi. Uning bizga ma'lum o'n bir qasidasidan to'rttasi Ulug'bekka bag'ishlangan. Qolganlari Xalil Sulton, Xo'ja Muhammad Porso, Arslonxo'ja Tarxonlar haqida. Jumladan, Ulug'bek haqidagi „Jahondin ketti tashvishi" deb boshlanadigan qasidasida shoir Mirzo Ulug'bekning taxtga chiqishini muborakbod etadi, hukmdor shaxsiyatidagi adolat-u jangchilik jihatlari tavsifiga alohida e'tibor qiladi. Uning ovozasini „Sulaymoni zamon"ga, adolatini „No'shiravon"ga, mehribonligini „ato"ga qiyos etadi. Birso'z bilan „shohi dono" deb ta'riflaydi. Shoir quruq maqtash yo'lidan bormay, tuyg'ularini obrazli tarzda ifodalashga intiladi:

Kerak jon bulbuli tun-kun navodin tinmasa har dam,

Chu do'stlariga xurram yoz, adulg'ar xazon keldi.

Jon bulbuli kecha-kunduz sevinchni kuylab charchamasligi kerak, negaki, jonga rohat zamon keldi. Shohning tarafdorlariga to'kin yoz kelgan bo'lsa, dushmanlariga avji xazon — kuz kelganligi o'ta ta'sirli yo'sinda tasvirlangan. Shoir elning farovonligi hukmdorga bog'liqligini mumtoz turk she'riyatida shakllangan an'anaga asoslangan tarzda ifoda etadi:

Raiyat qo'y erur, sulton anga cho'pon yo bo'ri,

Bo'ri o'lga-yu qo'y tingay, chu Musotek shubon keldi.

Yomon, zolim sftioh – o'z fuqarolariga go'yoki bir bo'ri. U o'lmay, qo'yga omonlik bo'lmaganidek, shoh ham taxtdan ketmaguncha tasarrufidagilarga tinchlik bermaydi. Ulug'bek Mirzoning taxtga o'tirishi bo'rining o'limi va qo'ylarga, ya'ni elga rahmdilligi bilan mashhur Muso alayhissalomdek kishining cho'ponlik qilayotganligiga o'xshatiladi.

Sakkokiy Ulug'bekdagi oliyanoblik sifatleri tasodifiy bo'lmay, uning qonida mavjudligini tasvirlaydi. Qasidaning ayrim o'rinlari tarixiy voqelikni aks ettirish, o'z davridagi hodisalar yuzasidan qimmatga ega ma'lumotlar berishi hamda hukmdorlarning o'zaro munosabatlarini aks ettirishi jihatidan ham ahamiyatlidir:

Suyunsun xisravi oliy guhar sulton Ulug'bekkim,

Shahanshoh Shohruhbektek shohi xisrav nishon keldi

baytida yosh shohning taxtga o'tirishi marosimiga shahanshoh Shohruh kelganligi ko'rinib turadi.

Sakkokiy shunchaki madhiyabozlik qilmaydi, Ulug'bekni shoh bo'lgani uchungina ulug'lash, uning shaxsiga xos bo'lmagan sifatlarni ko'pirtirish yo'lidan bormaydi. Aksincha, qasida qahramoni shaxsiga doir fazilatlarini g'oyat sinchkovlik bilan ko'radi va uni xotirada qoladigan tarzda aks ettiradi. Eng muhimi, qasidaga odil shoh haqidagi orzularini o'ta samimiy yo'sinda singdira olgan. Shoir Ulug'bek Mirzo shaxsiyatidagi asosiy fazilat - adolatparvarlikni bo'rttirib ko'rsatishga harakat qiladi:

Salotin dunyoga ko'p keldi-yu kechti, seningtek bir,

Falakning gar tili bo'lsa ayitsunkim, qachon keldi?

Sakkokiy yangi shohning adolatpeshaligiga nafaqat odamlar, balki falakni guvoh qiladi. Zero, falak yolg'on gapirmaydi. Shoir ko'pchilik temuriylar singari Mirzo Ulug'bekning ham jangchilik, lashkarboshilik salohiyatiga egaligini, savash paytida sherdil bo'lib ketishini mahorat bilan ko'rsatadi. Bunda u mubolag'adan ustalik bilan foydalanadi:

Qilich yashnatsang urushta, aning qay shu'lasin dushman,

Ko'rub aytur qamug': „Hay-hay, qoching, barqi yomon keldi“.

Qasidada Sakkokiy o'zining Mirzo Ulug'bekdan lutf kutayotga-nini ham nazokat bilan, ham juda o'ziga xos yo'sinda ifoda etadi:

Shaho, lutfingni topqom deb duochi banda Sakkokiy,

Belin joni bilan bogiab, bu xizmatg'a ravon keldi.

Shoirning mahorati shundaki, u she'rdagi ifodani kuchaytirish uchun xalq iboralaridan foydalanibgina qolmay, ularga o'zgartirishlar kiritib, boyitadi. Odatda, xizmatga shaylik belga belbog', oshib borsa, qamish bog'lash orqali ifodalanardi. Sakkokiyning yangi shohga xizmat qilish istagi shunchalar kuchliki, uni yuqoridagi timsollar yetarlicha ifodalay olmaydi. Shuning uchun ham shoir belini jon bilan bog'laganligini tasvirlaydi. Bunday tasvir, albatta, o'quvchilar yodida qoladi.

Inson tuyg'ularining nozik jihatlarini payqash va aks ettirishga mohir Sakkokiy o'z davrida Yaqin va O'rta Sharqda keng tarqalgan qasida janrini mumtoz adabiyotimizda samarali qo'llab, uning ajoyib namunalarini yaratdi. Bir qator tarixiy shaxslarga doir hayotiy va badiiy ma'lumotlar qoldirdi.

Nazorat uchun savollar:

1. Sakkokiyning hozirgi o'zbek tili va dabiyotiga qo'shgan hissasini tushuntirib bering.
2. Tamsil qanday san'at?
3. She'riy asarlar jozibadorligini oshiruvchi vositalarni ayting.
4. Qasida nima?
5. Sakkokiy ijodidagi xalqchilik xususiyatining sababi nima deb o'ylaysiz?

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Vohidov R., Eshonqulov H. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. – T., 2006.
2. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т., 1981.
3. Муаллифлар. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик.. – Т.: Fan, 2001.
4. Adizova I. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. - Toshkent: 2006.
5. Orziqulov N. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. - Toshkent: 2007.
6. Adabiyot. (Akademik litsey 1-kurs o'quvchilari uchun darslik). – T., 2000.
7. Ҳасанова М. XV аср биринчи ярмида қасидачилик анъанаси // ЎТА, №1, 2013. – 59-61-бетлар.

GADOIY HAYOTI VA IJODI

Reja:

1. Gadoiy hayoti va ijodining o'rganilish tarixi.
2. Gadoiyning ijodiy merosi.
3. Gadoiy she'riyatining mavzulari, mundarijasi
4. Gadoiy she'riyati janr xususiyatlari.

Tayanch so'z va iboralar: *zullisonayn, tamsil, irsoli masal, tanosib, tuyuq, radif, g'azal*

«Huloguxon zamonidin, sultoni sohibqiron Temur Ko'ragon zamonidin farzandi xalafi Shohruh Sultonning zamonining oxirigacha turk tili bilan shuaro paydo bo'ldilar. Va ul hazraining avlod va ahfodidan ham xush tab' salotine zuhurga keldi: shuaro Sakkokiy va Haydar Xorazmiy va Atoiy va Muqimiy va Yaqiniy va Amiriy va Gadoiydeklar».

Alisher Navoiy

Gadoiy hayoti va ijodining o'rganilish tarixi.

XV asr arafasida o'zbek tilida asar yozishga bo'lgan ishtiyoq yanada kuchaydi. Alisher Navoiyning yuqoridagi fikrlari buning yorqin dalilidir. o'zbek adabiy tilining taraqqiyotiga o'z ijodi bilan katta hissa qo'shgan adiblar orasida Gadoiy ham bor.

Gadoiyning haqiqiy nomi hozircha ma'lum emas. Bu adib hayotiga oid tarixiy-adabiy ma'lumotlar ham juda kam. Alisher Navoiyning «Majolis un-nafois» hamda «Mahbub ul-qulub» asarlarida Gadoiy haqida ayrim qaydlar uchraydi, xolos.

Faxri Hirotiyning «Radoyif ul-ash'or» nomli tazkirasida Gadoiyning fors-tojik tilida yaratilgan g'azali uchraydi. Bu adibning ikki tilda ijod etgani zullisonayn shoir bo'lganligidan dalolatdir.

Alisher Navoiy Gadoiy ijodiga yuqori baho beradi. Uni turkiyo'g'y adiblar orasida alohida hurmat va e'tiborga sazovorligini uqtiradi.

«Majolis un-nafois» tazkirasida shunday yozadi:

«Mavlon Gadoiy turkiyo'g'ydur, balki mashohirdindur. Bobur Mirzo zamonida she'ri shuhrat tutti, bir navi aytur va uning mashhur matla'laridin biri budurkim:

Ohkim, devona ko'nglum muftalo bo'ldi yana, Bu ko'ngulning ilgidin jonga balo bo'ldi yana.

Mavlononing yoshi to'qsondin o'tibdur. Bu matla' 3.ningdurkim:

Dilbaro, sensiz tiriklik bir baloyi jon emish, Kim aning dardi qoshida yuz o'lum hayron emish».

Ushbu parchadagi ikki holat alohida e'tiborga molik:

1) Gadoiyning yashagan davri haqidagi ma'lumot. Demak, Gadoiy Abulqosim Bobir Mirzo zamonida yashagan, ijod qilgan. U 1452–1457-yillarda hukmronlik qilgan;

2) adibning yoshi haqidagi ma'lumot.

Ma'lumki, «Majolis un-nafois» hijriy 807- (milodiy 1491 – 1492) yilda tuzilgan. Agar shu paytda Mavlono Gadoiyning to'qson yoshlarda ekanligini nazarda tutsak, adib taxminan XV asr boshlarida tug'ilgan bo'ladi.

Gadoiyning ijodiy merosi. Gadoiy she'riyatining mavzulari, mundarijasi

Gadoiy devon tuzgan shoir. Uning devonida g'azallar asosiy o'rin tutadi.

Shuningdek, unda mustahzod, qit'a janrlarining namunalari mavjud. G'azallar 4, 5, 6, 7, 8, 9 baytlardan iborat bo'lib, eng ko'p uchraydigan turi 7 (131 ta) hamda 5 (74 ta) baytli g'azallardir.

XV asr adabiyotida tasavvufona g'oyalarning kuchayib borayotganligi seziladi. Bu hol adibning taxallus tanlashiga ham o'z ta'sirini o'tkazgan bo'lsa ajab emas.

Tasavvufdagi naqshbandiylik oqimi kamtarona, ammo faol hayotni targ'ib etadi. Faqirlik va fano bu oqimning aqidasi edi. Adib ana shu nuqtayi nazardan kelib chiqib, o'z taxallusini tanlagan. Devonda bu taxallus ikki xil shaklda qo'lanadi:

Holi zorimga nazar qilgin zakoti husn uchun,

Lutf-u ehson ko'rsa sultondin ne bo'lg'ay bir Gado?

Dastgir o'lgung yo'q, ey sulton, Gadoiy xastag'a,

Har necha qilsa qaro yerdek oni g'am poymol.

Gadoiy g'azallarida dunyoviy mavzular bilan bir qatorda, ishq-muhabbat tarannumi, inson ruhiy kechinmalari tasviri asosiy o'rinda turadi:

Qosh-u ko'zingdin shikoyat qilsam, aytur kirpukung:

«Ayb emastur bir-bir ustinda kelur, kelsa balo».

Yor go'zalligi ta'rifiga bag'ishlangan ushbu baytda zamonaning o'ziga xos tavsifi ham berilmoqda. «Baloning ustiga balo kelishi» Gadoiy yashagan zamon uchun odatdagi hol edi. Nozik qochirim shaklidagi bu ifoda g'azalning ijtimoiy-estetik ahamiyatini juda oshirib yuborgan.

Boshqa bir baytdagi adibning «Falakka yetdi ohimning tutuni» satri «Mohi paykar»ga oshiq aytayotgan so'zgina emas, balki XV asr kishisining o'z zamoniga bergan bahosi hamdir.

Gadoiy she'riyati janr xususiyatlari.

Gadoiy lirik tasvirning benazir ustasi bo'lgan. Shoir tomonidan chizilgan lirik lavhalar mo'jaz va ixchamligi, ta'sirchan va betakrorligi bilan ajralib turadi.

Bahor ta'rifi Yusuf Xos Hojib va Rabg'uziylardan boshlab yozma adabiyotimizda mustahkam o'rin oldi. Gadoiy ham bu an'anani ijodiy davom ettirdi:

Yoz fasli el bori bu lazzat-u ishrat bila, Yolg'uzun men muftalo dard-u g'am-u mehnat bila.

Lirik qahramon uchun bahor (yoz) o`z ruhiy holatini ifodalash uchun bir vosita. Bahor har bir kishi uchun ham, hamma (el) uchun ham «lazzat-u ishrat» qiladigan payt. Yolg`iz lirik qahramon bundan benasib. Bu ko`tarinki kayfiyat unga yot. Chunki u «dard-u g`am-u mehnatga muhtalo».

Ana shunday qiyos keyingi baytlarda ham davom ettiriladi:

Xalq xush gulgashet etarlar g`unchateg o`yriab-qulub,

Kunji mehnatdur dag`i men yigia-yu hasrat bila.

Yoki:

Yana yoz bo`ldi-yu topti bo`ston nash`-u namo,

Ey nasimi ruhparvar, xayra maqdam, marhabo.

Bahorning kelishi har qanday ko`ngilga ham huzur, qu-vonch va shodlik baxsh etadi. Ayniqsa, hassos ko`ngil egalari bundan ayricha bir lazzat tuyadilar. Ayni shu paytda ko`ngilga yaqin odam bilan yonma-yon bo`lish yanada yoqimlidir:

Emdi xushtur mohpaykarlar bila gulgashtkim,

Bog`i rizvonteg chaman bo`ldi latif-u jonfizo.

Gulgashet – gul sayli. Gul saylining o`zi ko`ngilga rohat bag`ishlaydi. Ammo ilk bahordagi gul sayri mutlaqo o`zgacha. Adib shuning uchun ham «Emdi xushtur» demoqda. Bu ayni paytda mohi paykarlar bilan yonma-yon bo`lishni anglatadi.

Ammo lirik qahramon gulgashtda ham «vasli dilbardan yiroq»:

Ush munungtek faslda men vasli dilbardin yiroq,

Asr-u zulm o`lgay, ilohiy, tutmasun tengri ravo.

Qish bilan bog`liq xotira «g`ubori xotirim» tashbehi bilan ifodalanmoqda. Shunga ko`ra, bahorga yetishmoq shukur boisidir:

Garchi bor erdi burun andak g`ubori xotirim,

Shukrilillahkim, muyassar bo`ldi anvoyi safo.

Ana shu kayfiyat oshiq ixtiyorini mahbub – yor «ilgiga – qo`liga topshirishga» imkon beradi. Mumtoz adabiyotimizdagi barcha oshiqqlarga xos bo`lgan fidoyilik bu yerda ham namoyon bo`ladi:

Xoh o`ltur, xoh tirguz, ixtiyor ilgingdatur,

Ul sening noz-u itobingga mening jonim fido.

Gadoiy she`riyatida ishq, oshiqlik tavsifi asosiy o`rin tutadi. Quyidagi g`azal ham shu mavzuda:

Ohkim, devona ko`nglum muhtalo bo`ldi yana,

Bu ko`ngulning ilkidin jong`a balo bo`ldi yana.

Ko`ngil «devona», u muhtalolik bilan mashhur. Muhtalo-likning tagida esa dard bor. Dardga muhtalolik haqiqiy qalb-ning, haqqa tashna qalbning xislati.

Gadoiyning mahorati shundaki, u oshiqona she`r misralari orasiga ijtimoiy hayot haqidagi qarashlarini g`oyat ustalik bilan singdirib yubora oladi:

Do`sttin oyirdi bu charxi jafogustar yana,

Ey darig`o, hojati dushman ravo bo`ldi yana.

Ha, bu charx – jafogustar. Chunki u do'stdan ayiradi. Ayni shu hol dushmanning hojati ravo bo'lganini ham anglatadi. Shuning uchun ham lirik qahramon «Ey darig'o» deb oh urishga mahkum.

Bahor chog'idagi eng muattar epkin – abir ham yor' zulfi oldida ip esholmaydi. Ungataassub qilish xatolik, xolos:

Chini zulfindin dam urmoqlik ne nisbat, ey abir,

Bu kinoyat bori sendin, bas, xato bo'ldi yana.

Bularning barchasi bahor faslida – Navro'z ayyomida sodir bo'lmoqda. Bahor yaxshi kayfiyat, ko'tarinki ruh, ayni paytda ertangi kunga nisbatan beg'ubor umid uyg'otadi. Gadoiy ; ham ana shu ruhni ta'kidlaydi:

Shod bo'lg'il, ey Gadokim, maysumi navro'zcfe, –

Gulbuni ummed bobargu navo bo'ldi yana.

Gadoiy she'riyatida inson qalbidagi nozik kechinmalar juda ustalik bilan tasvirlanadi. Bu tasvirlar to hanz ko'ngillarimizni hayratga solaveradi.

Nazorat uchun savollar:

1. Gadoiy nima uchun shu taxallusni tanlagan deb o'ylaysiz?
2. Gadoiy qaysi adiblar bilan zamondosh bo'lgan?
3. Alisher Navoiyning Gadoiyga munosabati haqida gapirib bering.
4. Gadoiy she'rlaridagi asosiy mavzular haqida gapirib bering.
5. Adibning badiiy mahorati haqida nimalar deya olasiz?

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Vohidov R., Eshonqulov H. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. – T., 2006.
2. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т., 1981.
3. Муаллифлар. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик.. – Т.: Fan, 2001.
4. Adizova I. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. - Toshkent: 2006.
5. Orziqulov N. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. - Toshkent: 2007.
6. Adabiyot. (Akademik litsey 1-kurs o'quvchilari uchun darslik). – T., 2000.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Асланова Х. Гадоийнинг форсий газали//Шарк юлдузи, 2013,№1. – 154-157-б.

LUTFIY IJODI

Reja:

1. Lutfiyning ijodiy faoliyati.
2. Lutfiy va Navoiy munosabatlari.
3. Lutfiy lirikasi, janr xususiyatlari. Turkiy she'riyatda tuyuq janrining takomili.
4. Lutfiy she'riyatida badiiy mahorat. Lutfiyga nisbat berilgan asarlar.

Tayanch soʻz va iboralar: *zullisonayn, tamsil, irsoli masal, tanosib, tuyuq, radif, gʻazal, tuyuq, “Yusuf va Zulayho”, Ami Temur, “Zafarnoma”*

Lutfiyning ijodiy faoliyati.

Oʻzbek mumtoz adabiyoti tarixining Alisher Navoiygacha boʻlgan davridagi eng yirik siymolaridan biri Mavlono Lutfiydir.

U haqida “Majolis un-nafois”, “Xutbayi davovin”, “Muhokamat ul-lugʻatayn”, “Holoti Pahlavon Muhammad”, “Badoyiʼ ul-bidoya” asarlarida, shuningdek, D.Samarqandiyning “Tazkirat ush-shuaro”, Xondamirning “Habib us-siyar”, “Makorim ul-axloq”, Abdulla Kobuliyning “Tazkirat ut-tavorix”, Shamsiddin Somiyning “Qomus ul-aʼlom”, Vosihning “Majmuay manzum va mansur”, Shayx Ahmad Taroziyning “Funun al-balogʻa” kabi manbalarda maʼlumotlar uchraydi.

Lutfiyning asl nomi Lutfulladir. U 1366- yilda dunyoga kelgan. Taroziy Lutfiyni «Shoshiy» degan. Bu ishoradan adibning Toshkentda tugʻilgani maʼlum boʻladi. U uzoq yashagan tabarruk siymolardan biridir. Bu haqda Alisher Navoiy «Nasoyim ul-muhabbat» asarida shunday yozgan: «Toʻqson toʻqquz yoshida olamdin oʻtdi, qabri Dehikanordadur. oʻz maskani erdi». Dehikanor Hirot yaqinida boʻlgan.

Sulton Ibrohim Mirzo zamonidagi (hijriy 860) voqealarni eslab, Alisher Navoiy oʻsha davrlarda ayniqsa, Lutfiy sheʼrlarining shuhrat topganini qayd etadi va eng mashhur gʻazallarining matlaʼlarini keltiradi. Navoiy Lutfiyning oʻziga nisbatan katta muhabbati borligini eslatadi: «Bu faqir borasigʻa koʻp iltifoti bor erdi va fothalar oʻqur erdi». “Majolis un-nafois”da shoir 99 yil umr koʻrgani, hayoti soʻngida forsiyda “Oftob” radifli gʻazal yozgani, Mavlono Shahobiddin Xiyoboniy qoshida soʻfiylik tariqatidan tahsil olgani haqida maʼlumotlar berilgan

Lutfiy va Navoiy munosabatlari.

Xondamir «Makorim ul-axloq» asarida Lutfiyni Navoiygacha turkiy tilda ijod qilgan eng yirik shoir sifatida taʼriflaydi. Uning hassos qalbi va oʻta kamtarinligini taʼkidlab, bir voqeani eslatadi.

Yosh Alisher Lutfiy huzurida ushbu matlaʼ bilan boshlanadigan gʻazalni oʻqiydi:

Orazin yopqach, koʻzumdin sochilur har lahya yosh,

Bo'ylakim paydo bo'lur yulduz, nihon o'lg'och quyosh.

«Mavlaviy janoblari, – deb yozadi Xondamir, – bu ravshan va yorqin g'azalni eshitib, hayronlik dengiziga tushdi va shunday dedi: «Qasam tangrigaki, agar mumkin bo'lsa edi, men o'zimning fors va turk tillarida aytgan o'n ikki ming baytimni shu g'azalga almashar edim. Va shunday bo'lgan taqdirda men o'zimni katta maqsadga erishgan hisoblar edim».

Bu yerda shoir ijodining hajmi 12 ming bayt, demak 24 ming misra ekanligi haqida ham eslatma mavjud. Demak, shoirning bundan ham ko'proq ijod qilganini taxmin etish mumkin. Chunki bu voqea Navoiyning juda yosh paytiga to'g'ri keladi. Vaholanki, Lutfiy olamdan o'tganida Navoiy 24 yoshda edi.

Lutfiy iste'dodli shoir va nozik didli tarjimon ham bo'lgan. U Sharafiddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma» asari tarjimasini boshlab qo'ygan edi.

Lutfiy lirikasi, janr xususiyatlari. Turkiy she'riyatda tuyuq janrining takomili.

Adibning ikkita devoni bizga qadar yetib kelgan. Devon muayyan tartibga, asosan, radif va qofiyalarga rioya etgan holda alifbo sirasi bilan tuzilgan to'liq she'rlar to'plamidir. Bizga qadar yetib kelgan devonlarda 372 g'azal, 3 qasida, 115 to'rtlik, 60 fard va ruboiy, tuyuq, qit'a kabi janrlar uchraydi.

Lutfiy g'azaliyotidagi asosiy mavzu – ishq. Adib tasvi-ridagi oshiq – saodat timsoli. U o'z ishqiga mahbubining ham to'la ishonishini istaydi:

Sensan sevarim, xoh inon, xoh inonma,

Qondur jigarim, xoh inon, xoh inonma.

Ayriliqdagi oshiq uyqu, orom nimaligini bilmaydi. U tunlarni tonglarga ulaydi:

Ya'qub bikin ko'p yig'idin qolmadi sensiz,

Nuri basarim, xoh inon, xoh inonma.

«Yusuf va Zulayho» dostonidan ma'lumki, Ya'qubning ko'r bo'lib qolishiga o'z farzandi go'zal Yusufni sog'inib, qo'msab yig'lashlari sabab bo'lgan. Adib shu voqeani eslatib turib, yor sog'inchida haddan tashqari ko'p yig'lash oqibatida «nuri basarim» – ko'zlarimning nuri qolmadi, demoqda.

Yorning oydek yuzi bor. Ammo unga faqat oshiq nazar solishi mumkin. o'zga kishining ko'z tashlashi oshiq qalbini o'rtaydi:

Oy yuzungga ko'z solg'ali o'zga kishi birla,

Yo'qtur nazarim, xoh inon, xoh inonma.

Oxirgi baytda yana tanosib san 'ati kuzatiladi. Shoir o 't, yuz, oltun, siymbar singari ranglarni anglatuvchi o'zaro yaqin hodisalarni ifodalovchi so'zlar orqali nihoyatda go'zal misralarni yaratadi:

Ishq o'tida Lutfiy yuzi oltunni yoshurdi,

Ey siymbarim, xoh inon, xoh inonma.

Oshiq ko'nglidagi ishq uni yor tomon undab turadi. Ammo yorning ma'shuqani ko'rishining har doim ham imkoni yo'q. Ayriliq bu o'tni yanada avj oldiradi. «Lutfiy yuzi oltunni yoshurdi» degan jumalalar hijrondagi kishi

rangiga ishora. Ya'ni sariq rang oltin rangi bo'ladi. Ayni paytda yorga nisbatan, siymbar, ya'ni kumush tanli deb murojaat qilishi ham ushbu ma'noni yanada kuchaytiradi.

«Yoz bo'ldi, kerak ul buti ayyor topilsa» g'azalida mana shu ikki yo'nalish uyg'unlashgan:

Yoz bo'ldi, kerak ul buti ayyor topilsa,

Barcha topilur, bizga kerak yor topilsa.

Lirik qahramon «gul davrida hushyor yurgan odam oqil emas» deb hukm chiqaradi. Buni bahor go'zalligidan bebahra qolgan odam oqil bo'lolmaydi, deb tushunish mumkin.

Lutfiy g'azallarida xalq og'zaki ijodi an'analari ochiq ko'rinadi. So'zlashuv uslubiga xos bo'lgan ohanglar, xalqona ta'bir va qochirimlar fikrimizning dalili bo'la oladi. Uning «Ayoqingg'a tushar har lahza gesu...» g'azali besh baytdan iborat. Uning har bir baytida bittadan maqol uchraydi. Bu hol g'azaining nihoyatda o'qimishli, dilga yaqin, sershira bo'lishini ta'minlagan. Xalq og'zaki ijodiga yaqinlik «Senga ne?» g'azalida ham juda ochiq ko'rinadi:

Dudog'ing ma'dani jondur, dedim, aytur: «Senga ne?»

Qomating sarvi ravondur, dedim, aytur: «Senga ne?»

Lutfiy g'azalchilik an'anasiga ko'plab yangiliklar kirit-gan adibdir. U ilk marta suhbat — dialog usulini bu g'azalning boshidan oxirigacha davom ettirgan. An'anaga ko'ra, g'azalda go'zalning tashqi qiyofasi, husni, latofati madh etiladi. Ammo lirik qahramon qalbidan kechayotgan nozik tuyg'ular ham o'z ifodasini topgan.

Dudog' (lab)ni ma'dani jonga, qomatni sarvga o'xshatish g'azalchilikda ancha oldindan kelayotgan an'ana. Ammo bevosita dialog orqali ma'shuqa xatti-harakatlariga, uning ko'ri-nishi va ma'naviy olamiga doir maiumotlarning berilishi Lutfiygacha deyarli uchramaydi. Ma'shuqa munosabatining savol tarzidagi ifodasi («Senga ne?») birinchi marotaba uchrayotgan hodisa:

Qamar otlig' yuzung olidadur oy bir habashiy,

Dag'i yuzungda nishondur, dedim, aytur: «Senga ne?»

Shoir so'z o'ymlaridan juda mahorat bilan foydalana olgan. Inchunin qamar va oy aslida bir xil tushuncha ifodasi. Yuz qamarga ham, oyga ham o'xshatiladi. Ma'shuqaning javobi esa yana xalqona ohangni esga soladi: Senga ne? — senga nima? demakdir. Bunda o'ziga xos dashnom va tanbeh ham, nozu istig'no ham, bolalarcha xatti-harakat belgilari ham namoyon:

Tafating husni jahoni-yu oning ustidagi

Soching oshubi jahondur, dedim, aytur: «Senga ne?»

Bularning hammasi Lutfiy g'azallarining yuksak badi-iyatini ta'minlovchi turfa omillarni ko'rsatib turibdi.

Garchi bu g'azal 9 baytdan iborat bo'lsa-da, Lutfiy g'azallarining aksariyat qismi 7 baytdan oshmaydi. 5, 6 baytli g'azallar ham anchagina.

Lutfiy tuyuqlari ham nihoyatda yuksak mahorat bilan yozilgan. So'z o'yinlari ularda yorqin ko'rinadi:

Ey ko'ngul, yorsiz senga ne bor, bor,
Qaydakim ul zulfi anbarbor bor.
Chek jafo-yu javr-u nozi borini,
Bir kun o'lg'aykim, degaylar: «Bor, bor».

Birinchi misrada ne bor – nima bor ma'nosida. «Bor»ning yuk, ish ma'nolari ham mavjud.

Keyingi misrada u «mavjud» ma'nosida ishlatilmoqda.

Ko'ngluma har yonki boqsam, dog'i bor, Har necha dardimni desam, dog'i bor, Qilcha tanga bori ishqing yor edi, Bir sori bo'ldi firoqing dog'i bor.

Bu tuyuqda so'z o'yinida «dog'i bor» so'zlari turli holatlarda boshqa-boshqa ma'nolarni ifodalab kelmoqda.

Dastlab, ko'ngilning har yonida alam va qiynoq dog'larining mavjudligi, so'ng bu dardni qancha aytgan bilan yana topilaverishi ta'kidlanmoqda. Oxirgi misrada firoq dog'i (ta'sir)ning o'rni haqida fikr yuritilmoqda.

Tuyuqning asosiy xususiyati bir xil shakldagi so'zni turli ma'nolarda qo'llashdir. Ammo bu so'zning qat'iy o'rni bor: u har doim qofiyada kelishi shart. Buning ustiga tuyuqning o'ziga xos vazni ham mavjud. U, asosan, a-a-b-a shaklida qofiyalanadi. Vazn ohangi foilotun foilotun foilundur:

Char-xi kaj-raf-	tor e-lin-din	yo-za-men
Fo-i-lo-tun	fo-i-lo-tun	fo-i-lun
Chiq-ma-dim hij-	ron qi-shin-din	yo-za-men
Fo-i-lo-tun	fo-i-lo-tun	fo-i-lun
Bir me-ni yor-	liq bi-la yod	et-ma-ul
Fo-i-lo-tun	fo-i-lo-tun	fo-i-lun
Har ne-cha ul	shah-ga qul-luq	yo-za-men
Fo-i-lo-tun	fo-i-lo-tun	fo-i-lun

Lutfiy shaklan ixcham qifalarida ham nihoyatda teran mazmunni qisqa va lo'nda ifodalash mahoratiga ega. Qit'a shaklan g'azalga o'xshasa-da, uning dastlabki ikki misrasi o'zaro qofiyadosh bo'lmaydi. Tuyuq va ruboiylarga xos bo'lgan a-a-b-a qofiyalanish tartibi ham bujanrda uchramaydi. Qit'ada faqat juft misralargina o'zaro qofiyadosh bo'la oladi.

To'ng'a sig'masmen farahdin gul kabi, Kelsa ul sarvi ravon bir-bir mang'a. Muncha yil ketgan bu baxt-u davlatim, Shukrlillahkim, kelur bir-bir manga.

Ushbu qifa ikki bayt, to'rt misradan iborat. Lirik qahramon – oshiq o'z ma'shuqasiga intiladi. Uning bir qadam bosib kelishini orzu qiladi. Shunday hodisa bo'lsa, u bunday baxt-u iqbol, xursandchilik (farah)dan ichiga sig'may ketadi. Bu go'yo o'z to'niga sig'masdan ochilib ketgan gulga qiyoslanmoqda. Lirik qahramon bu o'xshatish bilan kifoyalanmoqchi emas. Unga bu hali kamlik qiladi. Shunga ko'ra u o'xshatishni yana bir pog'ona yuqoriga ko'taradi: Yorning kelishi go'yo ketgan davlatning qaytishiga nisbat beriladi.

Nazorat uchun savollar:

1. Lutfiy nima uchun shu taxallusni tanlagan deb o'ylaysiz?
2. Lutfiy qaysi adiblar bilan zamondosh bo'lgan?
3. Alisher Navoiyning Lutfiyga munosabati haqida gapirib bering.
4. Lutfiy, Sakkokiy, Gadoiy, Atoiy ijodining o'xshash jihatlarini kuzatdingizmi?
5. Lutfiy tuyuqlaridan birini izohlang.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Vohidov R., Eshonqulov H. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. – T., 2006.
2. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т., 1981.
3. Муаллифлар. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик.. – Т.: Fan, 2001.
4. Adizova I. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. - Toshkent: 2006.
5. Orziqulov N. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. - Toshkent: 2007.
6. Adabiyot. (Akademik litsey 1-kurs o'quvchilari uchun darslik). – T., 2000.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Содиқов Қ. Мавлоно Лутфийнинг уйғур ёзувида битилган шеърлари//ЎТА, 2010, №1. – 101-111-б.
2. Qurbonova G. Lutfiyning “Xoh inon, xoh inonma” g'azali tahlili xususida // TAT, №6, 2010. 10-14-b.
3. Nazarova E. Lutfiy ijodini o'rganish tajribasidan // TAT, №6, 2010. 15-21-b.
4. Йўлдошев Б. Лутфий лирикасида “кўнгил” компонентли ибораларнинг қўлланиши ҳақида // TAT, №5, 2010. 37-41-b.

HUSAYN BOYQARO (HUSAYNIY)

Reja:

1. Husayniy lirikasining manbalari. Husayniy va Alisher Navoiy munosabatlariga doir.
2. “Risola” asari va uning mundarijasi.
3. Husayniy lirikasining badiiy xususiyatlari.

Tayanch soʻz va iboralar: *Husayniy, nasr, gʻazal, “Risola”, “karim uttarafayn”, qazoqlik, Shoh Gʻoziy, ramali musaddasi maqsur*

Husayniy lirikasining manbalari. Husayniy va Alisher Navoiy munosabatlariga doir.

Husayn Boyqaro, Husayniy (toʻliq nomi Husayn ibn Mirzo Mansur binni Mirzo Boyqaro) (1438 – Hirot – 1506) – Xuroson hukmdori (1469–1506), shoir. 15-asr oʻzbek mumtoz adabiyotining namoyandaligidan. Temuriylardan Umarshayx mirzoning evarasi. Onasi Feruzabegim temuriylardan Mironshohning nabirasi. Husayn Boyqaro, Bobur taʼriflaganidek, ikki tomonlama ulugʻ («karim ut-tarafayn») boʻlgan.

14 yoshda Abulqosim Bobur saroyiga xizmatga kirgan. 1454 yili Abulqosim Boburning Samarqandga – Abu Said Mirzoga qarshi yurishida qatnashgan. Abulqosim Bobur yengilgach, sulh tuzib, Hirotga qaytgan. Husayn Boyqaro esa onasining tavsiyasi bilan Abu Said Mirzo saroyida qolgan. Koʻp oʻtmay, qamoqqa olingan. Feruzabegim uni qutqarib, Hirotga olib kelgan.

Shoh vafot etgach, Husayn Boyqaro Marv hukmdori Sulton Sanjar xizmatiga kirgan va uning qizi Beka Sultonbegimga uylangan. Sulton Sanjar Husayn Boyqaroni oʻz oʻrniga qoʻyib, Mashhadga yurish qilgan. Bu orada Marvda Husayn Boyqaroga qarshi fitna uyushtirilib, u ovga chiqqanda, shahar darvozalari berkitib olingan. Husayn Boyqaro 1457 yili qishni Marv bilan Xiva oraligʻidagi biyobonda oʻtkazgan. 1458 yilda 300 kishilik qoʻshin bilan Sulton Sanjarning yaqinlaridan Bobo Hasan qoʻshinini yengib, Niso viloyati, soʻng Astrobodni egallagan.

1459 yilda Husayn Boyqaro huzuriga Abdurazzoq Samarqandiy elchi boʻlib kelgan. 1460 yilda vaziyat taqozosi bilan Husayn Boyqaro Astrobodni tashlab chiqishga majbur boʻlgan. Ammo 1461 yil shaharni qaytarib olgan. Shu yil yoz oxirlarida Hirotga yurish qilgan. Biroq Abu Said Mirzoga bas kelolmay, orqaga chekingan, buning ustiga, Astroboddan ham mahrum boʻlgan. Amudaryo orqali Xorazmga oʻtib, Vazir shahriga – Mustafoxon huzuriga elchi yuborib, Abu Saidga qarshi birgalikda kurashishga daʼvat etgan. Lekin elchi kelguncha, uning ogʻasi Pir Budogʻ bilan kelishib, Mustafoxonga qarshi yurish qilishgan, lekin Vazir shahrini ololmay, bitim tuzganlar.

Husayn Boyqaro Adoqqa borib, 1461 yil oxirlarigacha oʻsha yerda qolgan. Adoqda turib, Astrobod, Gurgon va Eronning boshqa tumanlariga

hujumlar uyushtirgan, mag'lubiyatga uchraganida, shu yerdan panohtopgan. Mustafozulmiga qarshi ko'tarilgan isyondan foydalanib, avval Vazirni, 1462 yilda Urganch va Xivani qo'lga kiritgan. Oradan 1 yil o'tmay, Abu Said uni Xorazmdan surib chiqargan. 1463–64 yillarda Urganch, Xiva, Hazorasp, Tirsakni qo'lga kiritgan. Shu yerda kuch to'plab, yana Xurosonga hujum qilgan. Ammo Abu Said qo'shinlari Xivani egallaydi. Husayn Boyqaro uni qaytarib oladi. 1467 yilda yana Urganchni egallaydi. Shu yili u o'zbeklar xoni Abulxayrxondan yordam so'rab, Dashti Qipchoqqa boradi. Xon yordam va'da qiladi, lekin betob bo'lib qolganligi tufayli, bu va'da amalga oshmaydi. 1469 yil martigacha Xorazm va Buxoro o'rtasida sarson-sargardon yurgan Husayn Boyqaro, Abu Said vafot etgach, Hirotni egallab, Samarqanddan do'sti Alisher Navoiyni maxsus yorliq bilan chaqirib oladi va muhrdorlik vazifasiga tayinlaydi. Navoiy do'stini taxtga chiqishi bilan qutlab, unga «Hiloliya» qasidasini taqdim etgan.

1469–70 yillar Shohrux mirzoning avlodlaridan Yodgor Muhammad Mirzo va Abu Said Mirzoning o'g'li Sulton Mahmud Mirzo taxt da'vogarlari sifatida maydonga chiqadilar. Yodgor Mirzoning tarafdorlari, xususan, onasi Poyanda Sultonbegim Hirot ichkarisida zimdan ish olib borgan. 1470 yilning iyulida Husayn Boyqaro qo'shin bilan dushmanga qarshi jangga ketganda, poytaxtda sotqin bek va amaldorlar Yodgor Mirzo nomiga xutba o'qitganlar. Husayn Boyqaro 1 oydan so'ng Navoiyning tadbirkorligi bilan Yodgor Mirzoni qo'lga olib, taxtni qayta egallagan va umrining oxirigacha hukmdorlik qilgan. Saltanatiga Xorazm, Seyiston, Qandahor, Balx, G'aznadan Domg'ongacha bo'lgan yerlar kirgan. Yurak xastaligidan vafot etgan Husayn Boyqaro o'zi qurdirgan madrasa ichidagi maqbaraga dafn etilgan. Hozir maqbara vayron bo'lgan, qabr va uning ustiga o'rnatilgan «Sangi haft qalam» saqlanib qolgan.

Husayn Boyqaro temuriylar orasida ancha shijoatli va ma'rifatli, shariatga qat'iy amal qilgan hukmdor bo'lgan. Husayn Boyqaro Xurosonda hokimiyatni egallagach, asosiy e'tiborni mamlakatda tinchlik, osoyishtalikni qaror toptirish, ichki hududiy nizolar, ziddiyatlarni bartaraf etish va markaziy hokimiyatni mustahkamlashga qaratgan. U o'lkada madaniy-ma'rifiy va obodonchilik ishlarini rivojlantirishga alohida rag'bat ko'rsatgan: iqtisodiy hayot yuksalib, savdo-sotiq rivojlangan, yuzlab karvonsaroylar, rabot, ko'priklar, maktab, madrasa, masjid, xonaqoh, hammom, tabobatxona, yetimxona, suv havzalari qurilgan, kanallar qazilgan, bog'lar barpo etilgan.

Husayn Boyqaro davrida Hirot Sharqning fan, madaniyat, hunarmandchilik rivojlangan yirik markaziga aylangan: turli mamlakatlardan iste'dod sohiblari Hirotga panohtaxtarib kelganlar. Til, adabiyot, tarix, tasviriy san'at, xattotlik, kitobat san'ati, tabobat, handasa, musiqa, qog'oz tayyorlash, tomosha san'ati va boshqa sohalar rivojlangan. Hirot, Mashhad, Marv, Nishopur singari shaharlarda ko'plab noyob obidalar barpo etilgan. Mahalliy hunarmandlar ishlab chiqargan mahsulotlar Xurosondan tashqarida ham mashhur bo'lgan. Husayn Boyqaro, Navoiy va Jomiy ko'plab iste'dodlarni moddiy va ma'naviy jihatdan qo'llab-quvvatlaganlar; o'z davrining zabardast

shoir, olim, muarrix, musiqachi, xattot, naqqoshlari xuddi shu zamonda yetishib chiqqanlar va faol ijod qilganlar. Zahiriddin Muhammad Bobur Husayn Boyqaro zamonidagi olimlar, fozil va shoirlar haqida gapirib, ularning hammasini saromadi Mavlono Abdurahmon Jomiy, shuningdek, Shayxim Suhayliy, Husayn Ali Tufayliy, Osafiy, Binoiy, Sayfi Buxoriy, Mir Husayn Muammoiy, Mullo Muhammad Badaxshiy, Yusuf Badiiy, Ohiy, Shoh Husayn Koshiy, Hiloliy Ahliy, Muhammad Solih va boshqalar haqida qisqacha to'xtalib o'tadi. Alisher Navoiyning ta'kidlashicha esa Husayn Boyqaro qadimgi turk tilining taqdiriga befarq bo'lmay, uning rivoji uchun qator chora tadbirlarni amalga oshirgan. O'sha davr adabiy muhitining ba'zi bir "mo'tabar" namoyandalari nazarida turk tili tahqirlanib, mazkur tilda ijod etish, ijodkorning iste'dodsizligini bildiruvchi nuqsonlardan biri deb hisoblangan. Binobarin, arab va fors tillariga e'tibor berilib, turk tili kamsitilgan. Ana shunday sharoitda Husayn Boyqaro yozuvda turk tilini iste'molga kiritish borasida maxsus farmon bergan. Bu dadil qadam mamlakatning siyosiy, ijtimoiy va madaniy hayotida katta voqea bo'lgani shubhasiz.

Sulton Husayn Boyqaro Xuroson muzofotida, ayniqsa, Hirotga diniy va madaniy-maishiy binolarni ko'gshab qurirdi. Bu qurilishlarning asosiy mutasaddiysi sifatida Alisher Navoiyning ko'rsatish joizdir. Shuningdek, shahanshohning yaqin kishilari hamda bek va amirlari o'z nomlarini abadiylashtirish maqsadida masjid, madrasa, rabot, ko'prik, hammom va shunga o'xshash qurilishlar bilan shahar ko'rkini yanada jilolantirganlar. Chunonchi, Sulton Husayn Boyqaro Gozurgoh yaqinida o'z nomiga madrasa, Hirot tashqarisida "Bog'i bayt ul-imon" va "Bog'i xamsa oroyi" bog'larini barpo etgan. Sulton Badiuzzamon Mirzo nomi bilan ataluvchi "Madrasayi Badi'a" ham Sulton Husayn Boyqaro davrining ulkan obidalaridan biridir. Bu davrda ta'mirlangan Jome masjidi ulkan binolardan bo'lib, 403 gumbazi, 130 ravoqi va 44 ustuni bo'lgan. Shuningdek, Alisher Navoiy ham o'z hisobidan bir necha madaniy-maishiy binolar, chunonchi "Safoiya" nomli hammom va "Shifoia" nomli kasalxona qurdirgan.

Tarixchi Xondamirning yozishicha, Xurosonda qirqaqa yaqin yirik inshootlar Sulton Husayn Boyqaro davrida vujudga kelgan va Hirotga atrof tevarakdan olimlar, shoirlar, adiblar, rassomlar, xattotlar, musiqachilar va boshqa har xil hunar ahllari kirib kelaboshlagan. Jumladan, o'sha davrda tabib Husayn Jarroh ichakni kesib davolashda chumolidan foydalanish usulini ixtiro qilgan. Ustod Sayyid Ahmad g'ijjak, Ustod Shohquli g'ijjak, Ustod Qul Muhammad udiy, Ustod Husayn udiy, Ustod Shayx Foni noilar Xurosonda nom chiqargan yetuk musiqashunos allomalardan bo'lgan. Naqqoshlik va xattotlik sohasida Xoja Mirak naqqosh, Mavlono Xoja Muhammad naqqosh va buyuk iste'dod sohibi Ustod Kamoliddin Behzodlar o'z mahoratlari bilan Xuroson faxri hisoblangan.

"Risola" asari va uning mundarijasi.

Husayn Boyqaro turkiy tilda yozishni rag'batlantirgan va shunga da'vat qilgan. O'zi ham badiiy ijod bilan shug'ullanib, «Husayniy» taxallusi bilan

she'rlar yozgan, she'riyat majlislari tashkil etib, shoirlarga rahnamolik qilgan. Undan bizga qadar she'rlar devoni va Navoiyga bag'ishlangan «Risola» asari yetib kelgan. «Risola» asari 1945 yilda turk olimi Ismoil Hikmat tomonidan topilib, ilmiy muomalaga kiritilgan. Shoh shoirning hozirgacha 202 g'azal, Navoiy gazaliga bog'langan 3 muxammas, 6 ruboiy, shuningdek, fors-tojikcha 2 g'azal, 1 ruboiy va bir necha baytlari ma'lum. G'azallarining barchasi ramal bahrida. Lekin ular Husayn Boyqaroning tab'i baland, didi nozik shoir bo'lganligini ko'rsatadi. Navoiy «Majolis un-nafois» tazkirasining 8-majlisini to'liq H.B. ijodida bag'ishlab, uning devonidagi 164 g'azalning matla'ini keltiradi va u qo'llagan badiiy timsollar, she'riy san'atlar, nozik ma'no va ohorli tashbehlar xususida fikr yuritadi. Husayn Boyqaro g'azallari tilining musiqiyliги va jarangdorligi bilan ajralib turadi.

Husayn Boyqaro fors va turkiy tillarida g'azal bitish iqtidoriga ega bo'lsa-da, asosan turk tilida "Husayniy" taxallusi bilan ijod etgan. Uning ta'bi nazmi haqida Alisher Navoiy "Majolis un-nafois" asarida shunday yozadi: "Ul hazratning xo'b ash'ori va marg'ub abyoti bag'oyat ko'pdur va devon ham murattab bo'lubtur".

Sulton Husayn Boyqaro Xuroson hududini ichki va tashqi dushmandan tozalagach, beg'amlikka, ayshu-ishratga beriladi. Hukmdorning so'ngi yillari mamlakat ichida vujudga kelgan isyonlarni bostirish bilan o'tadi. Bu isyonlar o'z o'g'illari tarafidan mulk talashib, ko'tarilgan nizo va mojarolardan iborat edi. Ammo shunga qaramay, u qo'lidan kelganicha mamlakatda adolat va osoyishtalikni, ilm-ma'rifat va madaniyatni ravnaq toptirishga harakat qilgan. 1506-yil bahorida Sulton Husayn Boyqaro xastaligiga qaramay Xuroson qo'shinini yig'ib, Muhammad Shayboniyxonga qarshi Movarounnahr hududiga qarab yo'l oladi. Shahanshoh Bobo Ilohiy mavzeiga yetganda, ahvoli og'irlashib, qo'shinni to'xtatishga qaror qiladi. 1506-yil 5-may, dushanba kuni kechqurun saltanat sohibi Abulg'oziy Sulton Husayn Mirzo Boyqaro saktayi qalb (apopleksiya) kasali bilan 69 yoshida olamdan o'tadi.

Husayn Boyqarodan 14 o'g'il, 11 qiz qolgan. Badiuzzamon Mirzo, Shohg'arib Mirzo, Muhammad Husayn, Ibrohim Husayn kabi o'g'illari badiiy ijod bilan ham shug'ullanishgan. Uning vafotidan so'ng Hirot shayboniylar tomonidan zabt etilgan (1507).

"Risola" nasriy asari Navoiyga bag'ishlangan bo'lib, 2 ta qo'lyozma nusxasi mavjud. Biri turk olimi Ko'pruluzodaning shaxsiy kutubxonasida, ikkinchisi Turkiyaning Omasyo shahrida Boyazid kutubxonasida saqlanadi. Turk olimi Hikmat Ertaylon, afg'on olimi Muhammad Ya'qub Vohidiy Jurjoni (1968), ozarbayjon olimi Hamid Orasli (1966) tomonidan asar tadqiqi qilingan. 1993-yil prof. Ergash Umarov AQShning Indiana universitetida dars berib qaytarkan, "Risola"ning fotokopiyasi va u haqida Gurxon Ganjaviyning maqolasini olib keladi va Til va adabiyot institutiga topshiradi. Yana bir fotokopiya 1945-yil Turkiyada Ismoil Hikmat Ertaylon tomonidan nashrga

tayyorlangan nusxa bo'lib, asl nusxa Turkiyaning Amaliya shahridagi Boyazid kutubxonasida saqlanadi⁶².

Asarda Husayn Boyqaro hamd va na't o'qigach, saltanatining tayanchlaridan biri sifatida Alisher Navoiyni tilga olib, unga yuksak baho beradi, o'zining ilm va ijod ahliga rahnamoligi haqida eslatib, Hirot va uning atrofida 1000 dan ortiq ijodkor borligini yozadi. Husayniy Navoiyning "Xamsa" yozish haqidagi fikrlarini (Sayyid Hasan Ardasheriga yozilgan maktubda) "xomayi gazof" deb o'ylaganidan afsuslanadi.

Husayniy Navoiyning quyidagi masnaviysini keltirib unga ta'rif beradi:

*Men ulmenki, to turki bedodidir,
Bu til bila to nazzm bunyodidir.
Falak ko'rmadi men kibi nodire,
Nizomiy kibi nazzm aro qodire...
Xudo yetkirir oncha sur'at manga,
Ki, bo'lmas bitiriga fursat manga.*

Alisher Navoiy Husayn Boyqaro haqida.

Alisher Navoiy ham "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida Husayn Boyqaro turkigo'y laqabi bilan mashhur bo'lgan "*ramali musammami maqsur*" *vaznining g'oyat ravonligi va latofatidin ruhparavarligi va salosatidin o'z devonlarin ... boshtin oyoq iltizom qilib, bu vaznida tartib beribdurlar erdi*", - deb yozadi.

"Majolis un-nafois" asarida esa Alisher Navoiy maxsus majlis – 8-bobda Husayn Boyqaro she'riyatini tadvin qoidasiga binoan alifbo tartibida tahlil qilib beradi. Bunda shoir g'azallaridagi mavzu-rang-barangligi, badiiyatidagi kashfiyotlar, noyob tashbihlar, dilrabo adolar haqida atroflicha so'z yuritadi: *Ul hazratning xub ash'ori va marg'ub abyoti bag'oyat ko'ptur va devon ham murattab bo'lubtur. Devon ibtidosidin bunyod qilildi va har g'azaldin bir matla' yozildi.*

Navoiy "Xamsa"ning har bir dostonida, "Mahbub ul-qulub"da Husayniyga alohida to'xtalib o'tadi.

Ma'lumki, Navoiy Abusaid Mirzo buyrug'i bilan Hirotni tark etar ekan, Sayyid Hasan Ardasheriga masnaviy – maktub yozadi. Unda Navoiy e'tiborsizlik, iste'dodi qadrlanmayotgaligidan achinadi⁶³. 1469-yilda Husayn Boyqaro Samarqandga Navoiy uchun farmon – yorliq yuboradi:

K-ey, fazl jahonining sipehri,
Yoq-yo'qki, o'shul sipehr mehri!
Tab'ingga dami bo'ldi ne vorid,
Yuz yil bita olmayin Atorid.
Sen garchi guhar do'konin ochding,

⁶² Мирзаев Т., Хайитметов А. Олимнинг ноёб тухфалари//ЎТА, 1993, №5 – 72-74-б.

⁶³ Бу ҳақида яна қаранг: Ҳаққул И. Алишер Навоий ва Султон Абусайд //ЎТА, №1,2015. – 3-19-бетлар.

Lekin bu guharni elga sochding.
Fikring chamanida ko'p rayohin,
Lekin xalq bo'lub anda gulchin.
Nazming gulidinki, dahr to'ldi,
Degilki, senga ne bahra bo'ldi?
Ko'rinadiki, shu vaqtdayoq Boyqaro Navoiy ijodidan bahramand bo'lgan, yuqoridagi maktubdan ham xabardor bo'lgan.

Husayniy lirikasining badiiy xususiyatlari.

Vahki, ko'nglum nolasi hardam buzulg'on jon aro,
Go'yo bir cho'g'z erur faryod etar vayron aro.
Shoir bu baytda nola qilayotgan ko'nglini vayronada faryod qilayotgan boyqushga o'xshatadi. Navoiy bu yerdagi g'aroyib badiiy topilmadan hayratlanganini yashirmaydi.

Shoir g'azallari yorga samimiy muhabbat ruh bilan yog'rilgan.

Bo'ldi gul vaqti-yu men dard-u g'amida muftalo,

Ishq o'tidin loladek bag'rimda yuz dog'i balo.

Baytda shoir gul – lola – dog' hamda dard – g'am – muftalo – ishq o'ti – bag'ir so'zlari bilan tanosub san'atini qo'llagan. Shu bilan birga gul vaqti deganda yashirin tarzda Yorga ishora qilib, tashbehi muzmar (yashirin tashbeh)ni qo'llagan

Holi zorin,men kibi sultondin ayru tushgali,

Yaproq ermas, guldakim yuz til bila aylar ado.

Oshiq elning sultoni bo'lsa-da, Yor undan ayro bo'lishni xohlayotganligini, bundan istihola qilib, barg kabi yuz turli tilda, ya'ni har xil bahonalar to'qiyotganligidan qayg'uda.

Loladek may jomini tutgil g'animat, gul chog'i.

Xosaikim,ishrat urdi bulbuli bedil sado.

Birinchi misra ikki xil mazmun ifodalaydi 1.Ey Yor! Ishqing to'ldirilgan qalbni g'animat bil. Hozir gul, ya'ni yoshlik chog'ingdir. 2. Ey Yor! Gul chog'i ga'nimatdir. May to'ldirilgan loladek jomni menga tutgil.

Boshqa g'azalda oshiq ko'zning uxlamaslik sababini ko'ngilda Yor xayoli bir kecha mehmon bo'lgani bilan izohlaydi.

Ko'z qilur bu vajhdin tunlar duri ashkin nisor –

Kim, xayoling jon uyida bir kecha mehmon erur.

Bu bilan Husayniy Navoiyning "Ishq o'ti – azal qismati" mazmunli g'azaliga hamohang fikrlarni bayon etadi. Go'yo ixtiyor oshiqning o'zida emas, jon uyida Yor bo'lganligi uchun ko'z qayg'uda, uyqu bilmaydi. Mumtoz adabiyotda ko'z dunyoga muhabbatning bir ramzi bo'lganligini hisobga olsak, ko'z jonning tandan chiqib ketishidan qattiq xavotirga tushgan. Chunki jon – tanning tirikligidir.

Xanjari javring durur o'tlug' ko'ngul osoyishi,

Suv nechukkim, tashna lablar dardig'a darmon erur.

Oshiqning qalbi ishq o'tidan alangalangan. Yorni ko'rsa, olov yanada kuchayishi tayin. Shu tufayli oshiq ishq olovidan Yor jabri xanjarini ustun

qo'yadi. O't azobidan tig' azobi afzal ko'rinadi. Ikkinchi misra orqali tamsil san'atiga murojlat etilgan. Bunda Yor jabri suvga, oshiq qalbi esa tashna labga o'xshatiladi. Zero, o't – issiqlik. Oshiq qalbi sho'r bo'lsa-da suv istaydi.

Oshiq xayoli o'zidasligi uchun go'yo yana o'zidan uzr so'raydi. Yorga oshiq bo'lmagan inson yo'qligini ro'kach qiladi.

*Ey Husayniy, hajr aro bexudlug'um ayb etmagay,
Har kishikim bir pari ishqida sargardon erur.*

Ruboiysidan:

*Yo rab, qayu shukrimni ado qilg'aymen,
Ne til bila ani ibtido qilg'aymen?
Yuz jonim agar bo'lsa fido qilg'aymen,
Desamki, ado bo'ldi – xato qilg'aymen.*

Husayniy ijodi ilmiy-badiiy tahlili bilan O.Sharafiddinov, E.Rustamov, S.G'aniyeva, E.Ahmadxo'jayev, A.Erkinov v.b. shug'ullananglar.

Nazorat uchun savollar:

1. Husayn Boyqaroning boshqa temuriy shahzodalarga umumiy va mushtarak jihatlarini ayting.
2. Husayniy ijodiga baho bering.
3. "Risola" asarida Navoiy ijodiga qanday baho beradi?
4. Navoiy qaysi asarlarida Boyqaro haqida to'xtalib o'tadi?
5. Navoiy va Husayniy munosabatlari haqida so'zlab bering.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Vohidov R., Eshonqulov H. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. – T., 2006.
2. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т., 1981.
3. Муаллифлар. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик.. – Т.: Fan, 2001.
4. Adizova I. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. - Toshkent: 2006.
5. Orziqulov N. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. - Toshkent: 2007.
6. Adabiyot. (Akademik litsey 1-kurs o'quvchilari uchun darslik). – T., 2000.
7. <http://orifolib.uz>
8. Ma'naviyat yulduzlari. Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, Toshkent, 1999.
9. <http://www.ziyouz.com/>
10. <http://literature.uz/>
11. Бойқаро Ҳусайн. Рисола. – Тошкент: Шарқ, 1991. 24 бет.
12. Devon. – T., 1995.
13. Абдуғафуров А. Навоий ва Ҳусайний // ЎТА, №3, 1993. – 12-17-бетлар.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Жалилов Б. Навоий ва Ҳусайн Бойқаро муносабатлари//Илмий хабарнома, 2009.
2. Жўраева Ҳ. Восифийда шоирлар васфи [Навоий асарларида Ҳусайн Мирзониинг ҳаёт ва фаолияти ҳақида маълумотлар]//Қишлоқ ҳаёти, 2012, 26-январь

MUNDARIJA

Adabiy tasavvur va badiiy tafakkurning shakllanish davri. Islomga qadar yaratilgan adabiyot (Eng qadimgi davrlardan X asrgacha).....	3
Qadimgi turkiylar va yunon adabiyoti.....	11
Yozma yodgorliklar. “Avesto” kitobi	20
O`rxun-Enasoy obidalari.....	29
Islom madaniyatining shakllanishi va musulmon intibohi (renessansi). Arab va fors tillaridagi adabiyot	38
Mumtoz didaktik badiiy ijod, dostonchilik va qissachilikning vujudga kelish davri (XI-XIII asrlar). XI-XIII asrlarda Markaziy Osiyoda madaniy hayot .	53
Mahmud Koshg`ariy va uning «Devonu lug`atit-turk» asari	62
Yusuf Xos Hojib hayoti va ijodining manbalari	72
Adib Ahmad Yugnakiy ijodi.....	86
Xoja Ahmad Yassaviy ijodi.....	94
Tasavvufiy talqinlar va badiiy tafakkurning yuksalish davri. Madaniy hayot	108
Nosiriddin Rabg`uziy ijodi	121
Sayfi Saroyi ijodi	128
Haydar Xorazmiy ijodi	133
Xorazmiy va uning “Muhabbatnoma” asari.....	140
Durbek ijodi.....	146
Qutb ijodi.....	151
Atoiy ijodi.....	159
Sakkokiy ijodi.....	165
Gadoiy hayoti va ijodi.....	171
Lutfiy ijodi	175
Husayn Boyqaro (husayniy)	180
Mundarija.....	187

Qo`ziyev Umidjon

O`ZBEK ADABIYOTI TARIXI

(uslubiy qo`llanma)

O`zbek adabiyoti tarixi
(uslubiy qo`llanma). – Namangan, 2016. – 190 b.

Наманган давлат университети

Бичими 60×80, 1/16. Ҳажми 10 б.т. Офсет усулида босилди.
Times New Roman гарнитураси. Адади: 100 нусха.